

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1669-1678

17

4-64

10/2/21
NO 2011

ԱՂԳԱՅԻՆ

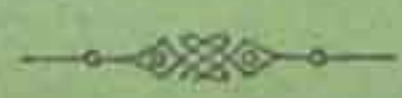
ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԻՑՈՒԹՅԱՄԲ

ՈՐԳԻԿ ԷՖԷՆՏԻ ՔԷՄԶԱՃԵԱՆԻ

ՇՐՋԱՆ Ա.

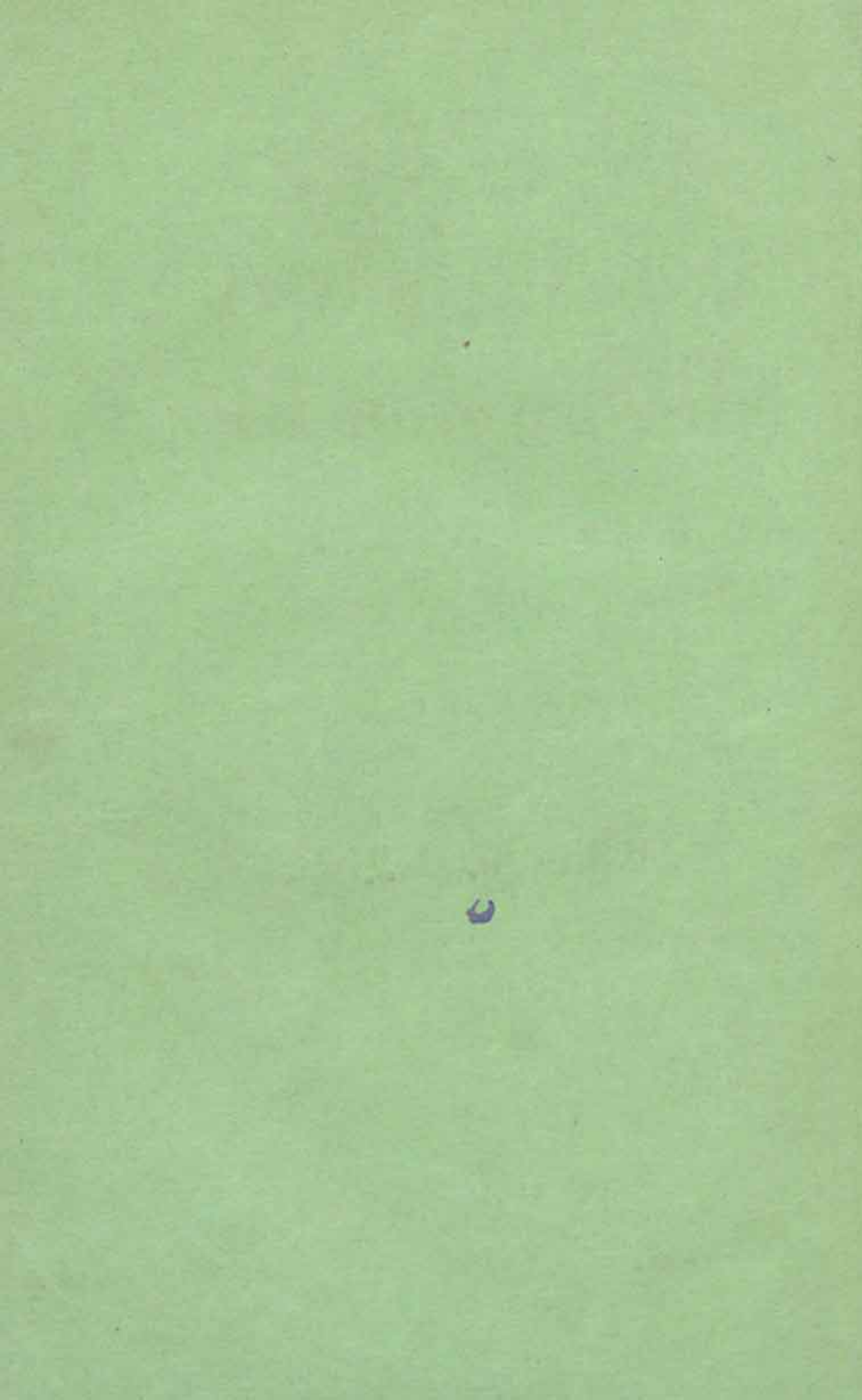
ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՐՈՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

— 1870 —

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՒԱԳԱԾՈՅ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ՄԱՏԵՆԱԴՐԱԿԱՆ,

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ, ՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ,

ՎԵՐԱՑԵԱԼ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ

ՄԱՏԵՆԻՑ

6461.57

9076 - 111

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍԻ ԳԻՐԻՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.
Կ. ՊՕԼԻՍ, ՖԻՆՃԱՆՃՐԼԱՐ ՐԻԶԱ ՓԱՇԱ ԽԱՆ ԹԻԿ 3:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Երբոր հայեցուածք մը նկատենք Ազգաց վրայ՝
անոնց պատմութիւնը ուշի ուշով քննելով կը տես-
նենք որ ամէն ժողովրդոց մէջ ելեր են հանձա-
րեղ մարդիկ որ մեծամեծ գիւտերով աճեցուցեր
են գիտութեանց դանձը, եւ այնպիսի լոյս մը սրփ-
ուեր են աշխարհս պարածածկող մթութեան վը-
րայ, որ դեռ անաղօս կը փայլատակէ դարուց
ովկիանոսին վրայ: — Սակայն այն անվրէպ եւ
փորձառութեամբը պատկառելի դասատուն՝ այն
է պատմութիւնը մեզ կուսուցանէ որ աշխար-
հիս փրկութիւնը, ազատութիւնը եւ հետեւաբար
բարոյական եւ քաղաքական երջանկութեան
գործը՝ միայն այն վեհ մարդկանց ձեռօք չէ
կրցած արդիւնաւորուիլ, եւ 'ի դուր անոնք դի-
մադրել ուղելով ազիտութեան յորձանաց եւ
անոր բաղմածիւաղ բանակին՝ զոհ եղեր են: —
Այս նախանձելի թշուառները իրենց կեանքն 'ի
բուն հալածուելէն ետքը, իբրեւ ապաստանա-
բանի մը մէջ, գլուխնին դերեղմանական քարին

տակ ծածկելով, յեղակարծումն իրենց շիրիմը փա-
ռաց տաճար մ'է դարձեր, եւ այդ մտացեալ հո-
ղակոչտէն անմահական ճառագայթներով պսակա-
դարդ յիշատակը դարուց եւ տիեզերաց աչքերն
յինքն յանկուցեր է :

Այս ստոյգ է թէ ցորչափ դիտութիւնը քանի
մը սոսկականաց միայն սեփհական էր եւ անդին
ժողովուրդը տգէտ կը մնար, որչափ ալ այն մար-
դիկը մեծ ըլլային իրենց ճգունքն 'ի դերեւ կել-
լային, անոնց հանճարէն ցոլացեալ լոյսը դատար-
կութեան մէջ ապարդիւն կը կորսուէր :

Եղիպտոսի քուրմերը թէեւ զարմանալի հրմ-
տութեամբ լցեալ էին, սակայն ժողովրդեան
տգէտ ըլլալուն համար՝ այն անադին այլ անհիմն
շէնքը, Հոովմէական լէդէոնին մէկ բաղխելուն
կործանեցաւ : — Աւելի մօտ պատմութենէն օդ-
տակարագոյն դասեր կրնանք քաղել, Նտալիոյ
մէջ մինչդեռ Տանդէները անմահական երգերով
դաշխարհ կզմայլեցնէին, Քալիլէոսները աստեղաց
դադանիքը կը յափշտակէին, անդիէն Աուէլֆք եւ
Կիպէլեանք վայրագ կըքերով բռնկած՝ Նտալիան
հիմն 'ի վեր կը դղրդէին, այն դրախտանման եր-
կիրը արիւնադանդ պատանքով կը ծածկուէր : —
Վասն զի Ադատութիւնը՝ երկնաւոր ոգին՝ մթու-
թեան մէջ չկրնար բնակիլ, այլ լուսով եւ գի-
տութեամբ դարդարուած ժողովրդոց վրայ միայն
իր յատակ նշոյլները կը հոսեցնէ : — Քաղղիան Աու-
դովիկոս ԺԳ. ի ժամանակ տարապայման դօրա-
ցած էր, Գիւրէն, Քօնսէ, Քաղինա, Աիւքոամ-
պուր, Աիլլար, Աանաօմ, Քաղղիոյ թշնամիները

կահարեկէին, — Տիւքէն, Ռիւիթէր, Տիւկէ — Գը-
 րուէն, կը դաշնակցին դողցես ուկիանոսին հետ
 եւ կը ծփայ փոթորկաց մէջ իրենց դրօշը դիմադ-
 րաւ տարերաց եւ թշնամեաց: Աօսլան, Քոլպէր,
 Լուվուա՝ իւրաքանչիւրը իր հանձարին ձիրքերը
 անոր կը նուիրէ. մտաւոր աշխարհին նկատմամբ
 բաւական է յիշատակել Պօսիւէն, Յէնըլոնը, Քօր-
 նէյլ, Ռասին, Մօլիէր, Լաֆօնթէն եւ այլն: — Եւ
 սակայն նվ դարմանք՝ մինչդեռ 'ի վերին երեսս
 Քաղղիան այսպէս կը շողշողար՝ ազիտութեամբ
 ունկառեալ թշուառ ժողովուրդը անժոյժ կը կըր-
 ծէր իր սանձերը եւ այս մութ ու խառն 'ի խուռն
 բազմութեան մէջ, այն փոթորիկներէն մէկը կը
 պատրաստուէր որ ժամանակ մը վերջը անլուր մո-
 լեզնութեամբ պայթելով՝ արեան հեղեղներով ո-
 ղողեց Քաղղիան եւ ցնցմամբը տիեզերքը դզրդե-
 ցուց: — Ամէն ժողովրդոց պատմութեան մէջ այս
 օրինակ էջեր գտնուելով՝ զանց կառնենք այն
 արիւնտտ թերթերը մի առ մի թղթատել, այս ա-
 ղէտից մէջէն սա թանկագին վարդապետութիւնը
 քաղելով, թէ Ազգի մը մէջ որչափ ալ առանձին
 գիտուններ ելլան՝ եթէ ուսման լոյսը ժողովրդեան
 ամէն խորշերուն մէջ թափանցած չէ, այն Ազգին
 փրկութեան յոյս չկայ: — Կը հրաւիրենք Հայրենասէր-
 ները ուշի ուշով նկատել այս կէտը. մահու եւ
 կենաց խնդիր մ'է, մանաւանդ այս դարուս հա-
 մար, որ չորս կողմերնին եւս քան դեւս ճշմար-
 տութեան քողերն իցնալով՝ կը ցրուին կը փարա-
 տին մարդկութեան մահաբեր նախապաշարմունք-
 ներն. դիշերային թռչունք ծերպերու եւ անձաւ-

ներու մէջ կը դատապարտուին, արժւոյն բաց կըս-
պասէ անսահմանութիւնը: — Մենք եւս եթէ
պատրաստ եւ ընդունակ չըլլանք անոր լուսոյն,
բարոյական մահերնիս անշուշտ է եւ նիւթական
կորուսանիս ալ հաւանական: — Մարդկութիւնը
գիտութեան ջահով պիտի հասնի երջանկութեան
աւետեալ երկիրը, Աստուածային շունչը՝ աստե-
ղաց եւ տիեզերաց հետ 'ի շարժումն մղելով դայն
ի յաւիտենից անտի միակ օրէնք դրած է յառա-
ջագիտութիւնը: Յաստ՝ զ, այս է բոլոր բնութեան
հետ մարդկութեան ալ օրէնքը, վնայ անոր որ կը
դիմադրէ այս խաղացման, դատապարտեալ է այն-
պիսին օտանակոխ մեռնիլ:

Ուրեմն ե՛վ մեծատուն՝ մի վստահիր խոհեմու-
թեանդ եւ փորձառութեանդ վրայ քամահրելու
համար գիտութիւնը, վասն զի, թո՛ղ թէ չես գի-
տեր ինչ կը սահմանէ քեզի յեղյեղուկ բաղդը, յի-
շէ՛ որ դաւակդ որուն վրայ կը գուրգուրաս եւ իբ-
րեւ աղագայ Ե՛ւ մը կը նկատես կրնայ գուրկ ըլ-
լալ քու փորձառութենէդ, վասնել ստացուածքդ
եւ թշուառութեան ճիրաններուն տակ կողկողելով
անիծել օր մը քու անունդ զինքը տգէտ արձակե-
լուդ համար լուսով միայն պարծենցող դարու մը
մէջ: Եւ եթէ այսչափ կը գուրգուրաս ոսկւոյ դե-
զերուդ վրայ, առ քեզի գիտութեան բանալին,
եւ վայելէ տիեզերքը: — Աարդա՛ գու ալ, լուսա-
ւորէ միտքդ, ն՛վ տնանկ, որպէս զի եթէ գուրկ ես
մարմնոյ եւ աշխարհիս վայելչութիւններէն՝ մտաց
ամեն գղուանքն ու քաղցր դրօսանքները լիաբուն
վայելես, եւ ճանչնալով անձիդ յարդը՝ ստանաս այն

քարոյական զօրութիւնը որ կարող է հիւղիդ մէջ
 զքեզ երջանիկ յարդարելու : - Ո՛վ կոյս՝ անմեղու-
 թեանդ իբրեւ պատուար իբրեւ խարիսխ առաքի-
 նութեանդ՝ առ մատեանը՝ միայնութեան ժամերուն
 բարեկամը, եւ այն ատեն հմայական երազներէ ո-
 թորուած միտքդ, դիւրաթառամ ծաղկանց ետեւէն
 իյնալով չգահավիժեր թշուառութեանց վհին մէջ :
 - Եւ դու պատանի՝ որուն սրտին մէջ ցանած է ար-
 դէն բնութիւնը՝ անձնուիրութեան վսեմ սկզբանց
 սերմունքը, հաստատէ զանոնք սրտիդ մէջ գիտու-
 թիւնը մշակելով, քեզի ակնկառոյց կըսպասէ ա-
 պագան : Թո՛ղ հզօրը տկարին ձեռք կարկատէ զին-
 քը փոսէն հանելու համար, քանզի կրնայ օր մը այն
 փոսը տարապայման ընդարձակիլ եւ հզօրն ալ միան-
 դամայն ընկզմել, չվհատի տկարն ալ ուսմանց ա-
 նունէն եւ անօգուտ չհամարի մինչեւ անգամ ա-
 մենէն բարձր համարած գիտութիւններն : - Որք
 տղայ, այրի կին, որ գիշերները հսկելով ասեղի մը
 ձեռամբ հացդ կը հայթայթես, արդեօք մտածեր
 ես թէ այդ փոքրիկ գործին այդ գնով եւ այն վա-
 յելչութեամբ ընձեռելու համար սրչափ մեծահան-
 ճար մարդիկ զո՞հ եղեր են, նախ հարկ եղած է
 հանքարանութիւնը եւ անոր վերաբերեալ ամեն գի-
 տութիւններն կատարելագործել՝ ընտիր երկաթ
 գտնելու համար, երկրորդ մեքենագործութիւնը
 գիտնալ, որպէս զի այդ հանքերն ըստ պատշաճի ել-
 լեն, նաւուղղութիւնը եւ հետեւաբար աստղաբաշ-
 խութիւնը գիտնալ որպէս զի կարենան դիւրաւ
 անվտանգ եւ արժան բերուիլ քեզի, վաճառակա-
 նութիւնը եւ անոր վերաբերեալ ամեն ուսմունք-

ները քաջ ճանչնալ, որպէս զի աշխարհէ աշխարհ
երթեւեկութիւնը հնարաւոր եւ դիւրամատոյց ըլ-
լայ, եւ այնպէս հեադհեա՛տ, չկայ բան մը մեր առ-
օրեայ գործածելեաց մէջ եւ ոչ ամենէն գոյզն կար-
ծածնիս որոնց համար անհրաժեշտ կարեւոր չըլլայ
գիտութիւնը. եւ բաց 'ի իր անթիւ բարոյական օ-
գուտներէն այսուհետեւ այս է մայն աղտարին հացը եւ
Տճագամն պարծանքը : — Իրաւամբ Անգղիացի քերթող
մը (Արէյ) գեղջկական գերեզմանաց վրայ նայելով
հառաչանօք կըսէ :

« Գուցէ այս խոսպանացեալ հողին տակ, երկ-
» նային բոցով բորբոքեալ սիրտ մը կը հանգչի. այն-
» պիսի ձեռքեր՝ որ արքունական մահակը կրնային
» վարել կամ կենդանի քնարաւ ոգիքը յափշտա-
» կել :

« Բայց ոչ երբէք գիտութիւնը ծաւալեց ա-
» նոնց աչաց առջեւ՝ ժամանակին կողոպուտով
» փարթամացեալ լայն էջերը եւայլն » :

Մենք ուրեմն ջանանք ծաւալելու գիտութեան
գանձերը, հոն թող դիմեն ամեն միտք ազահարար
լցուելու եւ զօրանալու համար :

Մինչեւ հիմայ շատերն իրենց չկարդալուն
պատճառ կը բերէին, նախ թէ Հայերէն գիրք չկայ,
երկրորդ, թէ սուղ են, ասոնց երկուքին ալ զօ-
րաւոր պատասխան մը ունինք : — Գիրք չունենալ-
նուս թերութիւնը սքողելու համար Եւրոպացի ըն-
տիր եւ արդի ուսումնական գրքերը նմանութեամբ
թարգմանելով գոհ չեղանք՝ այլ նաեւ յաճախ մի
եւ նոյն նիւթոյ վրայ գրուած բազմադան եւ ըստ-
ուար հատորներ կարդացինք, անոնց ծուծն ամփո-

փելլու համար, պայծառ եւ համառօտ տեղեկութիւն-
 ներ տալով գիտութեանց ամեն ճիւղերուն վրայ :
 Բայց այսպիսի ձեռնարկութեան մը յօժարու-
 թիւնն եւ եռանդը բաւական չէին, հզօր ձեռքի
 մ'ալ պաշտպանութիւնը կարեւոր էր, եւ ահա
 Ասեմ. Որդիկ էֆէնտին ոչ միայն ամեն նիւթական
 դժուարութիւն հարթեց, այլ նաեւ իր դործակցու-
 թեամբը կը պատրաստի մեքենական արհեստից վը-
 րայ ունեցած հմտական ծանօթութիւնները հա-
 ղորդել, յօգուտ Ազգային արհեստից յառաջադիմու-
 թեան : Մեր կողմէն աւելորդ կը համարինք դրուա-
 տեօք պանծացնել այսպիսի վեհանճնութիւն մը,
 իրեն միակ արժանաւոր փոխարէն կը համարինք՝
 իր հայթայթած օգտին համար ամեն կարօտելոց
 շնորհակալիքը :

Սակայն որչափ շնորհակալ ըլլալու ենք բարե-
 րար Նախախնամութեան այնպիսի ժամանակի մը
 մէջ ապրելնուս համար ուր Օսմանեան հզօր Տէրու-
 թեան սանձերը ուսմանց պաշտպան եւ յառաջա-
 դիմութեանց սիրող Ահհապետի մը ձեռք են : Ա-
 նոր բարձր հովանաւորութեան տակ այս ձեռնար-
 կութեան աշխատած ժամանակնիս՝ եռանդեամբ ի-
 րեն համար երկնից ամեն օրհնութիւնները կը մաղ-
 թեմք, եւ այս յոյսով միայն կ'սփոփուինք որ դու-
 ցէ իր դոհունակութեան կարենանք արժանանալ,
 ըստ մեր կարի աշխատելնուս համար իր հպատա-
 կաց մէկ հաւատարմագոյն մասին մտաւոր բարգա-
 ւաճութիւնը :

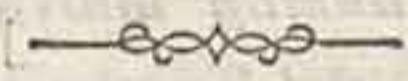
Իսկ մենք որ բազմաթիւ յօժար եւ ազգասէր
 դիտնոց ձեռնտուութեան վստահելով կը յուսանք

Ժ

օգտակար գործի մը թեւակոխել , պարտք կը համարինք Ազգին ներողամտութիւնը խնդրել ամեն թերութեանց համար՝ որ ինչ եւ իցէ գործի սկզբնաւորութեան յարակից են : Արդէն տասը քսան հատոր հեղինակուած , շարայարուած կամ թարգմանուած պատրաստ են եւ հետզհետէ ՚ի լոյս պիտի ընծայուին . իցիւ թէ ըստ բաղձանաց Վսեմաշուք Հիմնադրին եւ գործակցաց ձեռնարկութեանս՝ այս մեծ սիրոյ գոյզն արդիւնքը լիովին օգտակար ըլլար :

ՏԵՕՐԷՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԹՈՎԱՄԱՍ ԹԻՐԶԵԱՆ

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ

ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՍՏԵՐԵԱԿՈՒԹՐԻՆ

ՄՄ.ՐՅ

Ա.

37 + 386

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՑ

ԿԱՄ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԻ ՄԱՐԴԿԱՆ

Ի ԶԵՌՆ ԿԱՆԱՆՑ

Ի Լ. ԷՄԷ ՄԱՐԹԷՆԷ

ԳՈՐԾ ՊՍԱԿԵԱԼ Ի ՃԵՄԱՐԱՆԷՆ ԳԱՂԻՈՑ

Առք միշտ այնպէս պիտի ըլլան, ինչպէս որ կանայք կ'ուղեն. եթէ կ'ուզէք որ արք ըլլան մեծ և առաքինի, սորվեցուցէք կանանց թէ ինչ է մեծութիւնն ու առաքինութիւնը:

Ճ. Ճ. ԲՈՒՍՈՑ, ԷՄԷԼ, ԳԻՐՔ Ե:

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱԼ Ի ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԷ

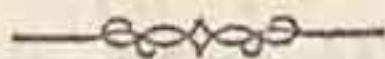
Ա. Մ. ԳՍՐԱԳԱՇԵԱՆԷ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

— 1870 —

Դաստիարակելը, բառին յատուկ նշանակու-
թեամբը, կարողութիւն մը կրթել կամ մարդել է :
Մարդկային անհատը ֆիզիզական, իմացական եւ
բարոյական, այն է՝ մարմնոյ, մտաց եւ սրտի կոչ-
ուած կարողութիւններէ բաղկացեալ ըլլալով, չի
կրնար կատարեալ դաստիարակութիւն մը ընդու-
նած ըլլալ, բայց եթէ յիշեալ երեք կարողութեանց
նկատմամբ եւս ըստ արժանւոյն կրթուելով : Մարմ-
նոյ կրթութեան, կամ մարմնամարդութեան մա-
սին հիմայ շատ տեղ, մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ,
մեծ հոգ կը տարուի :

Թէ մարդ ինչ աստիճան մարմնոյ եւ մտաց
կրթութեան ընդունակ է՝ արդէն յայտնի է, մարմ-
նոյ մարդութեան նկատմամբ, այլեւայլ արուես-
տաւորաց, նաւաւարաց, կաքաւչաց, նաեւ լարա-
խազացներու եւ ուրիշ կերպ կերպ ձեռնածութեան
եւ մարմնական ուժոյ զարմանալի ճարտարութիւն-
ներ կատարողներուն մոզական գործողութիւննե-
րէն. մտաց կրթութեան մասին ալ՝ այլեւայլ գի-
տութեանց, լեզուաց եւ տեղեկութեանց հմուտ ե-
ղողներուն ոչինչ ընդհատ զարմանալի վարժութիւն-
ներէն : Ս. յս կրթութիւններն ստացող անձանց ա-
մենքն ալ իրենց կարողութիւններուն մարդութիւ-
նը ոչ թէ 'ի բնէ՛ ունէին, այլ ուսմամբ եւ վար-

ժուժեամբ, ըսել է թէ դաստիարակութեամբ, ըստացան: Շատ հաւանական է թէ մարդու բարոյական կարողութիւններն ալ դաստիարակութեամբ կրնան քարձր աստիճանի կրթութեան մը հասնիլ: Ար եւ իցէ կարողութեան մը դաստիարակութեանը մէջ երկու գլխաւոր բան դիտելի է, այն է՝ դաստիարակին ձևոնհասութիւնն, ու դաստիարակութեան մեթոտին ուղղութիւնը, այսինքն՝ պէտք է որ դաստիարակն ամենէն յարմար անձն ըլլայ, մեթոտն ալ՝ ճշմարիտ եւ պատշաճ: Այս երկու բանին պակասութենէն է որ դաստիարակութիւնը շատ անգամ իւր նպատակին չի հասնիր, եւ կամ թերի կամ թիւր կ'ըլլայ:

Միշտ գտնուած են դաս մը մարդիկ որոնք պնդելով թէ ճշմարտութիւնն իրենց միայն ստացուածն է՝ դաստիարակութիւնը մենավաճառ ընելու դած են: Ասոնք կը պահանջեն որ սորվուին այն բաները միայն զոր իրենք կ'ուզեն, եւ որչափ ուինչպէս որ կ'ուզեն:

Եւրոպոյ արդի քաղաքակրթութեան մէջ այս տեսակ մարդոց պահանջումն իր ազդեցութիւնը, գէթ մտաց դաստիարակութեան մասին, շատոնց կորսնցուց. քանի մը դար է որ գիտութիւնը եւ կենդեցիկն շառնաւիր, ոչ ալ եկեղեցականներէ կը սորվուի. հիմայ, միջին դարուց մէջ եղածին պէս, աստուածաբանութիւնը եկեղեցական Ասպիտովիտնի մը շանթերուն սպառնալեօք ջիշխեր, եւ չի կրնար իշխել մեր մտաւոր կարողութիւնները կըրթող սկզբանց վրայ: Այսպէս շատ մը ազատութեանց հետ մենք հիմայ մտաւոր դաստիարակու-

թեան ազատութիւնն ալ ունինք . բայց մեր բարոյական դաստիարակութիւնն ալ ազնւո է արդեօք, կամ լաւ եւս ըսենք, բարոյական դաստիարակութեան ալ ձեռնհաս դաստիարակն ու բուն մեթոտը գտնուած են . ասիկայ կարեւոր խնդիր մի է, եւ պէտք է որ, արդի քաղաքակրթութեան ազատութեամբը, մարդկութեան բարոյական օգտին համար այս խնդրոյն վրայ խօսող ձայները, հակառակ եւ 'ի նպատակ, լսուին անաչառութեամբ : Ասոր վրայ խօսողներուն մէկն է Էմէ Մարթէն, մեր դարուն գաղիացի մատենագիրներէն մին : Ըստ Էմէ Մարթէնի, մարդու բարոյական կարողութիւններն իմացականէն առաջ կրթուելու են, այն է՝ անդամին 'ի տղայ տիոց, ըսել է թէ բարոյական դաստիարակութեան առաջին կամ զլխաւոր, եւ մի միայն գալրոցն, ըստ մեր մատենագրին, ընտանիքն է, եւ անոր ձեռնհաս դաստիարակը՝ կիներ, մայր կիներ եւ ոչ այլ ոք : Այսպիսի մեծ բնական պաշտօն մը կատարելու կանչուած մայրը, հարկաւ, ազատ ըլլալու է ամէն օտար աղդեցութենէ : Էմէ Մարթէն այսպիսի կարեւոր նիւթոյ մը վրայ խօսող հեղինակ մ'ըլլալով, արժանի էր թարգմանութեան . եւ այս թարգմանութիւնը կ'ընծայուի աւասիկ մերազգեայ ընթերցողաց, առանց անոր վրայ գովեստ կամ պարսաւ աւելցուելու . այս դատողութիւնը նոյն իսկ ընթերցողաց կը թողուի . սա միայն յիշեցնել բաւական կը համարուի որ Էմէ Մարթէնի Մարց դաստիարակութեան գիրքը Էնտէքսին, այսինքն Հռոմի արդելեալ գրոց ցանկին մէջն է :

Էմէ Մարթէն դրադէտ էր . ծնաւ 1786 ին , եւ 1846 ին մեռաւ 'ի Բարիդ : Պատանեկութեան ատենը յիշեալ քաղաքը դալով՝ սկսաւ իւր գրչաւն իրեն ապրուստ հայթայթել : Յամբ 1813 Սթէնէի մէջ եղաւ դասատու պատմութեան , եւ յաջորդ տարին՝ օգնական Տէպա լրագրին խմբագրութեանը : Քարտուղար-խմբագիր եղաւ պատգամաւորաց սենեկին 1813 ին , յետոյ բազմարուեստեան դրայրոցը դասատու գեղեցիկ դպրութեանց : Իւր կենացը վախճանին մօտ եղաւ գիւանապետ (գրապետ) Սէնդ-ժընրվիէվի մատենագարանին : Պէրնարտէն տը Սէն Բիէրի աշակերտած ըլլալով հրատարակեց եւ պաշտպանեց անոր գրուածները :

Էմէ Մարթէն քիչ գրուած ունի բնագիր , ինչպէս՝ նամակք առ Սուիիա 'ի վերայ բնագիտութեան , Քիմիայի եւ բնական պատմութեան , պարզ եւ ամենեցուն գիւրընկալ ոճով , եւ բանաստեղծական զարդերով , Վիան օրոյ եւ անոր այս գործը ժամանակին մեծ ընդունելութիւն դատաւ : 1834 ին հրատարակեց Մարց դաստիարակութիւնը , զոր յօրինելու ունեցած շարժառիթներուն , եւ օրուն համար կրած հակառակութեանց եւ հետզհետէ անոր մէջ ըրած սրբագրութիւններուն վրայ ինք կը խօսի իւր յառաջագանին մէջ : Այս գործը պատկուած է ճեմարանէն , եւ յետոյ ինք մատենագիրը նուիրեց զայն Նամարթինի , վերջին հասարակապետութեան նախագահին , ինչպէս որ հետեւեալ ուղերձէն յայտնի է :

ԱՌ ԼԱՄԱՐԹԻՆ

Անուանի բարեկամ, ամէն առաքեալ իւր ժամանակին համար կոչուած է: Ա'ընդունի երկինքէն խորհուրդ մը, մտածութիւն մը, զոր աւանդելով աշխարհի՝ կ'անցնի կ'երթայ: Այսպէս, տիեզերական խաւարներու մէջ, Մովսէսի եւ Քրիստոսի վարդապետութիւններն եկան նորոգել զազգ մարդկան: Այն վարդապետութիւններն որոց բովանդակութիւնը (համառօտ իմաստը կամ միտքը) մաքուր սէր է՝ քու մօրդ կրօնքն եղան. դու եւս նոյն վարդապետութիւններն ըրիր կրօնք այն ընտիր ամուսնոյն որ եկաւ ըլլալ քու էութեանդ ամբողջացուցիչ մասը: Բարեբախտ դու, ամէն բան արուեստաբեղի: Շնորհքը քեզ որորեց աստուածեղէն ձեռօք. մայրական սէրը քու լոյսդ եղաւ, եւ ամուսնական սէրը՝ կանոն կենաց քոյ: Ճարտարխօսութիւնը, բանաստեղծութիւնն ու կրօնքը, իբրեւ երրեակ երկնաւոր ճառագայթք, իջան քո վերայ, եւ դու արժանի յարգարեցիր զքեզ որ մարդիկ ունկնդիր ըլլան քեզ, Յենեղոնի սա սքանչելի պատուէրին հետեւելով թէ՛ «Մեր մտաց խորհուրդները յայանելն ըլլայ մեր խօսելուն նպատակը. մեր խորհելուն նպատակն ալ՝ ճշմարտութիւնն ու առաքինութիւնը»: Գնա ուրեմն, եւ տուր մարդոց հասկնալ մտքին օրէնքները. գնա, մի՛ յողնիր. բեմին բարձրութենէն զարկ նախապաշարումներն ու մոլորութիւնները, որ բոլոր մեր թշուառութեանց աղբիւրներն են:

Թող օրէնք մեղմանան, թող բարք նորափետուր
 դարդարուին, թող կրօնքը նորէն ծնանի իր ճըշ-
 մարիտ վարդապետութեամբը: Կարգի եւ ուղ-
 ղութեան բեր գինուորներն՝ աշխատեցնելով,
 զօրապետներն՝ հրահանգելով, երիտասարդները՝
 կրօնական զգացմամբ: Թող հասարակաց կրթու-
 թիւնն ունենայ քեզմով այնպիսի օրէնք մը՝ որ
 փառքն ազատութենէ վեր չդնէ, ոչ ալ ազա-
 տութիւնը սկզբունքէ վեր: օրէնք մը որ համա-
 ձայն ըլլայ մեր դատարարակուելու պիտոյիցը հետ:
 Ջնջէ մաքսերը, որ աղետալի են ժողովրդոց ոչ բարե-
 կենդանութեանը եւ արուեստագիտութեանը միայն,
 այլ եւ անոնց բարոյականին: Բարձ 'ի միջոյ գերու-
 թիւնը, բարձ մահու պատիժը, բարբարոս աշխար-
 հին այն երկու ոճիրներն որ դեռ կը պահուին քաղա-
 քակիրթ աշխարհի մէջ: Մարդասէր ըրէ մեր օրէ-
 նըսդրութիւնները որ տակաւին վայրենի են, ինչպէս
 որ Տենելոն մարդասիրազոյն գործեց աստուածա-
 բանական վարդապետութիւնները՝ մուծանելով ա-
 նոնց մէջ Աւետարանին ոգին: Աերջապէս կառա-
 վարութեան ձեւերէն վեր դիր գքեզ, ինչպէս որ
 ցարդ ըրիր. միապետութիւն, կայսրութիւն, հա-
 սարակապետութիւն, ամէնքն ալ ընդունէ, բաց
 'ի տիրապետութենէ եւ յանիշխանութենէ: Արդա-
 բեւ ինչ մնաա թէ տէրութիւն մը ունենայ այս ինչ
 կամ այն ինչ քաղաքական ձեւը, այս կամ այն ա-
 նունը, եթէ միայն Աստուծոյ օրէնքը գտնուի ա-
 նոր մէջ:

Բարեկամ, քու պաշտօնդ բարձր է. ճշմար-
 տութիւնը շրթանցդ վրայ է, աշխարհք կը կրկնէ

քու աստուածեղէն երգերդ, եւ այն պատգամները
 որ դոր դու կը խօսիս օրէնսդրական ժողովոց մէջ
 կը ցուցնեն մեզ թէ ժողովրդեան եւ մարդկութեան
 իրաւանց ազնիւ պաշտպանն ես դու :

Ինծի դալով՝ կ'ըսեմ . մինչ դու կը խօսիս առ
 հօրս, ես խօսքս կ'ուղղեմ առ տկարս : Ահա կը
 հրաւիրեմ մայրերը որ ուղղութեան եւ զգաստու-
 թեան բերեն ընտանիքն ու հայրենիքը : Մարց բուն
 պաշտօնն է մանկանց եւ երիտասարդաց կրօնական
 դարգացումը : Մարդկային ազգին ապագային հիմը
 մայրական սէրն է . մի անտես ըներ այս դօրու-
 թիւնը, որ թէպէտեւ տկար երեւի քեզ, ունի այն-
 պիսի ազդեցութիւն մը որ անյաղթ է . սոյն մայ-
 րական սէրը սահմանեալ է երկրագունտիս վրայ
 դեռ չտեսնուած յեղափոխութիւն մը յառաջ բե-
 րելու : Գիտես որ քանի մը կանայք եւ աղքատ
 ձկնորսներ կը բաղկացնէին 'ի սկզբան Յիսուսի բա-
 նակը . յետոյ օր մը Մարիամու որդին մանր տղայք
 կանչեց այն բանակին մէջ . եւ այն ձկնորսներով, այն
 կանամբք եւ այն մանր մանկաւով տիրեց աշխարհի :

Այս դիրքը քեզ ընծայելուս նախատակը մի մի-
 այն է . այն է իմ խօսքերս քու կիներուդ կցել, եւ
 նեցուկ ընել քու ըսածներուդ դօրութիւնը՝ իմ ը-
 սածներուս տկարութեանը, քու փաստերդ՝ իմ
 փաստերուս : Ա՛ռ զեմ որ օր մը ըսուի . «Ասոնք
 ճանչցան ճշմարիտ բարին . միեւնոյն հաւատոյ մէջ
 իրարու հանդիպեցան, միեւնոյն Աստուծոյ առջեւ
 իրար սիրեցին :

15 Մայիս 1840

Քու բարեկամդ

Լ. ԷՄԷ—ՄԱՐԹԷՆ

ՀԵՂԻՆՍԱԿԻՆ Ս.ԶԴԸ

ԻՅԻ ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ ԵՐԿՐՈՐԳ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(1838)

Պատուոյ եւ յարգանաց ձայներէն, եւ ճեմարանին մեծ մրցանակովը քաջալերուած՝ ամենայն փութով եւ բոլոր զօրութեամբս քննեցի այս գիրքը: Այս տպագրութեան մէջ աւելցուցի ոչ սակաւ ծանօթութիւններ, եւ դաստիարակութեան կարեւոր նիւթերու վրայ երկոտասան նոր գլուխներ: Այս ընդլայնմանց նպատակն ահա այս է:

Գիրք Ա. Գլուխ ԺԵ. Առաջ մտցուած պակաս մը այս գլխուս մէջ լեցուած է. այն է՝ մօր մը տղոց տուած դաստիարակութեանը մէջ հօր կատարելու պաշտօնը:

Նոյն գիրքին ԺԳ. գլուխը կը պարունակէ կանոն մը ծերունի կանանց համար: Հոն կը տեսնուուի հանին (մամը) որ իւր փորձառութեան օգտակարութիւնը կը թափէ նորահաս ընտանեաց վրայ, եւ իւր թոռանց որրոցին քով նոր կեանք մը կսկսի:

Երկրորդ գիրքին ԺԹ. եւ ԻԱ. գլուխները, որոնց մէջ կը խօսուի յիշողութեան ու բնական (Ֆիզիքական) կամաց, դարձեալ յիշողութեան եւ հոգւոյն կամացը վրայ, նոյնպէս հոգւոյն եւ խմացականութեան կարողութիւններուն միութեանն ու բաժանմանը վրայ, կը պարզեն գործոյս հիմնական վարդապետութիւնները, եւ նոր լոյս կու տան անոր:

Բայց օգտակարագոյն ծանօթութիւններն եր-
րորդ գիրքին մէջ են, եւ այս է արդարեւ գործոյս
գլխաւոր գիրքը: Այս գիրքը կը ցուցնէ թէ մարց
պարտքն է իրենց տղոց հոգին կրթել, եւ կը ցուց-
նէ անոնց բարոյական եւ կրօնական ճշմարտու-
թիւնը փնտռելու ճամբան:

Առաջ, մեր գործին այս մասն այնպէս խորին
եւ վերացեալ էր, որ զայն կարգացող մարք կը
զարհուրէին: Փոյթ չէինք տարած ցուցնել անոնց
թէ որչափ կարեւոր են այս (փիլիսոփայական) ուս-
մունք, ըստ որում մայրութեան առաջին պարտքը,
կը սորվեցնեն: Այս նիւթը նոր գլուխ մը ըրի եր-
րորդ գիրքին սկիզբը:

ԻԲ. գլուխը շինական (գեղացի) կանանց համար
է. հոն յիշուած է քաղաքակիրթ աշխարհին մէկ
զանցառութիւնը կամ մանաւանդ բարբարոսութիւ-
նը, եւ Եւրոպիոյ մէջ երկերիւր միլիոն շինականաց
վիճակը բարւոքելու միջոցը ցուցուած է:

ԻԶ. եւ ԻԷ. գլուխներուն մէջ ըստ բաւականին
բացատրուած է ՎԱՏԱՐԵԼԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ օրէնքը: Հոն ո-
րոշ ցուցուած են մարդկային ազգին պատմութեան
երկու մեծ ժամանակները. այսինքն քաղաքական
ազատութեան առաջին անգամ երկրիս վրայ ե-
րեւնայը, եւ միաստուածութեան գաղափարին մար-
գոց մէջ մուտ գտնելը. գաղափար մը՝ որ աշխար-
հիս վրայ երեւցած գաղափարներուն մեծագոյնը
եւ կարեւորագոյնն է:

Վերջապէս ԻԸ. եւ ԻԹ. գլուխները բնութեան
օրինաց վրայ նոր յաւելուած են: Առաջինը (ԻԸ.
գլուխը) կը խորտակէ գերութիւնը. երկրորդը (ԻԹ.

գլուխը) ստացուածքի իրաւունքը կը հաստատէ : Մեր գործին այս մասը ուշադրութեամբ կարդացողները հոն պիտի գտնեն , նոյն բնութեան օրինաց մէջ , միշտ հաստատ նեցուկ մը , միշտ նոր լոյս . անոնց հօգին ուրախութեամբ պիտի լեցուի տեսնելով թէ ճշմարտութիւնը մարդուս հասանելի է , եւ թէ զայն ճանչնալը որչափ դիւրին է , նոյնչափ քաղցր է զայն սիրելը :

Իսկ ԼՍ. գլխոյն գալով կ'ըսենք թէ այս գլուխը նախընթացին մէկ պարզ ծանօթութիւնն է , կէնաց եւ ճահող զբայ : Մեր նպատակն էր ցուցնել թէ մահն երախտիք մըն է , ազատել մըն է , ոչ թէ մարդկային ազգին վրայ դրուած պատիժ մը :

Բոլոր ասոնք այս երկրորդ տպագրութեան գլխաւոր սրբագրութիւնները , նորոգութիւններն են , եւ այս գիրքին վրայ եղած բոլոր իրաւացի բանադատութեանց պատասխան : Իսկ պատասխան ամենեւին չեմ տար այն կրիւք եղած բանադատութեանց , կուսակցութեան տէր մարդոց առարկութիւններուն , այնպիսի մարդոց կ'ըսեմ որոնք ճշմարտութիւնը ցաւալի սնապաշտութեանց մէջ միայն կը տեսնեն , եւ այն բաները միայն խորհիլ կ'ուզեն զոր այլք իրենցմէ առաջ խորհած են : Եւ արդարեւ ինչ կը մնայ ինծի ըսել զոր այս գրքիս մէջ ըսած չեմ : Ոչ կարծիքներ միայն , այլեւ դարեր կը բաժնեն զիս իմ ժամանակակիցներուս շատերէն : Աստուածաբանութեան եւ ուրիշ դարումը նախապաշարմանց կոյր ջատագոյներ եղող թըշնամիք ճշմարտութեան կրնան դիւրին յաղթանակներ ընել՝ աշխարհի տիրապետող չնչին կիրքեր եւ

չնչին շահեր ճշմարտութեան դէմ յարուցանելով .
բայց կայ հակառակորդ մը՝ որուն դէմ չեն կարող
յարթանակել . այն է ժամանակը :

Ընթերցողք պիտի տեսնեն որ այս գործին չոր-
րորդ գիրքը նորէն 'ի լոյս ընծայեցինք առանց սրբ-
բագրութեան եւ յաւելուածոյ :

Այս գիրքը կը խօսի թէ ինչպէս բնութեան
բարոյական օրէնքն՝ Աւետարանին բարոյական օ-
րինացը հետ համաձայն է . ասոր համար չէի կա-
րող այն գիրքին մէջ տող մ'անդամ փոխել , պար-
բերութիւն մը միայն այլայլել : Հոն Աստուծոյ , բը-
նութեան հեղինակին , գործը բերուած է 'ի կշիռ
Յիսուսի խօսքին հետ , եւ տեսնուած է որ այն
գործն ու այս խօսքը միեւնոյն են : Սրբազան վար-
դապետութեանց վրայ ասկէ աւելի ինչ սրբազան
գովեստ կրնայի ընել : Եւ ինչպէս եղաւ որ գիրքիս
այս մասը յարոյց ինծի դէմ ջերմեռանդից եւ ամ-
բարչտաց նախապաշարումները միանգամայն : Ե-
ղևկ Աւետարանին լուսաւորութեանը , եթէ այս-
պէս Աւետարանին թէ թշնամիներէն եւ թէ աշա-
կերտներէն հաւատարապէս պիտի մերժուի :

«Աւերցուր այդ գլուխները» , կ'ըսէին ինծի բա-
րեկամներս . «անոնք քու գիրքիդ ընդունելութեա-
նը կը մնասեն : Ճշմարտութեան ժամանակը դեռ ե-
կած չէ : Պէտք չէ գրուցել ճշմարտութիւնը , երբ
կը տեսնենք որ անիկայ անօգուտ է , խիղճերը կը
խռովէ , եւ կ'արդելու այն օգուտը զոր դուն ընել
կ'ուզես : Թող քանի մը էջ պակաս ըլլայ , ջերմե-
ռանդ խղճահարները քեզ պիտի գովեն , համալսա-
րանը քեզ պիտի ընդունի , լրագիրք պիտի հոչա-

կեն, եւ բոլոր կանայք եւ մարք քու աշակերտներդ պիտի ըլլան» : Ասոնց եւս խօսք մը միայն ունիմ պատասխանելու, եւ այս խօսքն ուրիշ ասոր նման առթի մը մէջ արդէն լսուեցաւ. « Ճշմարտութիւնն իմս չէ, եւ անոր մէկ մասը շահելու համար՝ չեմ կրնար միւս մասը մատնել» :

Մ Ո Ւ Տ Ք

Քանի մը տարի կայ որ միտքս դրի ճամբորդելով մանր տեղեկութիւն ստանալ Քաղիոյ վրայ. ճանչնալ անոր հողը, անոր յիշատակաց արժանի շէնքերը, քաղաքները, դիւղերը, գետոց, ծովուց եւ լեռանց այն ընդարձակ գօտին որ ձգուելով կ'երթայ Պիւրենեան լեռներէն մինչեւ Ալպեան լեռները, Միջերկրական ծովէն մինչեւ Ավկիանոս : Այս ճամբորդութենէն մեծ զուարճութիւն կ'սպասէի. եւ յոյսերս չխաբուեցան : Քաղցր կլիմաներու տակ դտայ հանձարեղ ժողովուրդներ, եւ բոլոր երկրաւոր բարեաց եղական առատութիւն մը : Զարմանօք տեսայ անթիւ նաւեր որ մեր նաւահանգիստները մտնելով աշխարհիս հինգ մասերուն հարստութիւնները հոն կը թափէին : Յիսուն հազարէ աւելի կառք կամ սայլեր առնելով այն հարստութիւններն՝ աստանդ կը գրուեն երկրիս մէջ, եւ այն հարստութիւններով է որ Քաղիա մշտնջենաւոր շարժման եւ բարօրութեան մէջ կը պահուի : Տեղ մը հորվեկիոյ երկաթն հրաբորրոք կը կակղանայ դարբնաց

կաանինն տակ, ուրիշ տեղ մը Սպանիոյ եւ Քաշմիրի լուսակիզն բուրդէն կը գործուի ասուի փափուկ, անդին աւելի հեռուն ոստայնանկ ժողովուրդ մը կ'առնու Հնդկաստանի բամբակը, կը մանէ, կը գործէ դայն երփն երփն պայծառ դոյներով, ամէն կողմ տեսայ հին վանքեր եւ հին արքայարաններ գործարաններու փոխուած. անոնց խոր կամարները կը հնչեցնէին գործաւորաց երգերն ու շողեչարժ մեքենայից անդուլ անդադար շառաշիւնը: Յափըշտակուած էի այնչափ հարստութեան վրայ. բայց աւելի սաստիկ եղաւ դարմանքս, երբ տեսայ բոլոր այն երկրին տրուած այն անագին շարժումը միջատի մը անուցմամբը:

Հարաւէն դէպ 'ի Հիւսիս, Իտալիոյ սահմաններէն մինչեւ Վիվարէի (1) հեփեստեան (հրաբխային) լեռները, շերամ կոչուած կերպասաբեր որդնուկը շարժած է ընդհանուր գործունէութիւն մը Ավինիօն, Իլ եւ Վոզլիւզ (2) անոնց բժոժները կը թելատուին (3): Նորմանտիոյ մէջ կանանց վարժմատունքը կ'առնուն այն թելերը թեթեւ իլոց վե-

(1) Վեւրե՛ Գաղիոյ մէկ փոքր գաւառին անուն էր, այժմու Գաղիոյ հարաւային դին, Արտէշ կոչուած գաւառին մէջ կ'կյնայ, Ռոն գետին արեւմտեան եզերքը: Յիշեալ երկիրը լեռնային է, ուր քանի մը մարած հրաբուխներ ալ կը նշմարուին:

(2) Վոֆլե՛զ Գաղիոյ հարաւային արեւելեան կողմը գաւառ է, գլխաւոր քաղաքն է Ավինիօն: Իլ փոքր գետ, կը թափի Տորտաներ կոչուած մեծ գետը:

(3) Թեւո՛րեւ թել թել հանել, կ՛ը կի մը վրայէն թելը կամ ասղանին պարպել:

րայ, եւ մեր դեզնուաց⁽¹⁾ բարակաման կթուիթ⁽²⁾ առ
 ոէջներուն վրայ կը հանեն պէս պէս ձեւեր հիւս-
 կէն, անկուածոյ: Ի Սէնդ Էդիէն նոյն թեւերէն կը
 գործուին ժպակներ⁽³⁾ որ բոլոր Ներսիսայ մէջ կը
 փողփողեն⁽⁴⁾ գոյն գոյն: Ի Նիմ կը շինուին անոնց-
 մէ կերպասներ որոց շաչիւնն⁽⁵⁾ ու փաղփիւնը մե-
 տաղներու զօղանջելուն եւ փայլելուն նման են:
 Ի Լիոն, իմ գեղեցիկ երկիրս, նոյն մետաքսէն կը
 յօրինուին թաւիշ թանձր եւ յոյր, շղարշ⁽⁶⁾ ան-
 գայտ⁽⁷⁾ իբրեւ զօդ եւ փայլուն որպէս գաղտա-
 կուր⁽⁸⁾, սնդուս⁽⁹⁾, դամասկ եւ ձենակ: Իսկ 'ի
 Փարիզ մետաքսը կը մրցի վրձնոյ հետ. հոն մետաք-
 սի շքեղ օթոցացն վրայ մեծամեծ նկարչաց պատ-
 կերները կը հանուին ճշգրիտ: Բայց այս գլուխք
 գործոց արուեստին, այս հրաշալիք ձեռագործու-
 թեան ինչ են այն բարեաց քով զոր բնութիւնը
 շռայլօրէն կու տայ այս երկրին: Հոս կը տեսնես

(1) Գեղնու, գաւառական բառ, տեսակ մը խանութ դան-
 դելա հիւսկէն, կը պատասխանէ սյժմու գաղիական պլանդին:
 (2) Կթուիթ՝ շատ բարակ թեւերէ հիւսուած:
 (3) Ժպակ՝ գորտէլա:
 (4) Փողփողել՝ ծածանելով փայլիլ:
 (5) Շաչիւն՝ մետաղի մը հնչիւնը. Փողփիւն՝ մետաղներու
 փայլիւնը:
 (6) Շղարշ՝ կաղ կոչուած բարակ կտաւը: Թաւիշ՝ դատիֆէ:
 (7) Անգայտ՝ թափանցիկ, որոյ ետեւի դին կեցած առար-
 կան տեսնուի:
 (8) Գաղտակուր՝ սէտէֆ:
 (9) Մնդուս՝ սաղէն կոչուած կտաւը. Դամասկ՝ Տամասոզոյ,
 Ճենաի՝ Լամբա կոչուած կտաւը:

բոլոր կլիմաները, հոս կը գտնես ամէն մշակութիւն. հարաւակողմը՝ ձիթենին, կիտրոնին, նարնջին. հիւսիսակողմը՝ կուենին (1) ու եղեւինը, բուսաբանական շղթային երկու ծայրերը: Հոս կու գան կը խառնուին Պարսից եւ երկու Ամերիկայի ծառերն աւատային կնճուոյն եւ հնոյն Գաղատիոյ կաղնեաց հետ. Ասիոյ անուշահոտ պտուղները՝ բնիկ խնձորենուոյն հետ, ողջոյն Արեւելից համասարամը՝ (2) խոնարհ մանուշակին, մեր ցորենուկէ (3) պսակներուն, հազարգեղէ (4) եւ խորհրդաւորն պողբէ (5) կապուած մեր դաշտային փունջերուն հետ: Այսպէս Գաղիա կը ծածկուի նոր աշխարհին բերքովն ու հնոյն գանձերովը: Անոր այդաւէտ բլուրներուն բարձունքէն գինւոյ գետեր կը հոսեն մշանջենապէս բոլոր ազգաց բաժակներուն մէջ, մինչ անոր լայնանիստ արտօրէից վրայ վէտ վէտ կը ծփան հունձք, զօրէն ալեաց ծովու, հողմակոծ, արեւախայծ:

Այսչափ բարիք տեսնելով կը խայտայի, կը գոչէի. Սիրնէն հայրենիք, երկիր բարենշան, ամէն բան ունիս. հարատու թիւն, իմաստութիւն, ազատութիւն: Անց երկրիս վրայ քոյգ նման տեսարան: Հանեցիր նետեցիր վրայէդ սնապաշտութիւններդ եւ մոլութիւններդ, ինչպէս կը հանէ

(1) Կուենի՝ գաղ. մէլէզ կոչուած ծառն է:
 (2) Համասարամ՝ երկրի մը բոլոր ծաղկաց խումբը, Ծառ:
 (3) Գորենուկ՝ Փէյղամակը չիչէյի:
 (4) Հազարգեղ՝ փասգալեա չիչէյի:
 (5) Պողբ՝ Կիւմլէրձին օգու. աղաւնարօտ:

կը նետէ մարդ ցնցոտի մը, չկան այլ եւս քու մէջդ անօգուտ միանձուներ, ոչ աւատային իրաւունք, ոչ պահկութիւն⁽¹⁾, ոչ ստրկութիւն, ոչ իրար արհամարհող ջոկեր⁽²⁾, ոչ իրարու սոսիս եւ նախանձորդ գաւառներ: Քու ծոցիդ մէջ կը տեսնեմ միայն մէկ ժողովուրդ, եւ այն ժողովրդեան մէջ միայն մէկ ընտանիք: Այսպէս խօսելով կը թուէր ինձ թէ ամէն տեղ պիտի լսէի այն շնորհակալութեան երգը զոր ես իմ սրտիս մէջ կ'երգէի:

Բնութ, հազիւ կը համարձակիմ գրել. այս աւետեաց երկրին մէջ, կեանքը հեշտ եւ դիւրին ընտղ բարեօք լեցուած այս ընտանեաց մէջ, մանր տղաք միայն, այն թեթեւ, երկնից թռչուններուն պէս անհող արարածները միայն տեսայ ճշմարտապէս երջանիկ: Ժողովուրդին մնացած մասը, երիտասարդ եւ ծեր, քաղաքացի եւ շինական, կը թրւէր ջերեալ այնպիսի ներքին ախտիւ մը որ բնաւ հանգիստ չէր տար անոր: Եւր արտերուն ծոցէն հողագործը քաղաքներուն վրայ արհամարհանաց եւ չարակնութեան նայուածք մը կ'արձակէ: Իր երէցաց⁽³⁾ եւ պարտէզներուն ծոցէն հարուստը կը գոչէ. «Թշուառ եմ եւ ամայի»: Վաճառականը կը դանդաղի իւր առուտուրէն, արհեստաւորն՝ իր

(1) Պահկութիւն՝ Գաղ. Գորվէ կոչուած բռնի ծառայութիւնը. անկարեալ:

(2) Զոյ՝ Գաղ. Գասդ կոչուած տեսակ մը ցեղային տարբերութիւն:

(3) Երէց՝ որսի անասնոց համար բողորտիքը գոցուած անտառ:

Թողակէն . սեղանաւորը՝ քաղաքականութենէ , ա-
մէն մարդ իւր ընկերական կացութենէն : Արչափ
աւելի վեր ելլես , այնչափ աւելի դառն կ'ըլլան
խօսքերը , այնչափ զօրաւոր՝ տրտունջները , Թերա-
հաւատութիւնը մտած է երկրաւոր բաներու մէջ՝
ինչպէս երկնաւորներուն . բժիշկը չի հաւատար այլ
եւս բժշկականութեան , դատաւորն՝ օրինաց , քա-
հանայն՝ կրօնքի , դինսուորը՝ փառաց , երիտասարդը
սիրոյ , թագաւորք անգամ չեն հաւատար թագա-
ւորութեան , եւ հոգիները մաշեցնող տաղակութիւ-
նը դանոնք յուսահատեալ փառասիրութեան մէջ
կը դահավիժէ :

Այսպէս ամենայն ուրեք առատութիւն է , եւ
ամենայն ուրեք դանդատ . տխուր պատկեր մեր
գեղեցիկ Գաղիոյ : Այն ճարտար եւ արուեստագէտ
ժողովուրդը որ իբրեւ մեծ ընտանիք մը երեւցած
էր ինձ՝ սկսաւ թուիլ ողորմելի էակ մը , որ կը թա-
գուցանէր , հարուստ հանգերձներու ներքեւ , սոս-
կալի վէրքեր . եւ ճանձրութիւնը , այն խոր դա-
տարկութիւնը , կեղծ զուարթութեան մը փայլման
տակ կը տեսնէի : Զարմանքս դադրած էր , եւ սաս-
տիկ արգահատութիւն մը բոլոր էութիւնս զգածե-
լով դիտ կը տոչորէր : Զարեաց պատճառը կը փրնտ-
ռէի , եւ ինձի այնպէս թուեցաւ թէ այն պատճա-
ռը դտայ կրթութեան եւ պարապոյ ժամերու պակ-
սութեանը մէջ : Պարապ տալու համար ինչ պէտք
էր : Մեքենաներ հնարել օրոնք մարդու զօրութեան
տեղ բռնէին : Նոկ կրթութիւն տալու համար : Պէտք
էր հնարել ուսուցանելու եղանակներ , սորվեցնե-
լու կերպը դիւրացնել , դպրոցները բազմացնել ,

լրագիրներ եւ գիրքեր տարածել : Ան ատեն դեռ եւ
 ընտանեաց եւ յանձնապատանձնեաց ձեռնամուխ եղաց
 աշխատութեան : Բազմարուեստեան դպրոցը մրա-
 նելու չափ բան սորված էի , բազմարուեստեան
 դպրոցը՝ ուր Առաքելիկոս ԺԶ. կոչեց զիս պատ-
 մութիւն դաս տալու , Գաղիոյ պատմութիւնը ,
 երկրին պատմութիւնը , քանզի օրէնսգիր թագա-
 ւորը կ'ուզէր ազգային կրթութիւն մը տալ այն
 մեծ դպրոցին : Առջի սորվածներս զօրացուցի եւ
 քարգացուցի : Ազգայ երկրաչափ , մեքենագէտ , բնա-
 լոյժ , նաեւ տնտեսագէտ : Բոլոր նոր գիւտերն ա-
 ուի , դանոնք կատարելագործեցի , բազմացուցի . իմ
 մտածութեանս մէջ Գաղիա երկաթուղեօք կը ծած-
 կուէր , եւ մեր դաշտերն ու ագարակները կը մը-
 շակուէին առանց դժուարութեան : Աւելի մեքե-
 նաներ անտառները մացառախիլ ընելու , ուրիշ մե-
 քենաներ՝ հերկելու համար : Քիչ մը ածխով եւ կա-
 թիլ մի ջրով քաղաքներ կը լուսաւորէի , մեր կա-
 ռաց կու տայի նժոյգներ , մեր նաւերուն՝ թեւեր .
 մեր մեքենաներուն՝ մատուրներ . անոնց մանել ,
 հիւսել , դարբնել , տպել , ճամբորդել կու տայի .
 անոնք խոհուն էակաց պէս՝ կը շինէին , ոմանք ա-
 սեղ , այլք՝ քարտ , ուրիշները՝ թնդանօթ , դարձեալ
 ոմանք հանդերձ , եւ ոմանք՝ կահ եւ կարասի . եւ այս
 ամէնն ալ անընդհատ եւ անխոնջ . մինչդեռ շողին
 կ'աշխատի , մարդ կը հանգչի եւ կը վայելէ :

Պարապոյ ժամը դանելէն ետքը՝ հարկ էր գոր-
 ծածել զայն յօգուտ իմացականութեան , դաստիա-
 րակութեան դրութիւններ , ուսուցանելու եղանակ-
 ներ սորվիլ , հին գաղափարաց տեղ նորեր դնել ,

Ժագողոյի (1), Շարլ Ծուրիէի (2) սորվեցնելու եւ
 դանակները, Հաստատախումբ (Ֆալանգեր) կոչ-
 ուած ընկերութիւնը, իրերավարժութիւնը, նոյն
 իսկ Տիմար (3) եղբարց ընկերութիւնը տարածել,
 Յայամ՝ եւ ընդհանուր շարժման հետեւեցայ, այն
 միջոցին ամենէն լուսաւորեալ մարդոց գրադումբ

(1) Ժան Ժօզէֆ Ժագողոյ, անուանի դաստիարակ, ծնւ-
 եալ 1770ին, և մեռեալ 1840ին Բարիզ: այլևայլ զինուորական
 և քաղաքական պաշտօններ կատարելէ ետքը՝ եղաւ անօրէն
 բազմաբուեալ գաղութին: 1818ին ուսուցանելու ընդհա-
 նուր նոր կերպ մը հրատարակելով հասարակաց ուշադրու-
 թիւնը գրաւեց: Ժագողոյ կը սնդէր թէ ամեն մարդ, եւս և
 տղայք, առանց վարպետի, կամ առանց վարպետի ազդեցու-
 թեան անձամբ սորվելու են, քանզի, կ'ըսէր, բոլոր մարդոց
 մտաւորական կարողութիւնները հաւասար են, և ով որ ըրան
 մը կը կամի՝ կարող է կատարել, և կրնայ մարդ չգիտցածն ալ
 սորվեցնել: Աս սկզբունքներուն համար ոմանք չափազանց կը
 պարսաւէին զԺագողոյ, ոմանք ալ չափազանց կը դուրսէին:

(2) Շարլը Ծուրիէ, ծնաւ 1768 ին, և մեռաւ 1857 ին
 Փարիզ: Խորհեցաւ նոր ընկերական դրութիւն մը որուն Պա-
 լանսդէրեան, այսինքն՝ Հաստատախումբ անունը տրուեցաւ,
 և նոյն անուամբ սկսաւ հրատարակել 1852 ին լրագիր մը, ո-
 թուն ետքը անունը փոխուելով կոչեցաւ Փաղանդ, կամ Ղրագիր
 ընկերական դիտութեան: Ծուրիէի նպատակն էր մարդիկ ա-
 ւելի եռանդեամբ և անձնուրաց կերպով աշխատեցնել մարդ-
 կային ընկերութեան յառաջադիմութեանը:

(3) Տիմար եղբարք, որ և Եղբարք քրիստոնէական վար-
 դապետութեան, կամ Եղբարք քրիստոնէական դպրոցաց, և
 կամ լոկ Եղբարք կոչուին, այն գաղիացի եղբայրներն են, ո-
 թոնց ընկերութիւնը Տը Լասալ անուն քահանան հաստատեց
 1679 ին, որ տղոց քրիստոնէական վարդապետութիւն և ու-
 թիչ հասարակ ուսմունք սորվեցնեն: Անոնք բաւական ծանօթ
 են հաճկաստանի մէջ ալ, մանաւանդ Պօլսոյ մէջ իրենց դրպ-
 րոցներովը:

ժողովուրդը դաստիարակելն էր . ես անոնց բոլոր մտածութիւններուն եղայ ընկեր, անոնց դրութիւններն ինծի որդեգիր ըրի . հազարաւոր դրաքրոցներ բացուեցան, եւ նախնական կրթութիւնը քաղաքներէն դիւղեր կը վազէր զուարթ եւ բարեմոյն, զորօրինակ գեղեցիկ օրեր քաղաքներու բնակիչք տօնական հանդերձիւք դուրս ելլելով կը տարածուին դաշտաց եւ մարդաց վրայ: Բայց ժողովրդեան կարգալ սարկեցները մեծ բան մը չէր . եթէ անոնց գիրքեր չտրուէին, ոչինչ զործուած պիտի ըլլար: Այն ատեն էր որ հնարեցինք Թաղային մատենադարանները (1) (դրատուններ), Հոծ տպագրութիւնները, Տնակներու Բուսոն եւ Փոքր ստացուածոյ հեղինակները . քեզեցիկ գիւտեր, բայց ոչ այնչափ գեղեցիկ որչափ էին Պատկերազարդ Շտեմարաններն ու Երկու դանկի Հանրուսմունք:

Հոս հասած էի, մինչ ուժաթափ վաստակաբեկ՝ առողջութեանս օր քան զօր վատելը տեսնելով, սկսայ հոգալ: Ար վախնայի թէ գուցէ չվայելեմ քրտամրքս ուղղուած ծառ: Ահաք էր որ մեռնէի այնպիսի գեղեցիկ յաջողութեան մը հրակ-

(1) Թաղային մատենադարանք, Հոծ տպագրութիւններ, Տնակներու Բուսոն, Փոքր ստացուածոյ հեղինակներ, Պատկերազարդ շտեմարաններ, Երկու դանկի հանրուսմունք, ուրիշ բան չէին, բայց մեր Մատենադարանին նպատակաւ յօրինուած պարբերական գրութիւններ կամ հրատարակութիւններ, ոմանք շատ աման դրնով, այլ և այլ հեղինակներ, կամ տեղեկութիւններ ժողովրդեան մէջ տարածելու համար:

մանը, եւ զԳաղիա երջանիկ եւ նորափետուր տես-
 նելէ զրկուիլ: Ահնչել տուի բժիշկս, այր զիտուն
 եւ լաւաբարոյ, եւ ցուցնելով անոր բոլորափքս
 գտնուած զիզադէզ զրուածները, յայտնեցի եր-
 կարօրէն հիւանդութեանս պատճառը, զիտաւու-
 րութիւններս, յոյսերս, երկիւղներս եւ աշխա-
 տութենէ սպառեալ կեանքս: Ի սկզբանս ունկըն-
 դիր եղաւ համբերութեամբ, յետոյ յանկարծ,

« Եւ ինչո՞ւ համար այսչափ շան տանջանք »
 քաւ՝ ծռռ ծռռ նայելով ինձ ծաղրաբար:

— Գաղիոյ բարւոյն համար, անտարակոյս:

— Ար հասկնամ. բայց այդ նպատակին հաս-
 նելու համար պէտք են պաշտօն, իշխանութիւն,
 ստակ, բարձր կացութիւն մը աշխարհի մէջ:

— Ատոնց եւ ոչ մին ունիմ, դոկտոր:

— Ի՞նչ, փառասիրութիւն չունիս:

— Փառասիրութիւն. բնաւ:

— Ուրեմն, հանդարտ լեր, հիւանդութիւնը
 ծանր չէ, քիչ մը հանգիստ եւ օգտափութիւն
 բաւ է:

Պատրաստուեցայ երթալ բնակել Աէրօայլէն
 երկու մզոն հեռու, ամբաւ տափարակի մը ծայրը
 որոյ ոսկեղոյն հունձքը կը շողար անդուլ եւ ան-
 ստուեր: Հոն, լեռնադաշտը խորածոր մը ունի
 երկճիւղ. հոն, կը լացուի, իրը թէ զիւթօրէն,
 զուարթ հովիտներու շարք մը, որոց կանաչ մար-
 դերը կը ձգին յանհունս հարուստ մշակութեամբ
 ծածկուած եւ կասկենեաց անտառով մը պսակուած
 երկու բլրոց մէջտեղ: Այս անտառին սպառուա-
 ծին վրայ է կառուցեալ Շաթոֆորի գեղեցիկ զիւ-

ղը, շինային դանգակատամբը, եւ երկու Գաղա-
տական շիրիմներով, որ իբր երկու մարակոց կը
կենան շիւկ դատավրի Գղեկին նկարավայել աւե-
րակաց ներքեւ : Բոլոր ասոնց մէջ՝ անպաճոյճ, հո-
վանաւոր, գեղջկային անակ մը բնակարան էր հին
բարի ժամանակաց գերդաստանաց մէկուն, ուր
բարեկամութիւնը մատոյց ինձ տեղի ապաւինի :

Հոն անցուցի երկու երկայն տարիներ՝ զբաղ-
եալ առողջութեամբս եւ մանաւանդ այն բանե-
րով զոր միտքս դրած էի որ կատարեմ՝ օգտակար
տեղեկութիւններ ծաւալելու նպատակաւ կաղ-
մուած մարդասիրական ընկերութեանց աշխատու-
թիւններուն աջակցելով, եւ քաջալերելով բարե-
կամներս հետամուտ ըլլալ ընդհանուր վերածնու-
թեան մեծ գործին, Փնօք, արդիւնքը շատ չեր-
կարեց կատարուեցաւ, բայց իմ յոյսերուս հակա-
ռակ համեմատութեամբ : Արչափ կրթութիւնը կը
ծաւալէր, այնչափ դժուարութիւնը կը յաւելուր :
Գիտութիւնը կը դայրացնէր փոխանակ մեղմելու,
այնպէս որ չէի կրնար ուրանալ իրաց գէշ վիճա-
կը, որ այն միայնութեան մէջ անգամ զգալի էր
ինձ : Ս. յն գիւղը դպրոց մը, եւ ինչ որ դարը
հաստատած կամ կատարելագործած էր՝ ունէր .
բոլոր բնակիչները կարգալ գիտէին, եւ քիչ կըր-
թութիւն ու պարապոյ ժամեր կրնային բազմա-
պատիկ ընել անոր զուարճութիւնները . բոլոր ա-
սոնք ունենալով, կ'ըսեմ, այն գիւղն աւելի եր-
ջանիկ չէր . հոն ուրիշ բան չէր լսուէր բայց գան-
գատ եւ հեծութիւն : Քանի մը ձերունիք, թուով
կարի սակաւ, կ'ըղձանային այն ժամանակին՝ յո-

բուժ կալուածատէրը տարին անդամ մը իւր վար-
 ձակալը կ'ընդունէր 'ի սեղան . ուրիշները որոց
 գոռոզութիւնը նուազ էր՝ կը փափաքէին միան-
 ձանց որ մենաստանին դուռը սովոր էին թան-
 քաշխել . մեծատունք կը զչարէին տեսնել հովտին
 մէջ երկու կամ երեք սեղանաւորաց երէցները ,
 աղքատք ալ կը խանտային մեծատանց , եւ կ'ու-
 ղէին երկիրներու բաժանում , հարկերու ջնջում եւ
 հասարակապետութիւն : Աերջապէս պատանիք ,
 հազիւ դպրոցէն ելած , կը քարոզէին թէ գիտու-
 թիւնը եւ ուղիղ բանն իրենց աշխարհք գալուն
 հետ սկսաւ , եւ թէ երկրին մէջ մարդիկ՝ երիտա-
 տարդներն են , մնացածները՝ խոտան եւ անպի-
 տան : Ահա Քաղիոյ համառօտութիւնը , անոր ուր-
 ուադիծը :

Ահա , կ'ըսէի մտքէս , ցաւալի փորձառութիւն
 մը , որ բաւական է խորհել տալ անոնց որ յառա-
 ջադիմութեան խնամքունին . Ես փորձը տեսայ .
 որչափ իմացականութիւնը կ'աճեցնէ իւր հարստու-
 թիւնը , բարոյականութիւնն այնչափ կ'աղքատա-
 նայ , եւ դատարկ գլուխներու մէջ մտածութեան
 հետ իմաստակութիւնն ու նախանձը կը ծնանին :
 Այսպէս Քաղիոյ վիճակը լաւ հասկցած չէի , կամ
 դարմանը լաւ խորհած չէի . վհատեցայ :

Մէկէն խորհեցայ որ բռնութիւններ ընելով
 մխիթարուիմ . կ'ուզէի այրել գիրքերը , լրագիրնե-
 րը պատուել , արուեստն ու ճարտարութիւնը
 սպաննել , գիտութեան մահաբեր ծառն արմատաքի-
 խելի : Նաեւ կ'սկսէի խորհել թէ ժողովուրդ կոչ-
 ուածը , այն է՝ մարդկային ազգը , բաց 'ի քանի մը

երկնաձիր էակներէ, նուաաստութեան մէջ յաւիտեան
 ծիւրելու համար ստեղծուած է . թէ բռնաւորներն
 իրաւամբ ա՛նու գողու մէջ կը պահեն այս ստահակ
 կենդանին . թէ կղերն յիրաւի եւ յարժանի խոհուն
 էակաց թուէն կ'արտաքսէ այս մարդ արարածը .
 թէ զմարդիկ ազխտութեան եւ թշուառութեան
 մէջ կապելով միայն հնար է տիրապետել անոնց
 չար կիրքերը, եւ թէ պարտ է նուաճել զանոնք
 անասնոց պէս քաղցու եւ երկիւղիւ, քանդի ա-
 նոնք, մարդիկ, չեն ուզեր խնայականութեամբ եւ
 լուսով երջանիկ ըլլալ հրեշտակաց պէս :

Ղեցուած էի այս մտածութիւններով, եւ իր-
 բեւ ուրիշ Մաքիավէլ (1) մը այս գաղափարները
 գրութեանց կը փոխէի, մինչ անակնկալ պարագայ
 մը վրայ գալով զանոնք յանկարծ չափաւորեց :
 Հովտին վարի ծայրը, ձախէն, տակաւին այսօր կը
 տեսնուի գեղեցիկ տուն մը որոյ դիրքն այնպէս
 է՝ որ կարծես թէ շրջակայ անտառները, բլուրնե-
 րը, մարդերն ու գեղերն՝ անոր երէցներուն եւ

(1) Մաքիավէլ Նիքոլոյ Մաքքիավէլի, խալաղի գրագէտը,
 ծնաւ 1469, եւ մեռաւ 1527: Ֆիօրէնցայի հասարակապետու-
 թեան ատենը, եւ յետոյ 1512 էն ետքը Մէտիչիներուն իշխա-
 նութեան ատենը մերթ այլ եւ այլ պաշտօններ վարած եւ մերթ
 չարաչար հալածուած է: Այլ եւ այլ գրուածներ ունի, որոնց
 գլխաւորն է իշխան կոչուած գիրքը, ուր բռնաւորներուն կը
 սորվեցնէ թէ ինչ կերպով կրնան յաջողիլ՝ նաեւ հակառակ
 արդարութեան եւ մարդկութեան: Այս գիրքին մէջ ցուցուած
 է Մաքիավէլեան կոչուած այն ատելի քաղաքականութիւնը:
 Մաքիավէլի բարոյականութիւնը պարսաւելի, բայց ինք մեծ
 հեղինակ է:

պարտէզներուն բնական մասերն են : Այս տանը
քով, առեւէն քիչ մը վեր կայ գեղի դպրոց մը հո-
վանաւոր, եւ որոյ նմանն ուրիշ տեղ չի գտնուիր,
ըսոյց Յիւլսթ Նաֆոնդէնի վիպասանութեանց մէջ .
գիմացը կամուրջ մը՝ որուն վրայ կը նայի 'ի հա-
ճոյս աչաց եւ 'ի դրօսանո նկարչաց ստեղծուած ա-
ղօրի (ջաղաց) մը . վերջապէս փոքր մատուռ մը
ուր, համեստ մարմարիոնի մը տակ, կը հանդի-
տեղւոյն տիկինը, որ մեռեալ է 'ի ծաղկի հասակի՝
թողլով իւր բարեպաշտութեանն ու գեղեցկու-
թեանը երկայն յիշատակը : Այն ծառերու, տունե-
րու եւ հովանոցաձեւ հիւղերու խմբեակը, եւ եր-
կու գոթացի աշտարակներ որ անտառին մէջ կը
տեսնուին՝ յափշտակիչ տեսիլ մը կը կազմեն այն
խորին միայնութեան մէջ . միայնութիւն ըսի, քան-
դի այն ճամբան մայրեւորաց ծանր եւ դանդաղ
սայլերը միայն կը պատուեն ակօսածեւ, եւ կամ,
աչնան գէպ 'ի վերջը, հովիտը կենդանացնող ոչ-
խարաց եւ արջառոց կճղակները կը տպաւորեն հոն
իրենց հետքը :

Ամէն կիրակի, մատուան դանդաղին ազդն ըն-
դունելով, կ'երթայի հոն պատարագը լսել : Սիրա-
լի երեւոյթ մ'էր տեսնել գեղջուկ կանայք որ ի-
րենց պարզ դարդիւքը կ'երթային հոն մի եւնոյն
ժամուն, եւ հովտին ամէն կողմերէն, մարգագետ-
նէն անցնելով . գեղջուկ կանայք, կ'ըսեմ, քանդի
գիւղերուն մէջ կանայք միայն եկեղեցի կ'երթան :
Սակայն կը պատահէր երբեմն որ ես ալ այր ընկեր
մը կ'ունենայի : Այս ընկերս մեծարոյ անձ մ'էր,
որոյ եռանդուն եւ սերտ բարեպաշտութեանը վը-

րայ զարմանալէ չէի տաղտկար : Խոշորահանդերձ եւ գծուծ տեսլեամբ, սակայն հանդարտաբարոյ, հեղահամբոյր եւ անպատու մխարալի : Որչափ աւելի հիացմամբ կը նայէի անոր, այնչափ անոր հողւոյն այն հանդարտութիւնը կը թափանցէր իմ հողւոյս մէջ : Այս մարդուն հանդիպումը շարժեց հետաքրքրութիւնս, հարցմամբ տեղեկանալով՝ գիտցայ որ սն հասարակաց ողորմութենէ կ'ապրէր : Ասան զի, ըսին ինձ պատմողները, այս մարդն իր ծերութեան ատենը կորսնցուց երկու մանչ զաւակ որոնք անոր նեցուկ պիտի ըլլային. մին մեռաւ 'ի Պէրէզինա (1), եւ միւսն 'ի Ուադէրլու (2), քիչ ետքը անոնց մայրն ալ անոնց ետեւէն գնաց : Ասկ մարդը ծերացեալ եւ միայն մնացած՝ չէ կարող աշխատիլ. դղեկին տէրը քիչ մը կ'օգնէ ծերունոյն, մնացածն ալ հասարակութիւնը կ'ընէ : Այս պատմութիւններէն քաջալերուած, յայտնեցի անոր կարեկցութիւնս՝ թեթեւ օգնութիւն մը ընել առաջարկելով : «Աւազոյն հանդերձի մը պէտք ունիս»

(1) Պէրէզինա՝ Ռուսիոյ մէջ փոքր գետ է, և Տնիբէր կը թափի : 1812 ին, Ռուսաց ետ քաշուելէն ետքը, գաղիացի զօրքն այս գետէն անցնելով պատահեցաւ այն գծբախտութեան, և այս գէպքին պատճառաւ նշանաւոր եղած է Պէրէզինա :

(2) Ուադէրլու՝ Բեղդիոյ մէջ գետ է, Պրիւքսէլի մօտ. հոս եղաւ 1815 ին Մեծին Նաբոլէոնի և Գաշնաւորաց մէջ տեղ այն անուանի ճակատը որ վերջին հարուածը տուաւ Նաբոլէոնի զօրութեանը, և որ Ուադէրլուի ճակատ անուամբ կը բերելի է :

ըսի . « ճմեռը խիստ պիտի ըլլայ , եւ առաջուց պէտք է հոգ տանել » :

Վերցուց աշուրները վրաս , նայուածքը պարզ եւ յստակ էր : « Ե՞նչ պէտք է ինձ ասոր համար հոգալ » , ըսաւ խանդաղատեալ ձայնով մը , « քանի որ Աստուած այսպիսի հոգեր բարի մարդոց սրտերուն մէջ կը դնէ » :

Ահա անձնուրաց մարդ մը , ըսի մտքէս . պէտք է որ տեղեկանամ թէ ի՞նչ են անոր կենացը դրադմունքը , եւ ի՞նչ բաներ կը խորհի :

« Կարդալ գիտես » , հարցուցի :

— Այո , տէր : Տղայութեանս ատենը դաս առի ժողովրդագետէն որ շատ բարի մարդ էր , եւ տղայք կրթել կը սիրէր :

— Գիրք ունիս :

— Ա՛հ , իմ տարիքս ծերունի մը ոչ թէ կը կարդայ , այլ կ'աղօթէ :

— Ուրեմն կ'աղօթես ստէպ :

— Մեծ բախտ է աղօթելը : Ամէն երեկոյ , թշուառ տնակիս , դոր հոն վարը կը տեսնես , դրանն առջեւը , կասկե՛նուոյն տակ նստած կը նայիմ արեգական մանելուն , եւ կ'ըսեմ . « Հայր մեր » :

— Բոլոր աղօթքդ մյս է :

— Մարդու սիրտը քան զայս աւելի զմայլեցընող բան մը կ'այ . « Հայր մեր » : Շատ անգամ , այս խօսքերը զրուցելէ ետքը՝ կը կենամ . եւ մեզի կաթ տալու համար դաշտէն եկող հօտերը տեսնելով , տեսնելով նաեւ արեգակը որ հովտին վրայ կը ծագէ եւ կը մանէ , կ'օրհնեմ անոր ջերմութիւնը որ կ'աճեցնէ մեր մարդերուն խոտն ու մեր դաշտե-

բուն պատուհները: Ո՛հ, այն ատեն կը զգամ որ աղօթքս ճշմարիտ է, եւ այնուհետեւ գիշերն 'ի բուն կրնամ խոկալ այն խօսքերուն վրայ. «Հայր մեր»:

— Երբ օդը պղտոր է՝ ինչ կ'ընես:

— Երկինք կը նայիմ: Ար տեսնեմ այն մեծամեծ ամպերը որ կ'անցնին, եւ կու գան՝ չգիտեմ ուստի, հովերէն մղուելով, անշշունչ գնալով, եւ թափելով, իբրեւ ցնցուղներ, անձրեւն աստ անդ դալարագեղ դաշտին վրայ, եւ կուտան մեզ հաց կողի, մեղր, որպէս թէ Աստուած ինքնին դնէր զանոնք մեր ձեռաց մէջ. Բարէ, Հայր մեր որ յերկինս ես, միշտ կենդանի ես դու: Մարդիկ չեն կարող քեզ մեռցնել, զորօրինակ մեռուցին իմ որդիքս:

Այսպէս խօսելով, ծերունւոյն աչիքը լցան արտասուօք, գլուխը խոնարհեցաւ, եւ լսեցի որ կը մրմնջէր ցած ձայնիւ քանի մը բառ, որպէս թէ կը շարունակէր աղօթքը:

«Պէրդրան, որդեակ իմ», ըսաւ վայրիկ մը լըռելէն ետքը:

«Պէրդրան որդւոցս կրտսերն է, եւ մեռաւ 'ի Աւդաէրլու, գոչելով. Աեցցէ կայսր: Ո՛հ, երանի թէ գոչէր. Աեցցէ Հայր մեր որ յերկինս է. թերեւս ցարդ կ'ապրէր: Աորուսած չէի ըլլար թշուառ կինս ալ որ անոր ետեւէն գնաց» : «Բայց այս էլ մեր Հօրը կամքը, եւ ես կ'օրհնեմ զայն»: Ետեւ աչուրները սրբելով, «քանդի գաւկներուս տեղ բարի եւ ողորմած մարդիկ տուաւ ինձ:

— Անհնարին միայնութեան մէջ ես դու այս հովտին ծայրը. պարտ էր քեզ քիչ մը աւելի մօտեանալ գեղին:

— Բարէ, պատասխանեց, տունս չեմ կարող
թողուլ. տղաքս հոն ծնան, անոնց մայրն ալ հոն
մեռաւ. բայց, ինչպէս կ'ըսէ մեր ժողովրդապետը,
այն որ ընդ Աստուծոյ կը խօսի՝ մինակ չէ:

— Գոհ ես քու վիճակէդ:

— Ի՞նչպէս գոհ չըլլամ, Աստուած երբէք չը
թողուց զիս:

— Բայց գուն աւելի երջանիկ ըլլալու արժա-
նի ես, բարի մարդ, գոչեցի: Ա՛ռ, աւասիկ սա
փոքր գումարը, եւ աղօթէ ինձի համար. ինձի
համար՝ որ այդչափ փորձանայ սակ ինկած չեմ,
եւ չեմ համարձակիր ըսել թէ՛ քան զքեզ երջա-
նիկ եմ:

— Միթէ մարդ ստակի համար կ'աղօթէ, ը-
սաւ թեթեւ նեղարտութեամբ մը, եւ դողդոջուն
ձեռք կը հեռացնէր ստակը գոր կ'ուզէի սալ:

Հասկցայ թէ վիրաւորեցաւ:

« Ներէ ինձ, ըսի, ես ուզեցի ընել՝ ինչ որ
աշխարհի մարդիկ կ'ընեն, այսինքն՝ շահու աղբն-
կալութեան տուրք:

Այս ըսելով՝ կալայ անոր բարեպաշտօն ձեռքը
զոր սուրբ յարգութեամբ մը պնդեցի: Յետոյ հե-
ռացայ սրտառուչ, բայց մեկնելու ատենս կը լսէի
որ կ'ըսէր. « Բարի մարդ ես դու, ես պիտի ա-
ղօթեմ առ Աստուած քեզի համար, եւ քու մանր
տղայոցդ համար, եթէ ունիս մանր տղաք որ դեռ
չգիտեն աղօթել »:

Անուանի աստեղագիտին Գիքոյ Պրահէի (1) վը-

(1) Գիքոյ Պրահէ՝ անուանի աստեղագետ Տանիմարքոցի:

բայ կը պատմուի թէ զիշեր մը իւր աստեղագիտական դիտանոցէն դուրս ելլելով, յանկարծ պաշարուեցաւ խառնախանջ ամբոխէ մը որ հրապարակին մէջ լեցուած էր: Երբ անոնց այնպէս խուռնըն բազմութեամբ դիմելուն պատճառը հարցուց, ժողովուրդը պարտադիր կոչուած համաստեղութեան մէջ ցուցուց անոր պազպաջուն աստղ մը, զոր նա կալիլէի հնարած դիտակին օգնութեամբն ալ տակաւին տեսած չէր:

Ասոնք այնպիսի դիպուածներ են որ դիտունները կը խոնարհեցնեն, եւ դիտութեան կը ծառայեն: Իմ հանգամանքս (վիճակս) ալ շատ նման էր այն մեծ աստեղագիտին հանգամանցը: Պարզ գեղջուկ մը ցուցուց ինձ զոր ես վայրապար կը փրնտոէի այնչափ տարիներէ հետէ:

Այո, խարուած էի: Աչ արուեստագիտութիւնը, ոչ դիտութիւնը, ոչ մեքենաներ, ոչ գիրքեր, կըրնան ազդ մը երջանիկ ընել: Սրգարեւ, բոլոր այս բաներն օգտակար են իրենց տեղը, եւ օրէնագիր մը պարտի խնամ տանել զանոնք տարածելու եւ բազմացնելու, բայց եթէ իմացականութիւնը, մարդուս այն երկրաւոր մասը, միայն զարգացնելու գոհ

ծնաւ 1546 ին, եւ մեռաւ Բրակա 1601 ին: Լուսնոյ եւ դիտաւորաց վրայ նշանաւոր դիտողութիւններ ունի: Մոլեռանդները հանդարտեցնելու համար որոնք երկրիս շարժելուն վարգապետութենէն, իւրեւ հաւատոյ հակառակ մոլորութենէ, կը խրաչէին՝ կոպեռնիկեան դրութիւնը փոխեց, բայց անոր պես նոր դրութիւնն ընդունելի չեղաւ: Գիբոյ Պրահէի աշակերան էր Քէրլէր գերմանացի մեծանուն աստեղագէտը:

ըլլալով, անհոգ ըլլայ զարդացնելու հոգին, մարդկութեան այն աստուածեղէն էութիւնը, փոխանակ երջանիկ ժողովրդեան մը՝ պիտի տեսնէ զիւրեանհանգարտ ամբոխ մը իւր կրիցը մէջ անսանձ, ամբոխ մը՝ սա կրկին, բարձրանալու եւ գիտնալու, պիտոյքէն յոգնած, եւ սոյն այս վսեմ ազդումէն տանջուած: Եթէ ուղղենք մարդիկ դէպ յերկիր. անոնք կ'ըլլան գեանաքարչ, այսինքն կը յարին երկրի եւ կը սիրեն զայն՝ ինքնին մաշող եւ հաանող հարստութեանց եւ հեշտութեանց մէջ: Բանանք երկնից ճամբաները, եւ ահա հոգին զինք պիտի ճանչնայ, եւ պիտի զարմանայ տեսնելով վերջապէս իւր խարուած փափաքներուն եւ իւր մոլորեալ ցանկութիւններուն նպատակը: Սիրտը հանգչեցնող եւ մարդկութիւնը մեծցնող ամէն բան մեզի երկինքէն կու գայ:

Երջանկութիւն կ'ուղենք, կարողութիւն կը փնտռենք: Աստուած ասոնք ալ հոն, երկինքը, դրած է: Ամենէն կրթեալ ժողովուրդը, եթէ ամենէն բարեպաշտօնը չէ, չի կրնար թաղաւոր-ժողովուրդ ըլլալ:

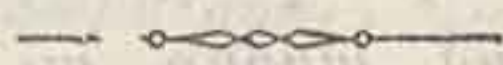
Այսպէս, իւր թշուառութեանը մէջ երջանիկ, իւր վշտացը մէջ խաղաղ ծերունին, զիս բարւոյն եւ չարին բուն աղբիւրն առաջնորդեց:

Մեր երկրաւոր կիրքերը՝ գիտութեան ծառն են. անոնք մեզ նիւթական կ'ընեն, եթէ հոգին մեզ չաստուածացնէ:

Այն ատեն զգացի թէ ինչո՞ւ համար իմացականութեան միայն զարդացումը փոխանակ չարիքը ջնջելու՝ մանաւանդ աճեցուցած էր զայն: Ի՞նչ

սոսկալի տեսարան քան դտեսարան դործունեայ եւ
 առոյգ ժողովուրդի մը որ անյոյս կը թռչտի սուտ
 փառաց, անճնասիրութեան եւ եսութեան պղնձէ
 որմերէ փակեալ արգելոցի մը մէջ: Այս տեսարա-
 նը կ'ընծայենք մենք աշխարհի, վասն զի կրօնա-
 կան մտածութիւնն չ'ունինք, վասն զի մայրերը մոռ-
 ցած են դայն դնել իրենց տղայոց որրոցին վրայ:

Այս ճշմարտութիւնը նիւթ եղաւ ինձ խոկա-
 լու, եւ թելադրեց գրել այս մատենանը զոր պիտի
 սկսինք կարդալ:

ԳԻՐԿ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՐՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՈՆՑ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԻՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԻՔԻ ԲԱՆԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԻՔԻ ԲԱՆԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

ԳԻՐԻ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՏԷԳԱՐԴԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆԸ ՎՐԱՅ

Ոգին (ժէնի) կը ստեղծէ, աւանկը նուիրական կ'ընէ:

ՍԵՍԻԼ ՅԷ. (Մարտին-Լիւն+)

Կը սկսիմ իմանալ թէ այս դատապարտեալ աշխարհիս մէջ առաքինութենէ աւելի անուաղոյն բան մը չկայ: Տաղապահած եմ մոլութենէ որոյ բոլոր տեսակներուն ճաշակն առի:

ՊԱՅՐՆ. (Յէլոյս+)

Մեր դարը կերպաւորուելու յամբ է: Քառասուն տարի է որ կը կռուինք, եւ բան մը չորոշուիր. միտքերու հաղորդուած ընդհանուր շարժումը կ'երեւի թէ ուրիշ օգուտ ըրած չէ բայց միտքերն իրարմէ բաժնել: Ամեն բանի վրայ վէճ կ'ըլլայ, բանի մը վրայ սկզբունք չկայ, եւ, ճաշակի փափկութեան ու փիլիսոփայութեան վարդապետութեանց պէս, բարոյականի կանոններն ալ

օրէնք ըլլալէ կը դադրին, քանի որ այն կանոնները կարծիք կ'ըլլան: Ճշմարտութեան հասնիլ ուղելով մեր դարուն միտքերն ամեն բանի մէջ մէկ ծայրէ միւս ծայր անցան. այնպէս որ մարդկային միտքը ոչ այսչափ ցած ինկած, ոչ ալ այսչափ բարձր ելած ունէր: Ամենէն մտքի մօտ վարդապետութիւններէ ամենէն անիմաստ գործողութիւններու, ամենէն փառաւոր գործողութիւններէ ամենէն նուաստ վարդապետութիւններու անցանք: Փիլիսոփայ, քրիստոնեայ, աւետարանիչ, թագաւորական (1), միաբանական (2), ժողովէն (3) ամենքս ալ աշխարհի առջեւ մերթ կայսրութեան սուտ պաճուճանօք, մերթ անվարախներուն (4) ցընցատիներովն ու մերթ յիսուսականութեան (5) ազարողոնիւ ծածկուած երեւցանք: Մեր մէկ ձեռքը մարդու իրաւանց վսեմ տախտակն առած ատեն՝ մեր միւս ձեռքը Պոնաբարդի (6) սուրը կամ Տոպէօրիէրի (7) սակրն առինք: Անկումէ անկում, ապաշաւէ ապաշաւ իյնալով վերջապէս մեզի պաշտելի եղած առարկաներուն մէջ անգամ անտարբեր եղանք: Արդարեւ ան ատեն սկսանք նախապաշարունակներէ ազատ ըլլալ, նախամասնութիւններ (8) թողուլ, բանականութիւնը բուն իւր տեղն հաստատուելու, եւ քաղաքակրթութիւնը մեծնալու վրայ էր. բայց ան ատեն սկսանք բանականութիւնը կուռք ընել, ստացուածքը ոճիր համարեցանք, արուեստդիտութիւնը (9) բարոյական, անարկութիւնը (10) քաղաքականութիւն, եւ Մարան (11) առաքեալ ըրինք. այնպէս առաքինութիւնը պատժապարտ կ'ըլլար, եւ պատժապար-

տութիւնը կ'աստուածանար: Չարմանալի կուրու-
թիւն, սկզբունքներու այս ընդհանուր շփոթու-
թեան մէջ, այս արիւնալից ողբերգութենէն ետ-
քը ուր շատերը սրտաբեկ եղան, այս ծաղրալի
կատակերգութենէն ետքը ուր շատերն ուշաթափ
եղան, բան մը միայն հաստատուն մնաց, այն է
ամէն մարդու իւր անսխալութեանը վրայ ունե-
ցած հաւատքը:

Մտարակոյս ոչ ոք կրնայ կարծել թէ այս այ-
լանդակ վիճակն իմաստութեան սկզբունքներէ
յառաջ եկաւ: Մենէ մինչեւ Տեղարդ⁽¹²⁾ բաւական
հեռաւորութիւն կայ. այն փիլիսոփան որ քաղա-
քակրթեալ աշխարհի առջեւ իւր միտքը դատար-
կացուց եւ նորէն դարդարեց՝ չթողուց որ մտքին
մէջ բան մը մտնէր, մինչեւ որ դայն չուսաւ եւ
չդատեց. դպրոցականութեան բաշտղանքը մերժե-
լով իւր բանին լուսոյն մէջ փնտռեց ճշմարտու-
թիւնը. այս փիլիսոփան, կ'ըսենք, մենէ բաւական
հեռու է. բայց եւ սյնալէս անոր տուած մղումն է
որ Ներոպիոյ վիճակը որոշեց: Մտաւոր աշխար-
հին մէջ երեւելի հանճարներու ձեռօք եղած յե-
ղափոխութիւնները՝ վերջը միշտ դորձունեայ աշ-
խարհին կամ ժողովուրդին մէջ յեղափոխութիւն
յառաջ կը բերեն: Մինչեւ այն ատեն հաւատքն ե-
ղած էր իմաստութեան չափը. ամէն փիլիսոփա-
յական եւ աստուածաբանական խնդիր սա երկու
բառով կ'որոշուէր. «Արդապեան⁽¹³⁾ ասաց»: Ա-
րիստոտելի վարդապետութիւններն այնպէս սրբա-
ղան էին ինչպէս Յիսուս Քրիստոսինը: Անոնք հա-
ւաքաբանութիւններով կը պաշտպանուէին, բայց

երբ իմաստասիրելու այս եղանակը բաւական չէր
ըլլար, ուրիշ եղանակ մը կը փնտռուէր. խարայկ-
ներուն բոցը քանի մը դար վարդապետաց վերջին
փաստն եղաւ, ինչպէս որ թնդանօթը թագաւոր
աց վերջին փաստն է:

Տեղարդ յիշեալ վարդապետութիւնները քրն-
սութեան կոչեց, եւ այս մտածութիւնը միայն,
կրնանք ըսել, Ներսիսի նոր խելք մը տուաւ:
Ս.յն ատենն էր որ մարդիկ վարդապետին հեղի-
նակութեանը դէմ խօսելու համարձակեցան, եւ
ամբողջ իմացական աշխարհք՝ բանականութեան
դատողութեանը հպատակեցաւ: Քսանուիրեք տա-
րեկան պաշտօնակալի (14) մը գիտակցութեան քրն-
սութիւնը, իբր հարիւր էջէ բաղկացեալ տետրակ
մը որ գինուորական վրանի տակ խորհրդածուած
եւ խորին միայնութեան պարապութեանը մէջ գը-
րուած էր, ժողովրդոց եւ թագաւորաց վիճակը
փոխեց: Զարմանք. տետրակին ցուցած ճամբան
դպրոցականութեան (15) սխալմանը դէմ էր, ինչ-
պէս ժողովրդոց եւ թագաւորաց բախտը փոխեց:
Տետրակը դպրոցականութեան սխալներուն դէմ
էր, բայց այնպիսի սխալներու գործնք Նպրոցը կը
սորվեցնէր իշխանաբար, եւ այն ատենուան ընկե-
րական դրութիւնն այն սխալներուն վրայ կը կե-
նար: Տեղարդի միտքը փիլիսոփայութիւնը բարե-
կարգել էր. չէր կարծեր թէ անով քաղաքակրթ-
ութութիւնն ալ պիտի փոխէր: Բայց որոնք էին այն
ատեն երկրիս իշխանութիւնները, եւ բանականու-
թեան լուսոյն առաջին փայլումէն անոնց ամէնքն
ալ ինչպէս կործանեցան:

Ճշմարիտ է թէ Լուծէր⁽¹⁶⁾ այս աշխատու-
թիւնը շատ յառաջ սկսած էր, բայց անոր նախա-
տակն ուրիշ էր: Լուծէր կ'ուզէր հաւատքը մաք-
րել առանց կործանելու զայն. եւ անոր ատենը
վիճարանութիւնն աստուածաբանութեան մէջ մը-
նաց: Տէգարդ, աւելի յանդուգն, վէճը փիլիսոփա-
յութեան մէջ փոխադրեց. ասոր տարակոյսը որ
գարոցականութեան դէմ ուղղուած էր՝ բոլոր ա-
ւանդութեանց հարուած տուաւ. այն ատենէն ճշ-
մարտութիւնը երեւան ելաւ, եւ այնպէս ուժգին
եղաւ ցնցումը որ աստուածաբանական շինուածը
կործանեցաւ:

Հոս պէտք է խոստովանիլ թէ Տէգարդին կա-
տարած պաշտօնը վսեմ, սակայն անկատար եղաւ.
ան մեզ սխալմունքէ ազատելու սկզբունքը յայտ-
նեց, բայց մեզ ճշմարտութեան մէջ դնելու սկզբ-
բունքին նկատմամբ խաբուեցաւ: «Ճշմարտութեան
հասնելու համար, կ'ըսէ, մարդ կենացը մէջ ան-
գամ մը իւր ընդունած կարծիքներուն բոլորն ալ
մէկդի ընելու, եւ իւր ծանօթութիւններուն շէնքը
նորէն շինելու է»: Զարմանալի աշխատութիւն.
խորհող Գաղիան Տէգարդին օրինակին հետեւելով
այս աշխատութիւնը կրեց, եւ զինք կեղեքող եւ
լափող օգնուապետական խարտութիւններէ, նա-
խամասնութիւններէ, անապաշտութիւններէ, նա-
խապաշարումներէ, բոլոր մոլորութիւններէ եւ
մոլութիւններէ իսկոյն ազատեցաւ: Բայց երբ այն
աւերակներով նոր շէնք մը շինելու ժամանակն ե-
կաւ, իւրաքանչիւր ոք իւր բանականութիւնը դա-
տաւոր բռնեց, եւ միութիւնը պակսեցաւ: Ամէն

մարդ սկզբունք կը փնտռէր, եւ ուրիշ բան չէր
գտնէր բայց կարծիք: Այն ատեն հասարակաց հե-
ղինակութիւն մը չըլլալուն համար՝ ատեն մարդ
Տեղարդին հեղինակութեամբն իր իմացականու-
թիւնն իրեն գերադոյն իշխան ըրաւ, այսպէս բա-
ժանում, մէճ, աւիշխանութիւն յառաջ եկան, եւ
դարը քաւոսի (17) մէջ ինկաւ:

Հիմա մեր դանում կէտն այս է. բժշկուելու
ախտն այս է. արդարեւ դժուարին ձեռնարկու-
թիւն, բայց մեր փրկութիւնն այսօր այս բանին
յաջողութեամբը միայն կրնայ սկսիլ: Արդարեւ մար-
դիկ ստութենէ քաշել հանել, եւ կրից ու կարծ-
եաց հեղեղին մէջէն դայն դէպի ճշմարտութիւն ա-
ռաջնորդելպէտք էր. հիմա քաղաքակրթեալ աշխար-
հը բարոյական աշխարհին հիմանցը վրայնորէն շինել
եւ ազատութիւնը փրկելու համար՝ յոսութենէ (18)
կլլել պէտք է: Մանկավարժներն ու օրէնսդիրները
կարող չեն այս բանն ընել, այս յեղափոխութիւն-
ները ոչ ատեաններու, ոչ ժողովակներու, ոչ վար-
ժարաններու մէջ, ոչ օրէնքներով, ոչ կանոնա-
դրութիւններով (19) կրնան կատարուիլ: Երկրիս թա-
ղաւորներէն բան մը չպահանջենք: Սառնք ինչո՞ւ
համար ապագային վրայ դրադին, քանի որ վաղ-
ուան հասնելու անգամ ստոյգ չեն: Հասարակաց
կրթութենէն ալ բան մը չպահանջենք. հասարա-
կաց կրթութիւնն ինչպէս կրնայ բարի քաղաքա-
ցիներ շինել, ազէկ ուսանողներ միայն կը պահան-
ջենք անկէ. ժողովուրդ մը, առանց կրօնքի կրու-
նայ դպրոցներ, վարժարաններ, դիտութիւն ու-
նենալ: Աւրեմն փնտռենք այնպիսի իշխանութիւն

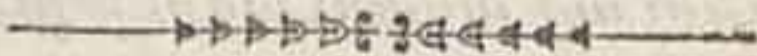
մը որ ամէն ժամու, ամէն վայրկենի, ամէն դա-
րու է. իշխանութիւն մը որ անկործան, անխոնջ,
իւր գործին վրայ խանդակաթ, եւ ամբողջ ընկե-
րութիւնը պառած բոլորած է. ընտանեաց դիմենք,
ընտանեաց. հայրենեաց եւ մարդկութեան համար
ընտանիքէն օգնութիւն խնդրենք: Նւր կիրքերովը
կուրացեալ մարդն անդունդին եզերքը կը քալէ,
բայց իւր զաւակն ալ անոր մէջ կործանել չուզեր:
Մայր մը իւր սիրելի որդեկին համար կրնայ հա-
րրատութիւն ըզձալ, կրնայ անոր համար մեծու-
թիւն երազել. բայց կը զարհուրի երբ իրեն ըսուի.
«Ս, յս մանկիկը զոր դուն այդչափ կը սիրես, զոր
կաթամբդ կը սնուցանես, որում այդչափ զգուանք
կու տաս, Տոպէսրիէրի հեռեւող մը ըլլալէն ետ-
քը՝ գլխատութեան բեմին վրայ պիտի սպաննուի»:
Կորսուած, իսպառ կորսուած է նորածին սերուն-
դը, եթէ ամէն ընտանեաց մէջ 'ի նպաստ ճշմար-
տութեան ձայն մը չի բարձրանար. ճշմարտութիւնն
է որ մեզի կը պակսի. ճշմարտութիւնը, հոգւոյն
մի միայն կեանքն ու մարդկային ազգին մի միայն
ապագայն:

Բայց ինչ ձայն է այն որոյ ճարտարխօսու-
թիւնը մեզմով մեր հոգւոյն մինչեւ խորը պիտի սո-
ղոսկի, եւ մեր զաւկներուն պիտի տայ լսել այն
յաւիտենական պատուէրները զորս բնաւ յեղափո-
խութիւն մը չի կրնար խախտել: Ամէն ընտանեաց
մէջանտես առնուած աստուածութիւն մը կայ, որոյ
կարողութիւնն անընդդիմակայ է, եւ բարութիւնն
անսպառ. որոյ կեանքը մեր կեանքն է. որ մեր
ուրախութենէն ուրիշ ուրախութիւն, մեր երջան-

կութեանէն ուրիշ երջանկութիւն չունի . որոյ բնար
ըօրութիւնն 'ի սիրոյ կը բխէ , անոր պաղատինքս
Բայց մեր իղձերն առ նա ուղղելէ , մեր հայրենեաց
փառքն ու զաւակներուն երջանկութիւնն անկէ խընդ-
րելէ առաջ սորվինք թէ այսչափ կարեւոր եւ այս-
պիսի նոր նիւթի մը համար ինչ բաներ եղած են
մեր օրերը : Երբ գործին ընդարձակութիւնը կը
ճանչնանք , այն ատեն ժամանակ է գործաւորն հը-
րաւիրելու :

Նարուէոն անգամ մը Մատամ Գամբանին (20)
կ'ըսէր . «Տիկին , դաստիարակութեան հին դրու-
թիւններն անպիտան են . բարեկիրթ ըլլալու հա-
մար Գաղիոյ մէջ պատանեաց եւ օրիորդաց ինչ
բան կը պակսի» : — «Մայրեր» , պատասխանեց տի-
կինը : Այսին այս խօսքէն զարնուեցաւ . մտքին
խորհուրդը դէմքէն ցլացաւ : «Ճշմարիտ է , ըսաւ .
ահա դաստիարակութեան ամբողջ դրութիւն մը .
ուրեմն , տիկին , մեզի զաւակներ կրթել զիացող
մայրեր հասցնել պէտք է» :

Այս խորին խօսքը մեր դիրքնի բուն նիւթն
է : Ներկայ սերունդէն բան մը չսպասելով , մեր
հասարակաց դաստիարակութեան վրայ ալ յոյս չը
դնելով մենք ալ մեզի ըսենք . «Մեզի զաւակներ
կրթել զիացող մայրեր հասցնել պէտք է» :

Այս առաջին գլխոյն իմաստը սա է: Ամէն ճշմարիտ եւ ճշմարիտ կարծուած բան մեր դարուն մէջ տարակուսի տակ ինկաւ. ոչ ոք իւր բանականութեան հեղինակութենէն ուրիշ հեղինակութիւն կը ճանչնայ. իւրաքանչիւր իւր միտքը կամ դատողութիւնն իրեն առաջնորդ ըրած է. միով բանիւ՝ ամենէն սրբազան համարուած բաներու համար անգամ հաւատքը կամ վստահութիւնը վերցաւ: Այս բանադատութեան կամ տարակուսին ուղին մեզի եկաւ Տէգարդէն: Այս փիլիսոփան ճշմարտութիւնը փնտռելու եւ ապացուցանելու մեթոտը կամ ճամբան սորվեցնելով հաւատքը խախտեց, եւ սորվեցուց մարդոց որ բան մը իրրեւ ճշմարտութիւն հաւտացուելով ճշմարտութիւն չըլլար, այլ ապացուցուած ճշմարտութիւնն է ճշմարտութիւն: Այսպէս՝ մարդիկ սորվեցան ամէն բանի վրայ տարակուսիլ, եւ բան մը իրրեւ ճշմարտութիւն ընդունելու համար ապացոյց փնտռել: Քաղաքիարաց այս վիճակը միտքերուն ուղղութիւնը փոխեց. սկսանք նոր ճամբայ մը բռնել, որ էր քակելու եւ կործանելու, ժխտելու եւ մերժելու ճամբան: Ասիկա արդարեւ մտաց մէկ դործունեայ վիճակն էր, եւ շատ երեւելի օղուաներ յառաջ բերաւ. շատ նախապաշարունակներ եւ մոլորութիւններ որոնք օտար եւ հին հեղինակութեանց վրայ հիմնուած էին, եւ որոնց մարդիկ կուրօրէն կը հաւատային՝ ի վնաս մարդկային ընկերութեան:

ճանչցուեցան եւ մերժուեցան : Գարոցականութիւնը , այսինքն՝ այն եկեղեցական կամ աստուածաբանական փիլիսոփայութիւն կոչուած դրութիւնը որ միջին դարերէն 'ի վեր միաքերու վրայ բռնացած էր՝ ինկաւ : Գանականութիւնն այն իրեն վրայ դարերով ծանրացած բնուէն թեթեւալով , այն բունն շղթաներէն արձակուելով՝ ամէն դի վաղեց , առջեւն ելած ամէն հաւատալիք , ամէն դրութիւն , ամէն սկզբունք ըսուած բան քակեց եւ քայքայեց . ամէն մաքի մէջ նոր նոր կարծիքներ ելան , սակայն ընդհանուր ճշմարտութիւն մը երեւան չեւաւ , որ բոլոր միաքերը հանդչեցնէր , կարծեաց անփշխանութիւն մ'էր : ասիկայ , կարծիքներու իրարու հետ բախում մը : Էմէ Մարթէնի մեր դարուն վրայ ըրած նկարագրին այս մասը չափազանց է , բայց սա ճշմարիտ է որ մեր դարը տակաւին ընդհանուր բարոյական դաստիարակութիւն մը յառաջ չբերաւ : Այս դաստիարակութիւնը , ըստ Էմէ Մարթէնի , ոչ այլոստեք կրնանք սպասել բայց մայրերէն : Բայց թէ որպիսի ըլլալու են մայրերը որ այս բարոյական դաստիարակութեան սերմը կարող ըլլան դնել իրենց ծնած նոր սերունդին սրտերուն մէջ՝ ասիկա պիտի սորվեցնէ մեզի Էմէ Մարթէն :

(1) Թագաւորական , բոյալիսո , թագաւորութիւն , թագաւորական իշխանութեամբ կառավարուելի ուղղող :

(2) Միաբանական , հոնկրեկանիսո , կրօնական կամ վանական միաբանութեանց եւ եղբայրութեանց կուսակից :

(3) Ժաղոպէն, այսպէս կոչուեցան Գաղիոյ առաջին հասարակապետութեան սկիզբները՝ ռամկապետութեան կատաղի կողմնակիցները, որոց գլուխն էր Տոպէսբիէր: Այս անունը արուեցաւ այս կուսակցութեան, քանզի ասոր անդամներն իրենց ժողովակները կ'ընէին Փարիզ, Սէնդ Օնորէ կոչուած փողոցը Գոմինիկեան կրօնաւորաց վանքը, որոնք ժաղոպէն կը կոչուէին:

(4) Անվարտի, անփառ, այսպէս կոչուեցան Գաղիոյ հասարակապետութեան ժամանակ խառնախանձ ժողովուրդն՝ ինպատ ռամկապետութեան վարողները, քանզի շատ անպաճոյճ եւ դուզնաքեայ կերպով կը հազուէին:

(5) Յիսուսականութիւն, ճիզվիթութիւն:

(6) Պոնաբարդ, մականունն է Նտալացի գերդաստանի մը որոյ սկիզբը մինչեւ ժ.Վ. դար կը հասնի: Աս գերդաստանին մէկ ճիւղը ձենովայի երկրէն Գորաիդա կղզւոյն Այաչչիոյ քաղաքը եկած է 1612 ին: Աս ճիւղէն Շարլ Պոնաբարդ 1779 ին դատաւոր յիշեալ քաղաքը, կ'ամուսնանայ Լեզիցիա Բամպինոյ անուն օրիորդի մը հետ, որմէ կ'ունենայ ութը զաւակ՝ Ժողէֆ, Նարոլէոն, Լիւսիէն, Էլլիզա, Լուի Մարի Բոլին, Գարոլին եւ Ժէրոմ: Ասոնց երկրորդը, Նարոլէոն՝ Նարոլէոն Ա. կայսրն է Գաղիացւոյ, 1769 ին ծնած Այաչչիոյ, եւ 1821 ին մեռած Ս. Հեզինէ կղզին:

(7) Տոպէսբիէր. Մաքսիմիլիէն Տոպէսբիէր, ծնած 1739 ին, արուեստիւ փաստարան, 1791 ին ժաղոպէն կոչուած կատաղի ռամկապետական խառնաղանձին գլուխ եղաւ: Լուի Ժ.Գ. Գաղիոյ

Թագաւորին դատախազներուն մէկն էր: Ահարկու թեան (Քերէօր) դրու թիւնը հաստատեց եւ շատ արիւններ ու բռնութիւններ ընելէն ետքը, իբրեւ անտանելի բռնաւոր մը Գոնձանախոն կոչուած ազգային ժողովէն դատապարտուելով սպաննուեցաւ 1794 ին:

(8) Նախամասնութիւն, Բրէ՛լէ՛՛՛:

(9) Արուեստագիտութիւն, Էնօթ-ադրէ, այսինքն՝ երկրագործական, առեւտրական եւ ձեռագիտական կամ արուեստական արդիւնք յառաջ բերելու գործողութիւնը:

(10) Ահարկութիւն, Քերէօր, այսինքն՝ 1792-1794 ժազոպէն կոչուած ռամկապետականաց որ Գաղիական մեծ յեղափոխութիւնը յառաջ տանող կուսակցութիւնն էր՝ իրենց նպատակին եւ կարծեացը հակառակ եղողներուն դէմ անդութ, բռնական եւ արիւնահեղ վարմունքը: Ահարկութիւն կ'ըսուի նաեւ որեւիցէ դրութիւն մը, որ յեղափոխութիւն կամ կառավարութիւն մը հակառակորդներու կամ հակառակորդ կարծուածներու դէմ սաստիկ անագթութեամբ եւ բռնութեամբ յառաջ տանել կ'ուզէ:

(11) Մարա Հելուեախացի (Զվիցերացի) բժիշկ, ծնաւ 1744, յետոյ Գաղիա գալով, 1789 էն սկըսեալ՝ լրագրով եւ այլեւայլ գրութիւններով խառնադանձ ժողովուրդը յեղափոխութեան, մանաւանդ թէ անիշխանութեան գրգռեց, ետքը ռամկապետական կուսակցութեան կատաղի գլխաւորներէն մէկն ըլլալով սոսկալի անգթութիւններ ընել տըւաւ, մինչեւ որ դաւով սպաննուեցաւ 1793 ին:

(12) Տեղարդ Ռընէ, որ կարգեսիտս ալ կ'ըսուի

անուանի փիլիսոփայ Գաղիացի . ծնաւ Գաղիա 1596
ին , եւ մեռաւ 1650 ին Սթոքհոլմ , Շուեարի մայ-
րաքաղաքը ուր հրաւիրուած էր Քրիստինէ գշխո-
յէն : Տեղարդ իսկզբան , իր երիտասարդութեան
առաջին տարիները , զինուորութիւն ըրաւ . յետոյ
զինուորական վիճակը թողլով սկսաւ ուսման պա-
րապիլ : Տեղարդ դրեթէ ամենէն առաջ զգաց հի-
ներէն իբրեւ ճշմարտութիւն աւանդուած ծանօ-
թութեանց յողորդէ եւ անստոյգ ըլլալը , ուստի
եւ սորվեցուց թէ ամէն բան իբրեւ տարակուսա-
կան քննութեան առնելով , իբրեւ ճշմարտութիւն
պէտք է ընդունիլ այն գաղափարը կամ ծանօթու-
թիւնը որուն ստուգութիւնը բացայայտ կը տեսնուի
եւ առ բացայայտութեան հասնելու համար աւան-
դեց նոր կերպ մը զոր մեթոտ կը կոչէ , եւ որուն
վրայ յատուկ գրուած մը ունի , « Ճառ 'ի վերայ
մեթոտի » , անուամբ : Այս գիրքն է զոր էմէ Մար-
թէն այս գլխուն մէջ քիչ մը ետքը կը կոչէ « Քսան-
ուիրեք տարեկան պաշտօնակալի մը գիտակցու-
թեան քննութիւնը » , « Զինուորական վրանի տակ
խորհրդածուած եւ խորին միայնութեան պարա-
պութեանը մէջ գրուած , իբր հարիւր էջէ բաղկաց-
եալ տետրակ մը » , քանզի Տեղարդ , ինչպէս ըսինք ,
իր երիտասարդութեան առաջին տարիները զին-
ուորական վիճակի մէջ անցուցած էր :

(13) Գալրոցական կոչուած աստուածաբան փի-
լիսոփաներէն Արիստոտէլ իբրեւ պատգամ հա-
մարուած էր , եւ գերազանցօրէն (բար է+սէլանս)
« վարդապետ » անուամբ կը կոչուէր : Արիստոտէլի
դէմ խօսողը կը համարուէր իբր մոլորեալ եւ հե-

րեափկոս, եւ չարաչար կը հալածուէր: Բաւական էր գիտնալ թէ վարդապետութիւն մը Արիստոտելին էր, պէտք էր իսկոյն անոր հաւատալ եւ ընդունել զայն, տարակուսել անոր վրայ կամ քննութեան տակ ձգել զայն մեծ յանցանք էր:

(14) Տես 12 ծանօթութիւնը:

(15) Գալրոցականութիւն կը կոչուի միջին դարուց մէջ, Թ. դարէն մինչեւ ԺԶ. դար Եւրոպիոյ մէջ տիրող փիլիսոփայութիւնը, որ սկսաւ մեծէն վարուոսէ հիմնուած եկեղեցական գալրոցաց մէջ, Այս փիլիսոփայութեան գլխաւոր սկզբունքն էր փիլիսոփայութիւնը, գլխաւորաբար ռեալիզմ, վիճարանական, կոչուած փիլիսոփայութիւնը սերտիւ միացնել աստուածաբանութեան հետ, կամ յիշեալ փիլիսոփայութիւնը, այսինքն՝ վիճարանական կամ տրամաբանական արուեստը, ծառայելու աստուածաբանութեան, եւ կամ՝ աստուածաբանական վարդապետութիւնները հին Յոյն ռեալիզմի փիլիսոփայից ոճովն աւանդել: Միջին դարուց վարդապետաց կամ աստուածաբանից այլեւայլ գալրոցներն այս ոճը գործածելուն համար՝ փիլիսոփայութիւնը գալրոցական կոչուեցաւ, թէպէտ ոճը բուն յունական եւ յատկապէս Արիստոտելեան էր: — Գալրոցականութիւնը երեք դարաբաժին կամ ժամանակ ունի: Ա. Տղայութեան ժամանակը, Թ. դարէն մինչ ԺԶ. դարուն վերջը: Այս ժամանակին մէջ փիլիսոփայութիւնն իբր զատ գիտութիւն մը չէր աւանդուեր, այլ միայն աստուածաբանական վարդապետութիւնները վիճարանական կամ գիտելիքի ոճով կ'աւանդուէին, ըսել է թէ փիլի-

Աստիայու թիւնն իր ճեւովը միայն աստուածա-
բանութեան կը ծառայէր, ուստի եւ կը կոչուէր
անշէլլա թեօլոճիէ, որ ըսել է Աղախին աստուածա-
բանութեան: Այս դարաբաժնին մէջ յիշեալ ոճը
գործածող, կամ դիալէկիկ փիլիսոփայութեան
ոճով աստուածաբանութիւն գրող երեւելի վարդապետներն են, Յովհաննէս Սկովա Երիզնա,
Հանֆրան եւ Անտէլմոս Քանդէրպուրիի կաթիկո-
պոսները, Պետրոս Հոմպարտոս, Յովհաննէս Սա-
լիսպուրցի: Այս դարաբաժնին մէջ կը տիրէր նաեւ
պղատոնեան իրականութիւնը, այսինքն թէ հա-
սարակ եզրներուն, ինչպէս՝ մարդ, գետ, լեռ
եւ այլն, նշանակածներն իրական, բնութեան մէջ
իրօք գոյութիւն ունեցող բաներ են: Գարոյցակա-
նութեան Բ. ժամանակը, որ անոր արութեան կամ
հասուն ժամանակն է, կը սկսի ԺՊ. դարուն սկիզ-
բէն եւ կը տեւէ մինչեւ ԺԳ. դար: Այս դարաբաժ-
նին մէջ փիլիսոփայութիւնը կ'ըլլայ աստուածաբա-
նութեան հետ հաւասար դատ գիտութիւն մը, անոր
պէս իբրեւ ճշմարիտ, քանզի աստուածաբանութեան
հետ միացեալ եւ իբր թէ անով մարմնացեալ է, այ-
սինքն՝ աստուածաբանական վարդապետութիւննե-
րը կամ եկեղեցական կարծիքներն իրեն հիմ կ'ունե-
նայ: Սա ալ պէտք է դիտնալ որ այս ժամանակին մէջ
Սրաբացւոյ միջոցաւ Արիստոտելի գրուածներուն
Եւրոպիոյ ծանօթանալովը հին յունական փիլիսո-
փայութիւնը կ'ընդարձակուի եւ աւելի կը դարգա-
նայ, եւ կը սկսի, իբրեւ գիտութիւն, դատ սորվուիլ,
բայց աստուածաբան փիլիսոփաներն աստուածա-
բանական կամ եկեղեցական վարդապետութեանց

6461.57

ազդեցութեամբն այն փիլիսոփայութեան աստուածաբանական որոշ սահման մը կը գծեն, այնպէս որ աստուածաբանութեան պէս փիլիսոփայութեան նիւթերն ալ իբր անսխալ հեղինակութեամբ, եկեղեցիէն եւ աստուածաբանութենէն ճանչցուած եւ ընդունուած վարդապետութիւններ կ'ըլլան. անոնց վրայ տարակուսիլ, կամ զանոնք քննութեան տակ ձգել անհնարին կ'ըլլայ, այլ ինչպէս որ կը սորվեցնէին եկեղեցական վարդապետք այնպէս պէտք էր ընդունել հաւատալով. ըսել է թէ փիլիսոփայութիւնն այն ժամանակին մէջ երկրորդ աստուածաբանութիւն մ'էր, եկեղեցւոյ հեղինակութեամբը հաստատուած: Այս ժամանակին ալ աստուածաբան փիլիսոփաներն են՝ Աղեքսանդր Ալէս, Ալպերդ մեծ, Թովմաս Ազուինացի եւ Տունս Սկովտո֊Գալրոցը երկու կը բաժնուի, Սկովտեանք եւ Թովմայեանք. ձեռնարկելու կամ պատճառաբանելու (արկիւս՝ մանրասխիոն) արուեստը վերջին աստիճան նըրբութեան կամ իմաստակութեան կը հասնի: — Գրարոցականութեան Գ. ժամանակը, որ անոր ծերութեան կամ անկման ժամանակն է, կը սկսի ԺԳ. դարուն մէջ եւ կը հասնի մինչեւ ԺԶ. դար: Փիլիսոփայութիւնը կը սկսի սակաւ առ սակաւ աստուածաբանութենէ զատուիլ՝ անոր լուծը թօթափելով: Անուանականութիւն, այսինքն՝ հասարակ եզրներով նշանակուածներուն առանց իրականութեան լոկ վերացեալ անուններ ըլլալուն վարդապետութիւնը նորէն կը դօրանայ եւ կը պաշտպանուի: Աերջապէս տիրող փիլիսոփայութեան դատարկութիւնը երթալով կը զգացուի, այնպէս որ

ԺԶ եւ թի դարերուն մէջ, Ասատանդնուպօլսոյ առումէն ետքը, հին յունական փիլիսոփայութեան դրութիւններուն, բուն իսկ յունարէն աղբիւրներէն առնուած կատարեալ տեղեկութեամբը, եւ Պապոնի ու Տեգարդի սորվեցուցած նոր եղանակներովը՝ դպրոցականութիւնն անհետ կ'ըլլայ: Պագոն եւ Տեգարդ կը սորվեցնեն այն մեթոտը կամ կերպը որով միայն հնար է դիտեալ թէ՛ որ ծանօթութիւն ճշմարիտ է, այլ եւ այլ ծանօթութեանց կամ առաջարկութեանց ճշմարիտ ըլլալն ինչպէս ճանչնալու է. եւ այսպէս կը սկսի արդի բանագատութիւնը (գրիդիք) դիտողութեան, վերլուծութեան, փորձառութեան եւ մակածութեան (հնարք + սիժն) ու հանդիտութեան միջոցով, որոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ պատմական բանագատութեան կանոնները: Այս մեթոտով կը սկսին կամ կը վերակենցաղին դիտութիւնները՝ իւրաքանչիւր իւր ճամբան կամ քննելու եւ սնուղելու կերպը ճանչնալով, ուր հին փիլիսոփայութիւնն ընծայութեան (սիժն + սիժն) այսինքն՝ ընդհանուրէն մասնաւորը հետեւեցնելու կերպը միայն գիտէր՝ դիտելիդիկի հաւաքաբանական ձեւովը կենթադրական պատճառաբանութիւններ ընելով: Դպրոցականութեան գլխաւոր նիստն էր ճարիդ, ուր Սորպոնը դարերով եղաւ պապական աստուածաբանութեան հոգոնայն, մինչեւ որ թի. դարուն մէջ յանսենեանութենէ խախտելով ԺԶ. դարուն վախճանին մօտ գաղիական մեծ յեղափոխութենէն կրեց վերջին հարուածը:

Աստուածաբանութեան կամ եկեղեցական վար-

դասակարգութեանց կապերէն արձակուելով փիլիսո-
փայական ոգին սկսաւ բնական (Ֆիզիզական) եւ
բնադանդական (մեթաֆիզիք) անհուն եւ անեզր
աշխարհին մէջ թռչիլ . եւ Պագոնէն ու Տեգարդէն
սորվելով որ բանի մը ճշմարտութեան ստուգու-
թիւնը բացայայտութենէ կը ծագի , բացայայտու-
թիւնն ալ կը ստացուի ոչ թէ իբրեւ պատգամ կամ
իբրեւ հաւատք եկեղեցւոյ կամ ուրիշ որ եւ իցէ
հեղինակութենէ մը , այլ մեթոտով , սկսաւ այն
մեթոտով հետզհետէ այլ եւ այլ սեռի ճշմարտու-
թիւններ համբարել , որոնց այսօրուան օրս տէր է
լուսաւորեալ աշխարհը :

(16) Լուծեր , կամ Լուտեր , Մարթին Լուտեր ,
անուանի բարեկարգիչը , ծնած 1483 ին , եւ մեռած
1546 ին : Փիլիսոփայութեան համար Պագոնի եւ
Տեգարդի ըրածը Լուծեր կրօնքի նկատմամբ ը-
րաւ : Յիշեալ փիլիսոփաները բնական եւ բնադան-
ցական ճշմարտութիւններ գտնելու սկզբունքը
սորվեցուցին՝ այն ճշմարտութիւններուն իբրեւ ազ-
բիւր կամ պատգամ ցուցուած հեղինակութիւնն
ուրանալով . հեղինակութիւն՝ զոր եկեղեցին իրեն
յատկացուցած կամ բռնաբարած էր : Լուծեր ալ
ինքզինք կրօնական ճշմարտութեանց իբր ազբիւր
ցուցնող եկեղեցւոյ հեղինակութիւնն ուրանալով
զիրքը ցուցուց իբր ազբիւր կրօնական ճշմարտու-
թեանց : Պագոնի եւ Տեգարդի ցուցած մեթոտով
միեւնոյն արգիւնքը կը ստացուի , այսինքն այն
մեթոտը զոր ծածողներուն ամէնքն ալ միեւնոյն
ճշմարտութեանց կը հասնին , բայց զիրքը միայն
իբրեւ ճշմարտութեան ազբիւր ընդունողներուն

ամէնքն ալ միեւնոյն կրօնական ճշմարտութեանց
չհասան, այլ ընդհակառակն կրօնական աղանդներ
ըր բազմացան, ուստի եւ Առթեր գիրքը կրօնա-
կան ճշմարտութեանց միմիայն հեղինակութիւն գը-
նելով՝ այն սեռի ճշմարտութեանց հասնելու որոշ
ճամբայ մը ցուցուցած չեղաւ. բայց եւ այնպէս
Առթերի կրօնական յեղափոխութիւնը մեծ արժէք
ունի, քանզի միտքերը եկեղեցւոյ հեղինակութե-
ան ազատելով՝ առհասարակ ազատ քննութեան
ճամբայ բացաւ, ուստի եւ իրաւամբ կրնայ ըսուիլ
թէ Առթերի յեղափոխութիւնը Պագոնի եւ Տե-
գարդի ճշմարտութեան բուն մեթոտը գտնելուն,
հետեւապէս ճշմարիտ գիտութեան եւ արդի լու-
սաւորութեան ծնողը, չորս դարէ՝ ի վեր շարունակ
տեւող եւ միշտ տեւելու այն իմացական շարժման
առաջին մղումը տուող սկզբունքն եղաւ. — Փիլի-
սոփայութիւնն իր ճշմարիտ մեթոտը գտնելէն ետ-
քը խորին շնորհակալութեամբը հրաժեշտ կ'առնու
կրօնական յեղափոխութեանէն, եւ Առթեր իր պաշ-
տօնն աւարտած կ'ըլլայ: Այնուհետեւ լուսաւոր-
եալ աշխարհին ալ եւս փոյթ չէ թէ կրօնական
ճշմարտութիւնները, այն փիլիսոփայական քարը,
ուր պէտք է փնտռել, յաթոռոյ խօսող պապերու
պուլլաներուն, թէ հայրապետաց աւանդութիւն-
ներուն կամ տիեզերական ժողովոց վճիռներուն,
եւ կամ թէ միայն եւ ուղղակի գիրքին մէջ:

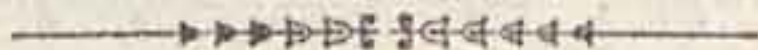
(17) Քառասն խառնակ եւ անկերպարան վիճակ
մը, ինչպէս որ կ'ըսուի թէ էր երկիրս վեցօրեայ
արարչութենէ առաջ:

(18) Յոփաթիւն, լիամաս, այսինքն՝ անկարգ եւ

անսանձ աղատութիւն , անիշխանութիւն :

(19) Կանոնադրութիւն , Էնտրիքտա , բեկլլեման ըս-
ուածը , որ է մասնաւոր կանոն մը ընկերութեան
կամ հաստատութեան մը համար , եւ կամ զոր վար-
չութեան մէկ ճիւղը , զոր օրինակ՝ մաքսը կամ սու-
տիկանութիւնը , կը հանէ :

(20) Մատամ Գամբան , ծնած 'ի Յարիզ 1752 ին ,
եւ մեռած 1822 ին , անունն էր Հանրիէդ Ժընէ ,
Լուի Ժ. Ի հօրաքերցը վարժուհին էր , յետոյ Գա-
ղիոյ յեղափոխութեան ատեն գլխատուած Լուի
Ժ. Ի կնոջը , Մարի Անդուանէզի , յարելով անոր
ձախորդութեան ատենը անձնուրաց ծառայութիւն-
ները ըրաւ : Յեղափոխութենէն ետքը յաջողութեամբ
աշխատեցաւ աղջկունք դաստիարակելու : Նարո-
ւէոն Պոնաբարդի հիւպատոսութեան ատենը ծա-
նօթանալով անոր , երբ Նարուէոն կայսր եղաւ , ա-
նոր հրամանաւ Լէժիոն տ'Օնէօրի պաշտօնակալաց
աղջիկներու դպրոցին վերակացու կարգուեցաւ :
Մատամ Գամբան «Դաստիարակութիւն կանանց»
անուամբ գրուած մը ունի :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՌՈՒՍՈՅԻ ՊԱՇՏՈՆԸ

Միշտ խորհած եմ թէ մարդկային ազգը կը բարեկարգուէր, եթէ մանկանց դաստիարակութիւնը բարեկարգուէր:

ԼԱՅՊՆԻՅ, (Ընդհանուր Պաշտոնաւոր):

Մանկիկը ծնանելէն ետքը բուն մայրը զայն սնուցանելու է՝ դիւրեցնելով իւր ստեամբքը որ իմաստուն և խնամածու բնութեան այս նպատակաւ պատրաստած գեղեցիկ աղբիւրն է: . . . Եւ ի՛նչ աւելի մեծ զուարճութիւն կրնայ սուննալ կին մը աշխարհիս մէջ քան զայն զոր կ'ունենայ անձամբ դիւրեցուցանելով իւր մանուկը, որոյ քաղթնաս լեզուն՝ և սիրուն թոթովները, իւր բառերն արտասանելու դժուարութիւնը, անուշակ և կաթողին ժպիտը, տանը տուած զուարթութիւնը բոլոր աշխարհի զաւեշտներէն գերազանց են:

(Բազմից տը Սէնէ անուն Ապէթայի և պիսկոպոսին Մարդկային Կրթականութիւն կոչուած գիրքէն):

Լուի հնգետասաներորդին դարը ⁽¹⁾ գէշ դար մը եղաւ: Թագաւորն առանց կարողութեան էր, աւագանին՝ առանց արժանապատուութեան, կըզերն՝ առանց առաքինութեան, խնամակալին ⁽²⁾ բարքը՝ մեղկ ու միջին դարուց դոթացի ⁽³⁾ նախա-

պաշարումներովը խառն էր : Ոսկեհուռն հանդերձ
կրող բոլոր աւատայինն ⁽⁴⁾ ցեղը՝ իշխանք ⁽⁵⁾, դուքսք ⁽⁶⁾,
մարգիղք ⁽⁷⁾, աղնուականք եւ ծայթ ⁽⁸⁾ աղնուա-
կանք, ինչ էին : Ապականութիւնն անոնց համար
արուեստ էր, անառակութիւնն՝ արժանիք : Շը-
նորհօքն ⁽⁹⁾ Աստուծոյ աղնուականք էին, շնորհօքն
Տիարոյի՝ ⁽¹⁰⁾ փիլիսոփայք : Թեթեւ եւ յիմար դը-
լուխներ . իբրեւ բանադատ՝ անսխալփեփեփն կը կար-
դային առանց բան մը հասկնալու . խորունկ մտա-
ծողներ երեւնալու փափաքով՝ կ'երթային կ'ապա-
ւինէին անհաւատութեան . եւ այն ինչպէս . կամ
Վոլդէրի ⁽¹¹⁾ կատակներուն եւ կամ Ուաղնոնի ⁽¹²⁾
առասպելներուն հաւատալով : Այն դարն այսպէս
էր, երբ Բուսոյ ⁽¹³⁾ երեւցաւ :

Քուեհիկ եւ ստորին կարծուած ժողովուրդն
անդին կայնած՝ այն ոսկեհանդերձ աղնուականաց
տեսարանը կը դիտէր, եւ կը զուարճանար տեսնե-
լով թէ ինչպէս այն աղնուականները քանի որ,
դերասաններու նման, իրենց աղնուականութեան
դարդերն ու աւատային նշանները կը մերկանային,
անոնց վրայ երեւցած ցեղի աղնուականութիւնն
ու անաւոր երեւոյթը երթալով անհետ կ'ըլլար :
Նրկայն դերութեան մը բեռանը տակ ճնշուած ժո-
ղովուրդը՝ քաղաքակրթութեան մէջ խուժ, գի-
տութեան մէջ տղէտ, հարստութեան մէջ թշուառ
մնացած էր : Նր իրաւունքն ու պարտաւորութիւն-
ները մէկէ մը սորված չէր . իբրեւ որս առիւծու
առջեւ՝ այնպէս իր տէրերուն առջեւ կը կենար,
բայց իր դօրութեանն ու վայրագութեանը մէջ ա-
զատ էր :

Ի շխանութիւնն այս աղետալի վիճակին դարձան ընելու համար ինչ կ'ընէր : Ո՞ւր էր օրէնսդրութիւնը որ քաղաքացիները պաշտպանելու պարտաւոր է : ո՞ւր էր աւետարանական պաշտօնը որ բարքերը բարեկարգելու պարտաւորութիւնն ունի : — Ի շխանութիւնը բողոքովին անհող էր . առանց ապագային համար խորհելու , առանց ժողովրդեան վրայ մտածելու՝ իւր սովորական ճամբովն յառաջ կ'երթար : Ի շխանութեան միջոցներն էին Պասդիյը (14) ազնուականաց դէմ , եւ Սորպունը՝ (15) փիլիսոփայից դէմ . ոչ դարուն յառաջադիմութեանը մէջ բարբարոս մնացած օրէնքները բարեկարգելու , ոչ ալ անսիգլորեականներուն (16) առջեւ Սրբոյն Տարիսի (17) հրաշագործութիւններովը յիմարարար դբաղեալ վարդապետներն արթնցընելու կարողութիւն ունէր :

Մարդ մը , միայն մարդ մը այն ատեն երկրին ապագային համար կը խորհէր : Այս մարդը գաղիացի ալ չէր . Յնեւցի ժամագործի մը տառապելոյ որդի էր : Այս մարդը Տուսոն է : Ալուտարքեայ աշակերտ (18) եւ աւետարանով մեղմացեալ հասարակապետական (19) էր : Թշուառութիւնը դայն ժողովուրդին մօտեցուցած , եւ վեհանճնութիւնը դայն մեծամեծներէն հեռացուցած էր : Ընդհանուր ապականութիւնը տեսնելով յղացաւ այնպիսի բեղնաւոր գաղափար մը որուն հետ անզգալի թելերով կապուած էր մարդկութեան բախար : Տուսոյի նըպատակն հայրենեաց քաղաքացիներ տալ էր . ոչ այլ ինչ կը խորհէր բայց մեր որդեկաց մայրեր պատրաստել , կ'ուզէր որ մօր մը կաթն աղատութեան

կաթ ըլլայ : Գաղիոյ վերստին ծնունդը դատուցեալ
դաստիարակութեան մը քողին տակ ծածկելով՝ հը-
րապարակական դաստիարակութեան բոլոր ստու-
թիւններէն իւր սանը պահել . ահա Րուսոյի դա-
ղափարը : Րուսոյի այս ընդարձակ գաղափարին մէջ
ուրիշ բան չի տեսնուիր բայց տղայ մը եւ անոր
դաստիարակը : Րուսոյի հանձարեղ մտածութեանը
մէջ կը բովանդակուին մեծ ժողովուրդ մը կազմե-
լու բոլոր միջոցները : Այս փիլիսոփան գիտէր թէ
անձնական ազատութեան գաղափարները շուտով
ազգային ազատութեան գաղափարներու կը փոխ-
ուին . ուստի եւ մարդը կրթելով՝ անոր նպատակն
ազգ մը շինել էր :

Բայց այս մեծ յեղափոխութեան գործադիրն
ո՞վ պիտի ըլլար . այնչափ նուաստութեան մէջ ճշ-
մարտութեան սուրբ սիրովն հոգիները կենդանաց-
նելու ո՞վ պիտի համարձակէր : Անիկ մարդը . կնիկ
մարդը որ մայր ըլլալու սահմանուած է : Ապագէն
կնոջ սրտին մէջ կայ հասարակապետական բան մը
որ զնա գիւցազնութեան եւ անձնուրացութեան
կը հրաւիրէ . Րուսոյ այն սրտին մէջ նեցուկ մը
փնտռած ատենը՝ հոն կարողութիւն մը կը գտնէ .
Րուսոյ , փոխանակ , իբրեւ խիստ բարոյագէտ մը ,
մօր վրայ տխուր եւ տաղտկալի պարտաւորութիւն-
ներ դնելու , այն կարողութիւնն արթնցնելու հա-
մար մայր ըլլալու կնոջ աչքին առջեւ ընտանեաց
մը խորին եւ սխրալի տեսարանը կը բանայ . աշ-
խարհի սիրոյն եւ դարմացմանը կը ներկայացնէ մայր
մը , մայր մը որ գեղեցիկ մանուկ մը գիրկը՝ կը
նստի որրոցին տակ , եւ խանդակաթ ամուսնոյն աչ-

քին առջեւ կը կենայ խնդալից: Մօր մը այս չք-
նաղ պատկերը նկարելով՝ Րուսոյ բոլոր կանանց
զգալ կու տայ այն հրաշալի կարողութիւնը: Զգալ
կու տայ թէ մեզ երջանիկ, բարենշան ընող կա-
րողութիւնն այն սիրոյն մէջ է որ մայր եղած ա-
ռաքինի կնոջ մը հողիէն կը ցոլանայ մեզի: Ոչ ոք
երբէք քան դայս նուիրական պաշտօն մը կատա-
րեց: Րուսոյի ձայնովն ամէն կին նորէն մայր կ'ըլ-
լայ, ամէն մայր նորէն ամուսին, եւ ամէն տղայ
կ'ուզէ ըլլալ քաղաքացի: Րուսոյ մանկանց դաս-
տիարակութիւնը դոր մայրը պիտի ընէր՝ անոր գըր-
կէն առնուած տեսաւ, եւ ցուցուց թէ այն սերուն-
դը որոյ դաստիարակութիւնը նորէն մարց գիրկե-
րուն վրայ պիտի դրուի, այն սերունդը պիտի սկը-
սի աշխարհի ազատութիւնը. նվ անակնկալ փառք:

Այսպէս կը նորոգուի ընտանիքը, եւ ընտան-
եօք՝ ազգը: Աւտի եւ կանայք, առանց գիտնալու
կ'աշխատին նաեւ ընդհանուր վերածնութեան հա-
մար: Րուսոյ, առանց իր բուն նպատակը կանանց
չայանելու՝ որ է համաշխարհի վերածնութիւնը,
զանոնք իւր կողմը շահած էր, եւ մինչ Յերոսպա
կը կարծէր թէ տղոց երջանկութեանը եւ մարց ա-
ռաքինութեանը համար միայն Րուսոյի շնորհակալ
ըլլալու պարտական էր, Րուսոյ աւելի դերազանց
բան մը ըրած կը գտնուէր. նա մարդկային ազգին ա-
զատութեան հիմը դրած գտնուեցաւ:

Յայց եւ այնպէս պարտ է խոստովանիլ թէ հը-
րապարակական դաստիարակութիւնն ալ որ այն
դարուն հետ 'ի միասին յառաջ կ'երթար՝ Րուսոյի
զարմանալի կերպով օգնեց: Շատ վաղընչուց ժա-

մանակներէ հետէ դպրոցաց մէջ յունական եւ հռոմէական առաքինութեան զարմանքը կը տիրէր . մեր հայրերը կը կարծէին թէ յոյն եւ հռոմէական գաղութեան (20) մէջ ցուրտ եւ վարժապետական բռնութիւններէ բացի քան չի սորվուիր . բայց այն բաները մեծ մեծ բաներ կը բացատրէին , եւ պատանեաց սրտերուն մէջ դիւցազնական կենաց , փառաց եւ ազատութեան սէրը կը դնէին . Արժարանէն ելլող պատանւոյ մը համար ինչ գծգոհութիւն եւ դժկամակութիւն էր , երբ այն մանուկ հասարակապետականը յանկարծ կը ստիպուէր աշխարհի կատակերգութեանը մէջ ինք ալ դեր մը խաղալ : Դրպէն մէջ յոյն եւ հռոմ հեղինակներով սնեալ պատանին Հռոմ եւ Սպարտա երազած ատենը՝ զինք յանկարծ պաշտատականաց , ազնուականաց եւ հրպարտ կղերիկոսաց մէջ արթնցած կը տեսնէր . այնպիսի մարդիկ՝ ըստ որոյ պատանւոյն սորված առաքինութիւններն յանցանք էին , եւ Բրուտոս (21) , Արիստիդէս (22) կամ Յալամինոնտաս (23) յիմարանոց դրուելու մարդիկ :

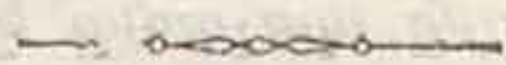
Այս այսպէս ըլլալով ոչ ապաքէն մեծ հիացում , մեծ խնդութիւն պիտի պատճառէր նոր սերունդին այնպիսի գիրքի մը երեւնալը որոյ ոգին հին պատմութեան մէջ մեղի նախանձելի երեւցող հայրենասիրութիւնն է : Բուսոյի ջանքը զգացում միայն ծնուցանել չէր . անոր գիրքն անակնկալ ուղղութիւն մը տուաւ . Բուսոյ իւր ժամանակակից մարդոց հողին անցեալէն ներկային բերաւ . այնպէս որ օր մը , Յուլիս ամսոյն պայծառ մէկ օրը , ամբողջ ազգը քաղաքացւոց տօն մը կատարելու

միացաւ, բոլոր գաւառներն իրենց յորջորջումները
մէկդի գրին, եւ բովանդակ Քաղիա մի գաղիա-
կան ժողովուրդ եղաւ, ժողովուրդ աղա՛ գորու-
թեամբ Րուսոյի, բայց եւ թագաւոր՝ շնորհօքն Աս-
տուծոյ :

Ահա Րուսոյի, նախ կանանց, եւ ապա ամ-
բողջ ազգի մը վրայ ըրած ազդեցութիւնը : Այս-
պէս Րուսոյ կնիկմարդէն պահանջածը ձեռք բերաւ,
անոնք ամուսին եւ մայր եղան : Քայլ մը յառաջ
երթալով, Րուսոյ կը գտնէր մարդու համար ամե-
նէն գորաւոր եւ ազդու բանը, մայրական սէրը .
եւ բարոյական դաստիարակութիւնը պիտի յանձնէր
մարց, ինչպէս որ Ֆիզիզական դաստիարակու-
թիւնն անոնց յանձնած էր : Գծրախտաբար Րուսոյ
հոն դկայ առաւ : Րուսոյ որ կանանց վրայ խօսելով
« Այս զսպանակով ինչ մեծամեծ բաներ չեն ըլ-
լար » ըսած էր, չհամարձակեցաւ անոնց մեծ՝ բան
մը առաջարկել : Մանկութեան առաջին տիոց նիւ-
թական խնամքը մարց գորովոյն թողուց, եւ կար-
ծեց թէ անով մօր մը պաշտօնը կատարուած կ'ըլ-
լայ :

Ուրեմն Րուսոյէն ետքը բան կը մնայ ընելու :
Անոր տուած մղու՛մը բարոյական ուսմանց՝ իր ոյժը
չունեցաւ, քանզի չունեցաւ գործելի մը, յառաջ
տանող մը : Մեղի այն մղման՝ գործակատարը, զայն
յառաջ տանողը փնտռել պէտք է : Բայց այս գոր-
ծելին, այս յառաջ տանողը ոչ գիտնոց եւ ոչ փի-
լիսոփայից, այլ դարձեալ ընտանեաց մէջ փնտռելու
ենք : Մարդիկ ստակ ունեցողները միայն կը դաս-
տիարակեն, եւ դաստիարակ մը ստակով կու գայ :

բայց ընտելանք վեհանձնէ. իւրաքանչիւր տղու մէն
մի դաստիարակ տուած է: Թողունք ուրեմն, մօրը
սլաշտպանութեանը թողունք մանուկը: Առանց
նպատակի չէ որ ընտելանք զազայն կը յանձնէ սի-
րոյ մօրը որ միշտ հաւատարիմ է, մօր անձնուրա-
ցութեանը՝ որ անոր կենացը հետ կը վերջանայ:

Էմէ Մարթէն առաջին գլխոյն մէջ Տեղարդէն
 ետքը միտքերուն վիճակը նկարագրելով հետեւ-
 ցուց թէ քանի որ, ինչպէս ընական եւ բնագան-
 ցական՝ այնպէս կրօնական եւ բարոյական նիւթոց
 նկատմամբ, այլ եւս մարդոց համար բանէն եւ
 փորձառութենէ ուրիշ հեղինակութիւն չկայ, ոչ
 աշխարհական իշխանութիւնը եւ ոչ եկեղեցական
 ջոկը կարող է յաջողութեամբ յառաջ տանիլ դաս-
 տիարակութիւնը, այսինքն՝ մարդկային ընկերու-
 թիւնը նորէն շինել ճշմարիտ քաղաքացիներով,
 այս մեծ գործը, առաջինի քաղաքացիներ պատ-
 րաստելու գործն ընտանեաց եւ մօր միայն ընելու
 բանն է:

Այս երկրորդ գլխոյն մէջ մեր հեղինակը Տե-
 դարդէն մինչեւ Լուի ԺԵ, տիրող մեծ ապականու-
 թիւնը նկարագրելով, կը ցուցնէ թէ վերոյիշեալ
 երկու ջոկերուն, եկեղեցականին եւ աշխարհակա-
 նին, եւ ոչ մին այն ապականութեան դարման ը-
 նել կրցաւ կամ խորհեցաւ, քանզի ինք գլխովին
 եւ անհամեմատ առաւելութեամբ այն ապականու-
 թենէն վարակեալ կը գտնուէր: Բայց այս վիճա-
 կին մէջ հարկը կը զգացուէր ընկերութիւնը նորո-
 գելու, բարի քաղաքացիներ շինելու գործը, բա-
 րոյական դաստիարակութիւնը, բնական եւ հզօր
 ձեռքի մը յանձնել: Ռուսոյ առաջին եղաւ որ այն
 ձեռքը գտաւ: Այս փիլիսոփան ցուցուց թէ այն
 պաշտօնը կատարելու համար մօրմէ մը աւելի բը-

նահանս եւ անկէ աւելի հզօր դաստիարակ մը չը-
կայ : Քուսոյ յայնմ միայն սխալեցաւ որ առաջին
դաստիարակութիւնը մօր յանձնելով, մնացեալը
քնութեան ուղեց թողուլ : Բայց բարոյապէս ա-
ռողջ ընկերութիւնը, ճշմարիտ եւ ազատ հայրենի-
քը կազմող անհատները քնական մարդիկ չեն,
այլ ինքնին եւ՛ի բնէ հասարակապետական եւ միայն
ու միշտ հասարակապետական ընտանիքէն ելլող
քաղաքացիք են : Այս է աւասիկ այս երկրորդ
գլխոյն խմաստը :

(1) Ոմանք Գաղիոյ առաջին յեղափոխութիւնը
չափազանց կը պարսառեն . այն յեղափոխութեան
ազէտները սոսկմամբ կը պատմեն . բայց այնպիսի
յեղափոխութեան մը առիթ տուող պատճառներուն
վրայ կը լռեն : Եթէ մէկը գիտնայ անկէ ամիջապէս
առաջ, իբր հարիւր տարուան միջոցի մը մէջ,
Գաղիոյ արքունեաց, կառավարութեան, ազնուա-
կանաց եւ եկեղեցականաց ապականութիւնը, մեղ-
կութիւնը, գայթակղութիւնները, բռնութիւններն,
անհողութիւնն ու ծաղրալի ամբարտաւանութիւնը
որով անոնք ժողովրդեան զղուելի, ատելի եւ յե-
տին արհամարհանաց առարկայ եղած էին . եթէ
մէկը, կ'ըսենք, ասոնք գիտնայ, պիտի ասիպու-
խաստովանելու թէ այնպիսի սոսկալի վիճակէ մը
այնպիսի սոսկալի յեղափոխութիւն մը կրնար ազա-
տել Գաղիա . Էմէ Մարթէն այս համարօտ նկարագ-
րին մէջ այն վիճակը կարճառօտ : Բայց ազդու կը
ցուցունէ :

(2) Խնամակալութիւն կամ խնամակալ, բէժանս,

բառով կ'իմացուի Լուի ժ.Վ.ի մահու ընդէն մինչեւ Լուի
ժ.Յ. ին աւագութիւնը (մէկուն ըստ օրինաց չափահաս
ճանչցուիլը, ճածօրէիքէ) տեւող ժամանակը (1715-
1723) : Լուի ժ.Յ. ին աւագութեան ժամանակը
խնամակալ (բէժան) էր Փիլիպպոս ժ.Յ. Օրլէանի
դուքսը : Մանուկ թագաւորին աւագութեան
ատենը որ ութ տարի տեւեց՝ Փիլիպպոս մեծ ազ-
դեցութեամբ խնամակալութիւն ըրաւ : Փիլիպպոսի
չափազանց զեղխութիւնը մթացուց անոր մեծամեծ
յատկութիւններուն փառքը : Խնամակալն իր զեղծ
վարուքը չար օրինակ եղաւ ամենուն, աս պատճա-
ռաւ է որ Փիլիպպոսի խնամակալութեան ժամա-
նակը Գաղիոյ պատմութեան ամենէն ապականեալ
ժամանակը կը համարուի :

(3) Գոթացի, Գոթաց վերաբերեալ : Գոթերը՝
հին պատմութեան մէջ Սկիւթացի կոչուած հիւսի-
սային ժողովրդոց մէկ ցեղն էին : Ասոնք (100-200)
հետզհետէ հիւսիսային Եւրոպա անցնելով, Եւրոպիոյ
արեւելեան մասը Պալդիկէն մինչեւ Սեւ ծով դրա-
ւեցին, Հռոմայեցւոց արեւելեան եւ արեւմտեան
կայսերութեան վրայ յարձակեցան (300-480) . մէկ
մասն անցաւ նաեւ Սկանտինավիա (Շուէտ), եւ
գրաւեց Աիմերեան թերակղզին (Տանիմարքա), եւ
աս պատճառաւ այն կողմերը մնացած է ցարդ ա-
նոնց անունը, Աոթիա, Աոթլանտ, Եիւթլանտ, այ-
լովքն հանդերձ : Գոթք երկու գլխաւոր ճիւղ բաժ-
նուած էին Գ. դարուն մէջ. Ախսիզոթք, այսինքն
Արեւմտեան Գոթացիք, որոնք տակաւ արեւմտեան
Եւրոպա քաշուելով հոն, գլխաւորաբար Սպանիոյ
մէջ, հաստատեցին ընդարձակ տէրութիւն մը որ Ը.

դարուն սկիզբները կործանեցաւ Արարացիներէն ,
Յետոյ Գոթացւոց մնացորդները որոնք Սպանիոյ
հիւսիսային արեւմտեան կողմի լեռներն ապա-
նած էին՝ կամաց կամաց զօրանալով Սպանիական
մանր տէրութիւնները կազմեցին , որոնք հետզհետե
իրարու օգնութեամբ Արարացիներն իսպառ վանե-
լով Սպանիայէն՝ միացան , ՅԶ. դարուն (450)
սկիզբը , Արակոնի Ֆէրատինանա թագաւորին եւ Գաս-
դիլիոյ Իզապէլ թագուհւոյն ամուսնութեամբը , ո-
րոնք Սպանիոյ միւս մանր տէրութիւններն արդէն
իրենց գաւազանին ներքեւ նուաճած էին . եւ այս-
պէս 516 ին սկսաւ Սպանիոյ թագաւորութիւնը որ
ցարդ կը տեւէ : Գոթացւոց միւս ճիւղին կը վերա-
բերին Ասդրոգոթք , այսինքն՝ Արեւելեան Գոթա-
ցիք : Ասոնք 376 ին Արեւմուտք (Եւրոպա) արշա-
ւոյ Հոնաց տակ նուաճուելով , Հոնաց Ստտիլա թա-
գաւորին մահուրնէն ետքը ազատ ըլլալով (453) ,
իրենց Թէոդորիկոս թագաւորին ժամանակը (489
— 93) , Հռոմայեցւոց արեւմտեան կայսրութեան
անկումէն ետքը , Իտալիոյ տիրեցին , մինչեւ որ Յե-
լիսարիոս եւ Ներսէս , Արեւելեան կայսրութեան
զօրավարները (534—553) կործանեցին Ասդրոգո-
թաց տէրութիւնը , որոնք Իտալիայէն դէպ 'ի Հիւսիս
Նորիկոն կոչուած երկիրը (այժմու Պավիէրայի եւ
Սւաւրիոյ կողմերը) քաշուելով , այլ եւս չկրցան
ինքնազուլիս տէրութիւն կազմել :

Գոթացի բառը գրագիտութեան մէջ կը նշա-
նակէ , վաղնջուց , վաղեմի , հին , կամ որ նորաձեւ
ըլլալէ դադրած է :

(1) Սւաւրային ցեղ , կը նշանակէ այն կարգի

մարդիկ որոնք Աւատ կոչուած երկիրներու տէր
էին: Եւրոպիոյ նոր ազգաց պատ խաթեանը քիչ մը
անդեակ եղողները պիտեն թէ քրիստոնէական
թուականին չորրորդ դարուն մէջ գերմանական ազ-
գերը, Չոթացիք, Փրանկք, Անկոպարաք եւ ու-
րիշ գերմանական ցեղեր որ անատեն բարբարոս կը
կոչուէին հռոմայեցիներէն, առ վերջիններուն պե-
տութեանը վրայ արշաւելով, կամաց կամաց անոր
այլեւայլ մասերուն սկսան տիրել, մինչեւ որ Հռո-
մայեցւոց արեւմտեան տէրութիւնն իսպառ կոր-
ծանելով բոլոր Եւրոպիոյ տիրեցին:

Այս ազգերուն թագաւորներն իրենց գրաւած
երկիրները կը բաժնէին իրենց ցեղէն այլեւայլ իշ-
խաններու կամ ցեղապետներու, որոնք թէպէտ ի-
րենց այսպէս ժառանգած երկիրներուն մէջ ինքն-
իշխան կամ ազատ էին, իշխանութեան կողմանէ
իրարու հաւատար չէին: Գլխաւոր ցեղապետներն
այս կերպով երկիրներու տէր ըլլալէն ետքը, ի-
րենց հետ նիղակակից եղող կամ իրենց օգնող երկ-
րորդական ցեղապետներու, իբրեւ վարձք, այն
երկիրներէն նոյնպէս մասեր կը պարզուէին առ
պայմանով որ պէտք եղած ատեն դօրօք կամ ու-
րիշ բաներով անոնց օգնեն: Աւտի այն ցեղապետ-
ները որ թագաւորէն կամ գլխաւոր ցեղապետէ մը
պարզեւական երկիրներ կ'առնէին՝ պարզեւատու-
ներուն հարկատու իշխաններ էին, եւ իշխանատու
(Լասալ) կը կոչուէին, պարզեւական երկիր մը ու-
րիշին տուողն ալ իշխանատու (սի-գրէն) կ'անուանու-
ուէր: Երկիր մը որ ազատ եւ բնաւ մէկու մը հը-
րամանին տակ չէր՝ սոթան (ալօ) կը կոչուէր. իսկ

իշխանաւորաց երկիրներուն նախ լատիներէն պէն-
 թիս, Գաստակերտ, անունը տրուեցաւ: Գաստա-
 կերտ բառը մեր նախնեաց մէջ կը նշանակէր այն-
 պիտի երկիր մը որ կերպով մը աւագ իշխանի մը
 հարկատու էր: Գարշովինկեանց, այսինքն Շարլը-
 մաննի, Կարոյոս մեծի, յաջորդներուն ժամանակը,
 Կարոյոս գէր (384) սկսաւ ասոր բառը գործածել
 պէնթիս, դաստակերտ, բառին տեղ, ուստի եւ իշ-
 խանաւորը, այսինքն՝ դաստակերտ, պէնթիս, մը
 ունեցողն ալ սկսաւ թեօփտէր, Սւատառու, կոչ-
 ուիլ: Սւատ, դադիերէն թեթ, արդի լատիներէնի
 մէջ թեօփտ, բառը՝ Սաքսոներէն թե, թոշակ, եւ
 օփ, կաշուած բառերէն առնուած է: Գաղիոյ մէջ
 քանի մը տեսակ աւատ կար: նախ մեծ աւատնե-
 րը որոնք թերի, նախարարո թիւն կամ տանուտէ-
 րու թիւն ալ կը կոչուէին: Այս տեսակ առաջին աւ-
 տինճանի աւատներ ունեցող իշխանները Գաղիոյ մէջ
 առաջին կարգի նախարարներ էին եւ կը կոչուէին
 թեր, որ հաւասար կը նշանակէ, քանզի ասոնք թա-
 դաւորին հետ հաւասար եւ համապատիւ էին ի
 սկզբան: Փիլիպպոս Օգոստոս (Յիլիպ Օկիւսոյ) Գա-
 ղիոյ թագաւորը (1180-1223) Բերերուն թիւը 12
 րբաւ, 6 աշխարհական եւ 6 եկեղեցական: Աշ-
 խարհականներն էին, Նորմանաիոյ, Պուրկուենաի,
 Աիւեէնի դուքսերն ու Ֆլանարի, Թուլուզի եւ Շամ-
 բաննի կոմսերը, եկեղեցականներն էին՝ Բէնի արք
 եպիսկոպոսը, Լաւոնի, Լանկրի, Պովէի, Շալոնի
 եւ Նայոնի եպիսկոպոսները: Յետոյ ասոնց թիւը
 չատ աւելցաւ մինչեւ 1789 ի յեղափոխութեան ա-
 տենը, եւ յեղափոխութիւնը ջնջեց Բէրու թիւնը:

Երկրորդ տեսակ աւատներն էին պարզ աւատներ որոց իշխանապետը կամ աւատատուն թագաւորն էր: Երրորդ տեսակ աւատներն էին երկրորդական աւատները. ասոնց աւատատուն ուրիշ աւատաւոր իշխան մըն էր:

Աւասային իշխանութեան տակ ժողովուրդը, քաղաքացին ու գեղացին, տեսակ մը գերութեան մէջ էր: Բոլոր իշխանութիւններն ու պատիւներն իշխանապետաց եւ իշխանաւորաց, այսինքն՝ աւատատուաց եւ աւատաւորաց կամ ազնուականաց ձեռքն էին, եւ ասոնք այլեւայլ տիտղոսներով իրարմէ կը դանազանուէին, ինչպէս են՝ իշխան, դուքս, կոմս, մարզիտ, պարոն եւ ուրիշ տիտղոսներ:

Ն սկզբան ըստ դաստակերտները կամ աւատները ժամանակաւոր էին, այսինքն՝ աւատատուն առած աւատը ետ կրնար առնուլ. ոմանք միայն ցիւանս (վրածե) էին, այսինքն այսպիսի աւատի մը տէրը մինչեւ ցմահ կրնար անոր վայելմանը մէջ մնալ: Յետոյ աւատներուն մեծ մասը ժառանգական եղաւ. բայց սակայն ժամանակաւոր եւ ցիւանս աւատներ ալ կային: Գաղիոյ մէջ աւատներուն ժառանգականութիւնը 587 ին Անդլոյի դաշինքով, եւ 877 ին Գիէրզի-Սիւր-Ուազի հրովարտակով հաստատուեցաւ: Այս հրովարտակաւ Գարլոլփինկեան պետութեան ըստ դաւառները ժառանգական եղան տիրոջ իշխաններուն, դուքսերուն եւ կոմսերուն: Աւատականութեան բուն ժամանակն այս ատենէն կը սկսի: Փոքր աւատատուները ժառանգական ըլլալով Գարլոլփինկեան ցեղին վերջին թագաւորներուն ատենն իրենց իշխանութիւնը

դօրացուցին . իսկ մեծ աւատաւունքը բողոքովին
անկախ եղան : Հուկոյ Գաբեղ , Գաղիոյ մեծ աւ
ւատաւու իշխանը , թագաւորութիւնը Վարդապի
ցեղէն ասնելով (987) աւատականութեան վերջին
յաղթանակը կանդնեց , եւ այսպէս Գաբեղեան
ցեղը սկսաւ թագաւորել : Բայց եւ այնպէս Հուկոյ
Գաբեղ եւ յաջորդներն իրենց արքունի երկիրնե
րուն մէջ միայն կատարեալ թագաւորներ էին .
Գաղիոյ մնացած մասերն անհամար աւատաւու իշ
խանաց ձեռք էին :

Գաբեղեան ցեղին օրովը թագաւորական իշ
խանութիւնը սկսաւ աւատային իշխանութեան դէմ
կռուիլ : Լուի Զ. առաջին եղաւ որ թագաւորա
կան իշխանութիւնը բարձրացուց : Հասարակ ժողո
վութիւնը , կամ քաղաքացի կոչուած մասը , դօրա
ցած ըլլալով աւատաւու իշխանաց դէմ սկսաւ մեծ
օգնութիւն ընել թագաւորաց . խաչակրութիւնն
ալ վրայ գալով Սրեւելք դացող իշխաններն իրենց
երկիրները թագաւորին յանձնելու ստիպուեցան .
չատերը չկրցան պատերազմէն ետ դանալ , եւ
այնպէս աւանները թագաւորաց ձեռքը մնալով
արքունի կալուածոց հետ միացան : Փիլիպպոս Թ
դոսաոս , Սուրբ Լուի եւ Փիլիպպոս Գեղեցիկ , մերթ
դինու դօրութեամբ , մերթ ժառանգութեամբ , եւ
մերթ ուրիշ միջոցներով , աւանները գրաւեցին :
Անոնց յաջորդներն աւելի դօրանալով աւատա
ւուաց արտօնութիւններն ետ առին , վերջապէս
Լուի ԺՎ. եւ Ռիչիէօ՝ աւատականութեան վերջին
հարուածը տուին . իսկ Գաղիական յեղափոխու
թիւնն աւատականութեան վերջին հետքը ջնջեց :

Գերմանիոյ մէջ աւատականութիւնը Գաղիոյ
մէջ եղածին նման էր, բայց հոս տարբեր վախճան
ունեցաւ: Գերմանիոյ կայսերք բաւական զօրու-
թեամբ իրենց մեծամեծ աւատառու իշխանաց դէմ
դնել չկրցան, եւ այնպէս եղաւ որ վերջապէս ա-
ւատառուք մէյմէկ անկախ տէրութիւններ եղան,
եւ մինչեւ քանի մը տարի առաջ, Աւստրոյ-Երու-
սիական պատերազմը, Գերմանիա ՅՑ մեծ եւ փոքր
անկախ տէրութիւններու բաժնուած էր:

Եկեղեցական աւատականութիւնն ալ ասոր
մէկ նմանութիւնն էր: Գաւառակերտ ոնուներ արը-
ւած էր Արեւմտից մէջ այնպիսի երկիրներու կամ
կալուածներու որոնք տեսակ մը եկեղեցական պաշ-
տօններու կամ պատիւներու սեպհականուած էին,
այնպէս որ այն պաշտօններէն կամ պատիւներէն
մէկուն հասնող եկեղեցական մը դաստակերտ մը,
իրբեւ այն պաշտօնին հետ կապուած եկամուտ,
'ի վարձ կ'ընդունէր. ուստի եւ մեծաւ մասամբ
անպիտան եւ անարժան մարդիկ, մեծամեծ եկա-
մուտներու ցանկութեամբ, եկեղեցական աստիճա-
նի մը բարձրանալու կ'աշխատէին, եւ իրօք ալ կը
բարձրանային: Այս եկեղեցական աւատականու-
թիւնը դարերով արեւմտեան եկեղեցին հրէշներով
լեցուց, ինչպէս որ վանականութեան հանդիսար
չատ մը ծոյղերով եւ պղերգներով վանքերը լցած
էր: Աւստի սիմոնականութիւն, թուլամորթութիւն,
եւ երրորդ չարիք մ'ալ ամուրութիւնը, յետին աս-
տիճան փառութեան հասուցած էր եկեղեցական
մարմինը, երբ Գաղիոյ յեղափոխութեան սարսափն
հասնելով աւատականութեան վերջին հետքն ան-

դամ ջնջեց: Հիմա Գաղիոյ մէջ եկեղեցականաց
դատակերտ (պէնէֆէ) չկայ. անոնց աճական
կամ թոշակ կը տրուի:

(5) Նշխան հայերէն բառը կը պատասխանէ
Գաղիերէն բռնա բառին որ Լատիներէն բռնա
բառէն առնուած է, եւ կը նշանակէ առաջին կամ
դիւրաւոր: Այս բառն եւրոպական լեզուաց մէջ
ժամանակ ժամանակ այլեւայլ նշանակութիւններ
ունեցած է: Նախ պաշտօնական տիրազօս էր Հռոմ
մայեցի ինքնակալաց, Յղոստոսէն մինչեւ Նիոկղետի-
անոս (29 էն Քրիստոսէ առաջ մինչեւ 287 յետ Քրիս-
տոսի): Այս առաջին ինքնակալները չէին համարձա-
կած Մագաւոր տիրազօսն առնուլ: Նիոկղետիանոս վո-
խանակ իշխանն առնուան՝ սկսաւ Յղոստոս տիրազօսն
առնուլ, որ անկէ առաջ ալ կը գործածուէր, բայց
որոշ թաղաւոր նշանակութիւնը չունէր, կամ թա-
ղաւորի յատկացեալ տիրազօս չէր: Զարդիս իշխան
անունը տրուեցաւ մերթ արքայորդաց կամ թա-
ղաւորադանց, եւ մերթ քանի մը մանր տէրու-
թեանց վեհապետներուն, ինչպէս Ներմանիոյ մէջ
Րայսի, Լիբրէի վեհապետաց: Նշխան տիրազօսը կը
տրուի երբեմն իբրեւ պատուանուն հին աղետա-
կան ընտանեաց գլուխներուն որոնք տէրութիւն կամ
անկախ իշխանութիւն մը չունին: Նաբոլէոն Ա. իր
աղգականներուն եւ ուրիշ ոմանց այս տիրազօսը
տուաւ:

(6) Գուքս տիրազօսին սկիզբը Հռոմայեցւոց կայս-
րութեան առաջին ժամանակներէն է: Պրորոս կայս-
ներ ժամանակը (276) այս անունը կը տրուէր ղո-
րապետաց, յետոյ սկսաւ տրուիլ նաեւ անթիհիւ-

պատասայ եւ պրեատորայ : Ահաք է գիտնալ որ Հոռ-
մայեցւոց հասարակապետութեան ժամանակ Յդեշխ
կամ հիւպատոս (+ժնսխ-ւ) կը կոչուէին հասարակա-
պետութեան նախագահները կամ գործադիր իշ-
խանները որոնք երկու կ'ըլլային թուով եւ որոնց
իշխանութիւնը տարեւոր էր :

Անթիհիւպատոսի կամ Փոխանակի Յդեշխի իշ-
խանութիւնը Յդեշխներուն իշխանութենէն քիչ
մը աւելի վար էր : Անթիհիւպատոսք այլեւայլ գա-
ւառներու հիւպատոս , այսինքն՝ գործադիր իշխան
էին : Անթիհիւպատոսութիւնը ստեղծուեցաւ 464
ին նախ քան զՔրիստոս . եւ առաջին անթիհիւպա-
տոս (Քրօթժնսխ-ւ) եղաւ Վաւրնատիոս Քարբատոս :
Անթիհիւպատոսաց իշխանութիւնը կամ վարչու-
թիւնը սովորաբար բնաւորական եւ հարստահա-
րիչ էր , այնպէս որ անթիհիւպատոսութիւնն այս
նկատմամբ առակ եղած է : Աս իշխանութիւնն ալ
ըստ օրինաց տարեւոր էր :

Պրեատոր կոչուածները գաւառներու կուսա-
կալներ էին , եւ սովորաբար գործադիր իշխանու-
թենէ զատ նաեւ օրէնսդիր եւ գատաւորական ,
երբեմն նաեւ զինուորական իշխանութիւն ունէին :
Ասոնք մեր նախնեաց գրոց մէջ Գատաւոր ըսուած
են : Այսպիսի Գատաւոր մը , կամ Պրեատոր էր Պի-
ղատոս առ որով Քրիստոս խաչուեցաւ :

Հոռմայեցւոց ժողովուրդը երկու կուսակցու-
թիւն էր , պատրիկները՝ որ ազնուականք էին , եւ
ռամիկը (Քէպէէ՛) որ ազնուական չեղող մասն էր :
Առաջ պատրիկներէն միայն կ'ըլլար հիւպատոս կամ
անթիհիւպատոս . երբ ռամիկ կոչուած մասն ալ ի-

բաւունք ունեցաւ հիւպատոս ըլլալու, ան ատեն
ազնուականք հնարեցին պրեատոր թիւնը որ իս-
կրզքան ազնուականաց միայն տրուիլ որոշուեցաւ,
բայց 337 ին նախ քան զՔրիստոս՝ սամիկներն ալ
սկսան իրաւունք ունենալ պրեատոր ըլլալու: Առա-
ջին սամիկ պրեատորն եղաւ Պորգիլիոս Փիլոն: Պր-
եատոր թիւնն ալ 'ի սկզբան տարեւոր էր:

Ննչպէս ըսինք, երրորդ դարուն մէջ Գուքս ա-
նունը սկսաւ տրուիլ անթիհիւպատոսաց եւ պրե-
ատրաց որոնք դաւառասպեաներ կամ կուսակալներ
էին, եւ գործադիր իշխանութեան հետ նաեւ օ-
րէնադիր, դատաւորական եւ պինուորական իշխա-
նութիւնն ունէին: Անցերորդ դարուն՝ արեւմտա-
եան կայսրութեան մէջ 13 Գուքս կար, արեւել-
եանին մէջ ալ՝ 12: Բարբարոսներուն, այսինքն՝
նոր գերմանական ազգաց Հռոմայեցւոց պետու-
թեան վրայ յարձակած ատենները, այն է Ն. եւ
Ջ. դարերուն մէջ, դուքսերէն կամ կուսակալներ-
էն շատերը սկսան անկախ ըլլալ: Գարլուվինկեանց,
այսինքն՝ մեծին Կարոլոսի յաջորդներուն ժամա-
նակը, Գաղիոյ, Ֆերմանիոյ մէջ եւ ուրիշ տեղեր
դքսութիւնները սկսան շատնալ, քանզի թագա-
ւորաց տկարութիւնը տեսնելով՝ կուսակալները
(դուքսերը) երթալով անկախ կ'ըլլային: Գարլուվին-
կեանց յաջորդող հարատութեան, այսինքն՝ Գա-
րեղեանց ժամանակը թագաւորք դորաւոր ըլլա-
լով տակաւ ջնջեցին դքսութիւնները, եւ անոնց եր-
կիրները տէրութեան հետ միացան, այնուհետեւ
Գուքս անունը միայն իբրեւ արտոյտ մնաց քանի
մը երեւելի ընտանեաց վրայ:

(7) Մարգիզ բառը կը պատասխանէ հայերէն մարդպան բառին: Եւրոպիոյ մէջ հին ատենը, մասնաւանդ կարողութեամբ, Մարգիզ կամ մարդպան կը կոչուէին սահմանադրութիւններու զինուորական իշխանները կամ կառավարները: Մարգիզը լատիներէն է, գերմանական լեզուներով կ'ըսուէր Մարկրաւ, Տարփ, մարդ, եւ կրօն, կոմս, բառերէն: Այս բառն, իբրեւ պաշտօնի անուն, առաջին անգամ գործածուած կը գտնենք կարողութեամբ մեծին որդւոյն Ս. Լուսավիղոսի ատենը (814-840) որ բարի յորջորջուեցաւ: Սակաւ ինչ յետոյ՝ սոյն անունն իբրեւ պատուանուն կամ տիտղոս տրուելու սկսաւ: Մարգիզ մը պատուոյ կամ աստիճանի կարգով իշխան, դուքս եւ կոմս անուանուածներէն ետքն է: Ոմանք կը պնդեն թէ մարգիզու թիւնը կոմսու թեմէ վեր էր:

(8) Շատ հին ատեններ շատ ազգերու մէջ ժողովուրդը կը բաժնուէր քանի մը աստիճան կամ կարգ որ ասոնք կամ ջոկ կոչուէին, ինչպէս Հնդկաց եւ Եգիպտացւոց մէջ: Աս ջոկերէն ոմանք աղնուագոյն համարուած էին, ոմանք ալ ստորին եւ անարգ: Աղնուագոյն ջոկերն աղատ էին եւ կրօնական, զինուորական ու քաղաքական պաշտօններ կը վարէին, եւ ասոնք միայն կրնային կալուածատէր ըլլալ, իսկ ստորին ջոկերը սարուկ էին եւ ծառայական գործեր կը կատարէին, ինչպէս՝ արուեստ, հողագործութիւն եւ մշակութիւն: Աս է աղնուականաց եւ ասակին մէջ եղած խտրութիւնը: Աղնուականաց բարձր վիճակը պատճառ եղաւ միշտ անոնց ապականութեան, անպիտանութեան եւ սառ

միկ կոչուած մասին վրայ բռնանալու, առ բաներով
առեւի եզան միշտ ռամկին, եւ առ թ առեւին այս
վերջիններուն առեւն առեւն տպատարութեան եւ
արիւնացից յեղափոխութիւններու: Այսպիսի յեղա-
փոխութեանց ամենէն ստատիկն էր Գաղիոյ առա-
ջին մեծ յեղափոխութիւնը, որ եւ ազնուականու-
թիւնը Գաղիոյ մէջ գէթ անուամբ խաղառ ջնջեց:
Միւս կողմանէ ռամիկը, թէպէտ սարուկ եւ հարս-
տահարեալ՝ ընդհանրապէս ժողովուրդին ամենէն
գործունեայ եւ առողջ մասն էր:

Ծայթ ազնուական, ժանդեւաբը, կոչուած են
սուս ազնուականներ, այսինքն՝ անոնք որ ազ-
նուական ձեւանալով, անոնց ամբարտաւանութեանը
կը նմանէին, բայց ազդեցութիւն եւ համարում չու-
նենալով կ'արհամարհուէին:

(9) Շատերուն յայտնի է որ պապեր, թագա-
ւորներ եւ իշխանութեան տէր ուրիշ մարդիկ՝ ի-
րենց տիտղոսներուն սկիզբը Շնորհօքն Աստուծոյ բա-
ռերը կը գնէին, եւ ոմանք տակաւին կը գնեն. որ-
պէս թէ իրենց իշխանութիւնն, ինչ որ էր, անմի-
ջապէս Աստուծմէ տուած էին:

(10) Աւթեւտասներորդ դարուն գաղիացի փի-
լիսոփայից մէկն է Տիարոյ. ծնաւ 1713 ին եւ մե-
ռաւ 1784 ին: Նկեղեցական ըլլալու սահմանեալ
էր, բայց չախորժելով այն վիճակէն ուսման եւ գի-
տութեանց պարապելով, ուսաւ գրագիտութիւն,
ընազանցութիւն, բարոյական, բնական գիտութիւն,
երկրաչափութիւն, այլովքն հանդել ձ: Ամիսներով
բանատարկուեցաւ. իր դրուածներուն համար որոնց
մէջ կրօնքի եւ իշխանութիւն ունեցող անձանց դէմ

կծու ակնարկու թիւններ կ'ընէր: Բանտէն աշատե-
լէն ետքը սկսաւ գրել հռչակաւոր անսխալեցի,
հանրուամուտք, կոչուած մեծ բառարանը, եւ ու-
րիշ գիտնոց, մանաւանդ տ'Սլամպէրի գործակցու-
թեամբ 'ի գյուխ հանեց այն մեծ գործը, 28 միա-
ծալ հատոր 1751-1772, դարմանալի հաստատու-
թեամբ կղերին եւ քաղաքային իշխանութեան յա-
րուցած արդեւանաց դէմ: Տիրոջ սաստիկ հակա-
ռակորդ էր քրիստոնէութեան եւ առհասարակ ա-
մէն կրօնական գաղափարի, սակայն բարեկամու-
թեամբ էր ժամանակին ամենէն երեւելի գիտնոց
հետ, ինչպէս Վոլդէրի, Բուսոյի, տ'Սլամպէրի,
Հոլպախայ եւ այլոց: Տիրոջ բաց անսխալորէաւոյն
մէջ ունեցած յօդուածներէն՝ ուրիշ գրուածներ ալ
ունի: Բուսոյ Գաթերինա Բ. թագուհին ասոր
պաշտպանութիւն ըրած է:

(11) Վոլդէր ութեւտասներորդ դարու գաղիա-
ցի փիլիսոփայից ամենէն անուանին, ծնաւ 1694ին
եւ մեռաւ 1778ին: Վոլդէր երեւելի է բանաս-
տեղծութեան մէջ, շատ ողբերգութիւններ ու կա-
տակերգութիւններ ունի, ինչպէս նաեւ Հենրիա-
կանը (Հանրիատ): Երկու անգամ յանիրաւի բանտ
գրուելով ազատելէն ետքը աքսորուեցաւ Վնդիա
ուր քաջ ուսաւ Վնդիացւոց լեզուն, գրագիտու-
թիւնն ու փիլիսոփայութիւնը, ուր եւ ազատամիտ
գլուխներու հետ տեսնուելով՝ կրօնքի դէմ արդէն
ունեցած գաղափարներուն մէջ եւս աւելի յառաջ
գնաց: Վոլդէր այսպիսի ազատ գաղափարներով
եւ կծու երգիծարանութեամբ հրատարակած գը-
րութիւններուն համար շատ թշնամիներ ունեցաւ:

բայց շատ երեւելի անձինք ալ անոր պաշտպան
էին, որոնց գլխաւորն էր Փրեզերիկոս Բ. Բրու-
սիոյ թագաւորը: Առլդէր Ներուպիոյ այլեւայլ իշ-
խանաց եւ իշխանութեաց այցելութիւններ ընելէն
ետքը, Ժնեւի մօտ Յէրնէյ կոչուած գիւղը բնա-
կեցաւ (1758) իբր քսան տարի: Ներուպիոյ ամէն
կողմերէն բազումք կը գլխէին հոն իրենց յարգան-
քը մատուցանելու Յէրնէյի նահապետին (սա էր Առլ-
դէրի տիտղոսը): 1778 ին Առլդէր Փարիզ եկաւ,
եւ այնպիսի պատուով եւ ցնծութեամբ ընդուն-
ուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ որ անհնար է նկա-
րագրել: Երես եղած այնչափ սիրոյ եւ մեծարա-
նաց ցոյցերէն վերջին աստիճան յուղեալ՝ հիւան-
դացաւ եւ մեռաւ երեք ամիս ետքը: Թաղն ուր
մեռաւ՝ ցարդ անոր անուամբը կը կոչուի: Թէպէտ
կրօնական օգնութիւններ ընդունած չըլլալուն հա-
մար, ան ատեն Փարիզի մէջ կրօնականք թաղել
չուղեցին անոր մարմինը, 1791 ին անոր ոսկրները
բերուեցան Բանթէն, ուր ցարդ կը կենան: Առլ-
դէր արդի մատենադրաց մէջ երեւելի է, քանզի
գրադիտութեան ամէն սեռէն գրուածներ ունի:
Երբեւ բանաստեղծ՝ նշանաւոր է ողբերգութեան
մէջ: Արձակ գրութեան մէջ ունի փիլիսոփայա-
կան, պատմական, վիպասանական եւ նամակա-
գրական գրուածներ: Պատմութեան մէջ՝ առա-
ջիններուն մէկն է որ դէպքերը քննադատել սոր-
վեցուց: Առլդէրի փիլիսոփայութեան նպատակը
գրեթէ միայն կրօնքի դէմ յարձակում էր, եւ այս
նպատակին մէջ Առլդէր իր կարծածէն աւելի յա-
ջողեցաւ: Ենք նոր փիլիսոփայական գրութիւն մը

չունի . Կորի եւ Գոնտիլեաքի նիւթականութեան հետեւած է : Վոլդէր իր բնաւորութեանը մէջ թեւորութիւններ ունէր , ինչպէս՝ ցասկոտութիւն , սխալալտութիւն , երբեմն նաեւ կեղծաւորութիւն . բայց ունէր նաեւ վեհանձնութիւն բարերարելու , եւ արդարասիրտութիւն՝ իրաւունք եւ արդարութիւն պաշտպանելու :

(12) Ուաղնոն . Քլոտ Հանրի Յիւզէ , Սպէ տը Ուաղնոն , գաղիացի բանաստեղծ է . ծնաւ 1708ին եւ մեռաւ 1773ին : Ընտանեացը թախանձելէն ըստիպեալ եկեղեցական եղաւ , եւ երբ եպիսկոպոսութիւն ալ առաջարկուեցաւ , յանձն չառաւ այն պաշտօնը : Ասոր քերթուածներուն մեծ մասը թէթե կոչուած տեսակէն է : Ունի զուարթ եւ զաւեշտական երգեր : Ուաղնոն բարեկամ էր Վոլդէրի եւ այլոց պիտնոց ժամանակին , օգնած է նաեւ Յաւարի , կատակերգակ եւ զուրաճարան բանաստեղծին :

(13) Բուսոյ . Ժան Ժաղ Բուսոյ հռչակաւոր հեղինակը ծնաւ ժնեւ 1712ին , եւ մեռաւ 1778ին 66 տարուան : Սեւամաղձութեան ախտէն բռնուած կը կարծէր թէ ամէն գիշ վրան թշնամիք կը յարձկին : Բուսոյ իր կենացը մինչեւ 37 երօրդ տարին այլեւայլ պաշտօններու եւ զբաղմանց մէջ դանուելէն ետքը , առանձնանալով սկսաւ իր գրադիտական ընթացքը : Անոր երեւելի գրուածներն են Նոր Էջիշ կոչուած վիպասանութիւնն ու Էթլ կոչուած փիլիսոփայական ճառը : Ս.ս վերջնոցն մէջ կրօնքի վրայ մեծ ազատութեամբ խօսելուն համար՝ ծանր հալածումներ կրեց : Եմիլի պաշտ-

պանութեանը համար, Փարիզի արքեպիսկոպոսին
կանդակին դէմ գրեց՝ Թոմաս առ Գերասիմոս և Գրեգոր
անուամբ պատասխանը, եւ յիշեալ Էմիլ կոչուած
գրութիւնը դատապարտող ծնեւի խորհուրդին
դէմ՝ Լեոնէն Գրեգոր Թոմասէր անուն նաւակները,
Րուսոյ իրրեւ հեղինակ՝ գրեթէ Առլիէրի հաւասար
հռչակաւոր եղաւ հրապարիչ ոճոյն, գրուածնե-
րուն մէջ աիրող կենդանի զգայնութեան եւ մա-
նաւանդ նորանշան կարծիքներուն համար: Իրրեւ
փիլիսոփայ՝ Րուսոյ սա լատիներէն առակաւոր խօսքն
իրեն ընտրած էր. Ախրամ Իմբենտեբե Վերօ, այսինքն՝
կեանքը ճշմարտին նուիրելու է:

Րուսոյ իր առաջին գրութիւններէն սկսեալ՝
ընկերութեան դէմ ստիս ելաւ, եւ մինչեւ իւր կե-
նաց վերջը մնաց փափաքող բնական վիճակի:
Րուսոյի ժամանակը մարդկային ազատութեան դա-
ղափարը դեռ իր ծանրաչափին պարզութեան կէտը
բարձրացած չէր: Քաղաքական եւ եկեղեցական
բացարձակ միապետութեան ուժէն թմրած անդործ
ոգիներ՝ կը կարծէին թէ այն երկու գրութեանց
դէմ նոր ոտք ելլող ազատ գաղափարները՝ մարդ-
կային բարոյականութեան միջնորդան ապականող
հովեր են: Ազատասէրն Րուսոյ որ խօսելու համար
ազատութիւն կ'ուզէր՝ կը վախնար, կամ մանա-
ւանդ բնական ազգամայր մը կը դուշակէր թէ իր
ժամանակն այն սկզբանց չափաի հանդուրժէ, եւ
թէ իր գլուխն անէծքի եւ հալածանաց քարերը պի-
տի տեղան, ինչպէս որ քիչ մը ետքը պատահեցաւ,
երբ Էմիլն հրատարակեց: Արդարեւ Առի ժՅ. ի
դարն ամենասատիկ բռնութեան, այն է՝ կար-

ճեաց դէժ բունաւորութեան դար էր: Տուաց անս-
նելով թէ իւր դարը, թէև գիտութեանց եւ ար-
ուեստից յառաջագիմութեան դար, մարդկային մրա-
քին վրայ հեղինակութիւն բանեցնել կ'ուզէ, հե-
անցուց թէ ընկերութիւնը մարդկային բարոյա-
կանութիւնը չճանչցող սկզբունք մըն է. եւ խոր-
հելով թէ բնութեան (անընկերական) վիճակը մար-
դուս կարծեաց ազատութիւնը խափանող սկզբունք
մը չունի, Գոնթրա սօսիալ, պայմանագիր ընկերական,
կոչուած գործին մէջ մարդկային ընկերականու-
թիւնն ուրացաւ, ըսելով թէ ընկերութիւնը կը
կայանայ երեւակայական դաշնագրութեան մը վը-
րայ: Տուոցի այս սկզբունքը ոչ այնչափ հակընկե-
րական ոգւոյ մը յայտարարութիւն էր, որչափ իր
ժամանակին ընկերութեանը մէջ դեռ չվայելուած
ազատութիւնը՝ բնութեան վիճակի մէջ վայելելու
փափաք կամ իղծ: Տուոց փոխանակ ըսելու թէ
գիտութեանց կամ արուեստից յառաջագիմութիւ-
նը մարդկային բարոյականութիւնը կ'ապականէ,
ըսելու էր մանաւանդ թէ մարդկային բարոյակա-
նութիւնն ապականութենէ ազատելու համար գի-
տութեանց եւ արուեստից յառաջագիմութիւն պէտք
է. եւ Տուոց ասիկա անշուշտ ըսած պիտի ըլլար,
եթէ իր դարուն յառաջագիմութեանը վրայ ար-
ժան կողածէն աւելի համարում ունեցած չըլլար,
կամ եթէ գիտցած ըլլար թէ Պուրպոնի Դքսին դա-
րուն՝ Լինքընի եւ Ալատսթընի դար մը կրնար յա-
ջորդել: Պուրպոնի դքսէն մինչեւ Ալատսթըն հար-
իւր կամ քիչ աւելի տարուան միջոց է, բայց այս
վերջին հարիւր տարուան յառաջագիմութեան ը-

քան թայլերուն արագութեանը նայելով կրնանք ըսել թէ այս մէկ հարիւր տարին հազար տարի է : Բուսոյ տեսնելով իր ատենի ընկերութեան կարծեաց դէմ բանեցաւ ցած բռնութիւնը , որոյ գըլխաւոր գործողն էր քաղաքային իշխանութիւնն ու կղերը , տեսնելով եւս որ հրապարակական դաստիարակութիւնն աւերկու տիրող մարմիններուն ձեռքն էր , խորհեցաւ դաստիարակութեան այնպիսի դրութիւն մը որով նոր սերունդը յիշեալ տիրող մարմիններուն ազդեցութենէն ազատէ : Ըստ Բուսոյի տղան իր առաջին դաստիարակին , այն է՝ մօրը գիրկէն իջնելէն ետքը , ուրիշ դաստիարակ ունենալու չէ բայց եթէ բնութիւնը : Ընկերութեան զեզծումներէն զզուած փիլիսոփան կարծեց թէ մարդս բնութեան ազդումներուն թողելով աւելի առողջ եւ հաստատուն դաստիարակութիւն մը պիտի ունենայ քան թէ արուելով ընկերութեան ձեռքը ընկերութեան՝ որ ըստ Բուսոյի անբնական հրէշ մըն էր : Բուսոյ սխալեցաւ ոչ թէ դաստիարակութիւնն ընկերութեան ազդեցութենէն ազատել եւ տղան ընտանիքէն դուրս հանել չուզելուն , այլ դայն պարզապէս բնութեան յանձնելուն համար : Բայց Բուսոյի այս սխալը մարդիկ արթնցուց դաստիարակութեան վրայ խորհելու , եւ Բուսոյի մտածութեան առաջին մասն , այն է՝ դաստիարակութիւնն ընկերութեան ազդեցութենէն ազատ կացուցանել եւ տղան ընտանիքէն դուրս չհանելը , խորհող մարդոց շատերուն սքանչելի թուեցաւ . եւ փոխանակ բնութեան յանձնելու դայն՝ պատշաճադոյն երկուցաւ ընտանիքն ընել անոր բնական եւ բարոյական դաս-

տիարակը մօր վերին խնամոցը ներքեւ : Այս դա-
դախարին հոօր պաշտպաններուն մէկն է Էմէ Մար-
թէն , եւ նոյնը պարզելու համար գրած է այս գիրքը :

(14) Պատգէշը բերդ կամ ամրոց ըսել է , եւ առաջ
ամէն ամուր բերդի կը տրուէր այս անունը , յետոյ
յատկապէս այսու անուամբ կոչուեցաւ Բարիզու
մէջ Ս. Անտոնի փողոցն Արուարձանէն բաժնող հրա-
պարակին վրայ եղած բերդը , ուր կառավարութեան
դէմ յանցաւորները կը բանտարկուէին : Պատգէշը
Բարիզի մէջ քաղաքական նկատմամբ այն էր՝ ինչ որ
Սանդ Անճէլոյի բերդը Հոռմ կրօնական յանցաւոր
ըսուածներուն համար : Քաղիոյ առաջին յեղափո-
խութեան սկիզբը , 1789 ին Յուլ . 14 եւ 15 ին ժողո-
վուրդը յարձակելով առաւ եւ կործանեց Պատգէշը :

(15) Սոչոտն կը կոչուէր Բարիզու աստուածա-
բանական կարողութիւնը : Ասիկայ ի սկզբան եկե-
ղեցականաց համար տեսակ մը դպրոց կամ վանա-
տուն էր , որ շինեց 1232 ին Բոպէր Սորպոնն , Լուի
Թ. ի խոստովանահայրը : Յետոյ շէնքը ընդարձակ-
ուելով եղաւ Աստուածաբանական վարժարան , որ
երեւելի էր իր պատդամներովը ԺԳ. ԺԵ. ԺԶ. եւ
ԺԷ. դարերուն մէջ : Սորպոնն էր որ Անդիպապե-
րուն վերնալուն աշխատեցաւ , կալուինականու-
թեան դէմ կռուեցաւ եւ Քաղիոյ եկեղեցւոյն կալ-
ւիքան կոչուած եկեղեցական աղաատութիւնները
պաշտպանեց Հոռմի դէմ . բայց նաեւ դարերով մը ա-
քի աղաատութեան դէմ Քաղիոյ մէջ ահաւոր պատ-
ուար մը ըլլալէն , եւ շատ աղատ բայց ճշմարիտ
գիւտեր եւ կարծիքներ դատապարտելէն ետքը ,
ԺԸ. դարուն սկսաւ իյնալ , մինչեւ որ 1789 ին յե-

դափտխութենէն վերջին հարուածն առաւ, ինչպէս
նաեւ բոլոր ուրիշ եկեղեցական հաստատութիւններ:

(16) Անտիգլաբէտեան, Անտիգլաբէտի կոչուած բազմա
մահատոր բառարանը շինողները, տես Չլ. Բ. Տիա
րոյի վրայ գրուած ծանօթութիւնը, թիւ (10):

(17) Յրանսուա տը Բարի անուանի սարկաւա
զը, 1690-1727, Շանթիլլեոն ծնած, փարլամէնթի
խորհրդականի մը որդի էր: Եռանդուն յանսենեան
ըլլալով՝ Միածին կոչուած կոնդակին դէմ բողոքեց,
ու այն դաւանութեան չստորագրելուն համար՝ ժող
ովրդապետութենէ մը հրաժարեցաւ: Իր հարըս
տութիւնը բարեպաշտական գործերու ծախեց, եւ
ինք չքաւորութեան մէջ իյնալէն ետքը՝ ապրելու
համար դանկապան շինելու սկսաւ: Չափազանց
խստամբերութեամբք առողջութիւնը վնասելով գը
րեթէ անձնասպան եղաւ, բայց եւ այնպէս իբրեւ
սուրբ սկսաւ յարգուիլ: Կուսակիցներն սկսան համ
բաւել թէ գերեզմանին վրայ հրաշքներ կը կատար
ուին: Հռչակուած հրաշագործութիւնները ժողո
վուրդին այն աստիճան վնասակար ազդեցութիւն
ընել սկսան, որ վերջապէս կառավարութիւնը
ստիպուեցաւ գոցել տալ գերեզմանատունը: Զուար
ճախօսին մէկը գերեզմանատան դրանը վրայ սա
տողերը դրած էր:

Թագաւորին հրաման արգել

Աստուծոյ՝ նշանս աստ մի գործել:

Գարէ տը Մոնտերոն՝ Յանսենեանց իրենց սուր
բին անուամբը հռչակած հրաշքները ժողովելով, քա
րածալ հատոր մը գիրք շինեց:

Այնպիսի ատեն մը որ Գաղիոյ մէջ ժամանա

կինն նայելով չափազանց ազատ կարծիքներ ժողովուրդին ամէն աստիճանին մէջ ճարակ գտած կը ծաւալէին, Գաղիոյ կղերը մոլեռանդին մէկը սրբապաշտած՝ այնպէս սաստիկ ճարակուած ժամատախտի մը առջեւն առնել կը խորհէր անոր հրաշագործութիւններուն անհամ առասպելներովը, որպէս թէ ժամանակին ոգւոյն առջեւ անկեալ կրօնքը վերցնելու ուրիշ միջոց չունէր: Էմէ Մարթէնի դանդաան այս է:

Կուռնէլիոս Յանսենիոս Հոլանտայի եպիսկոպոս էր 1585—1658, Յիսուսեանց հակառակ: Ասիկա Աւստրիոս անուամբ գիրք մը շինած էր որուն նպատակն էր շնորհաց, անձնիշխանութեան և նախասահմանութեան վրայ Օգոստինոսի բուն կարծիքը յայտնել, և Մոլինա անուն Յիսուսեան աստուածաբանի մը դէմ կը մտքառէր: Յանսենիոսի աս գիրքն անոր մահու ընէն ետքը հրատարակուեցաւ, և անոր մէջ աստուածաբանք իրր թէ մարդու անձնիշխանութեանն ու Աստուծոյ բարութեանը դէմ մղար վարդապետութիւններ դառն: Գաղիոյ և Հոլանտայի մէջ սկսան յուզուիլ սաստիկ վէճեր. Յիսուսեանք մանաւանդ սաստիկ հակառակորդ էին Յանսենիոսի վարդապետութեանցը: Բայց Յանսենիոս պաշտպաններ ալ ունեցաւ որոնք Յանսենեանք կոչուեցան, որոնց մէջ երեւելի եղան Առնոյ, Նիգոլ և մանաւանդ անուանին Բասգալ: Աղէքսանդր է. 1665 ին Յանսենեանք դատապարտեց: Աւթեւասաներորդ դարուն սկիզբը, երբ Քրնէլ անուն քահանայ մը Յանսենիոսի սկզբունքները պաշտպանեց նոր դրութեամբ մը, վէճերը նորոգուեցան, և կղեմէս ԺԱ. 1715 ին Միսէն անուն նշանաւոր կոնդակով դատապարտեց Յանսենեանները. այս կոնդակը երկայն ատեն շքնդունուեցաւ Գաղիոյ մէջ, և Յանսենեանք Պապէն ապագայ ընդհանուր ժողովի մը վճռոյն թողքեցին, և մնացին այնպէս մինչեւ յեղափոխութենէն ետքը:

(18) Բուսոյ իր պատանեկութեան ատենը կանոնաւոր դատախարակութիւն մը չկրցաւ առնել. գրե-

թէ քանի մը Տումաններ եւ Պլուտարքոսի դրած լայն
կոչուած գիրքը մինակ կարդալով կը շատանար :

(19) Էմէ Մարթէն դժուոյ Աւետարանով մեղ-
մացեալ հասարակապետական կ'անուանէ . քանզի
անիկայ 1733 ին ժնեւ գալով հոն ազէկ ընդու-
նելութիւն գտաւ , եւ հասարակապետութեան քա-
ղաքացի դրուեցաւ : Ժնեւ անասին , կրօնիւք կալ-
ուինական , բամկապետական հասարակապետու-
թիւն էր :

(20) Եւրոպիոյ գոյրոցներուն մէջ սովորութիւն
է բարձրագոյն գասերու յունարէն եւ լատիներէն
սորվեցնել : Այս լեզուները սորվելով պատանիք կը
կարդան յոյն եւ հռոմայեցի հեղինակները որոնց մեծ
մասը հին հասարակապետական պարզ եւ առաքի-
նական սկզբունքներով եւ օրինակներով լեցուն են :

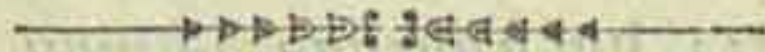
(21) Յունիոս Բրուտոս , իր ազատասիրութեա-
նը համար անուանի հռոմայեցին , Տարկուինեայ ե-
րիցու ազջկանը Տարկուինիայի որդին էր : Իր պա-
տանեկութեան ատենը հորը եւ եղբօրը Տարկուի-
նոս գոռողէն ապաննաւիլը տեսնելով , վախցաւ թէ
գուցէ ինք ալ ազաննուի , եւ խելագար ձեւացաւ ,
վասն որոյ եւ Բրուտոս կոչուեցաւ , որ անբան կամ
անասուն ըսել է : Սեքստոս Տարկուինոս զառաքի-
նին Նուկրեաթիա խարդաւանելէն ետքը , երբ ժո-
ղովուրդը Տարկուինեանց դէմ զայրացաւ , Բրուտոս
այս դէպքը պատեհութիւն համարելով դիմակը ,
այսինքն՝ կեղծեալ խելագարութիւնը , մէկդի ըրաւ ,
եւ ժողով թղեան գլուխն անցաւ Հռոմի շինութեան
309 ին . թագաւորները վռնտուեցան եւ հասարա-
կապետութիւնը հաստատուեցաւ : Բրուտոս անմի-

Չապէս հիւպատոս անուանուեցաւ : Այնչափ էր
Բրուտոսի ազատասիրութիւնը որ առանց վարա-
նելու 'ի մահ դատապարտեց իր որդիքը որոնք
Տարկուինեան բռնաւորները նորէն հաստատել ու-
զող կուսակցութեան հետ միաբանած էին :

(22) Արիստիդէս, իր քաղաքային եւ զինուորա-
կան առաքինութեանցը համար անուանի Աթենա-
ցին, հասարակապետական վարչութեան երեւելի
գործակիցներէն մէկն էր, եւ իր սքանչելի վարու-
ցը համար Արդար յորջորջուեցաւ : Մարտիտի կը-
ռուին ատենը մեծամեծ զօրավարաց մէկն էր, եւ
Թեմիստոկլեսի, իր նախանձորդին թելադրութեամ-
բը, խեցեկոյտ վճռով յանիրաւի աքսորուեցաւ,
483 նախ քան զՔրիստոս : Քսերքսեսի արշաւանաց
ատենը կանչուելով աքսորէն, Սաղամիինի եւ Պղա-
տէայի կռիւներուն մէջ անցիշաչարութեամբ մեծա-
մեծ ծառայութիւններ ըրաւ իր ապերախտ հայրեն-
եացը, եւ Պարսից չարաչար յաղթուելով Յունաս-
տանէն ելլելէն ետքը՝ բոլոր Յունաստանի հասա-
րակաց դանձուն վերակացու կարգուեցաւ : Արիս-
տիդէսի առաքինութիւնն այնչափ էր որ, այնպիսի
պաշտօն մը վարելէն ետքը, երբ խոր ծերութեան
մէջ մեռաւ, այն աստիճան աղքատ էր որ յուղար-
կաւորութեան ծախքը հասարակաց դանձէն վճար-
ուեցաւ : աղջիկներուն օժիտն ալ հարկ եղաւ նոյն
դանձէն վճարել : Աուսնելիոս Նեպոս եւ Ալուտար-
քոս Արիստիդէսի վարքը գրած են :

(23) Եպամինոնտաս անուանի Թերացի զօրա-
վարը, գրագէտ եւ փիլիսոփայ էր : Պեղոպիդասայ,
հարուստ, քաջ եւ առաքինի Թերացի զօրավարին,

բարեկամ եւ աջակից ըլլալով վստակ Լակեդեմոնացիները որոնք թէքէի տիրած էին: Ասոնց դէմ շատ յաղթութիւններ ընելով, իր հայրենիքը բարձրացուց, եւ գրեթէ բոլոր Յունաստանի ընկճեալ հասարակապետութիւններուն ազատութիւնը պաշտպանեց: Անգամ մը քիչ մնաց որ իր հայրենակիցներէն մահուան պիտի դատապարտուէր՝ որոշեալ ժամանակէն չորս ամիս աւելի իր զօրապետութիւններկարելուն համար: Բայց եւ այնպէս հայրենեացը նեղութեան ատեն անյիշաչարութեամբ օգնու թեան հասաւ անոր՝ Լակեդեմոնացւոց դէմ, եւ վասորկեցաւ Մանդինէայի ճակատը, 363 ին նախ քան զՔրիստոս: Այս ճակատուն մէջ չարաչար վիրաւորուելով երբ մեռնելու մօտ էր, իմանալով թէ թշնամիք յաղթուած են, ըսաւ. «Բաւական արած կը համարիմ դիս, քանդի հայրենիքս յաղթող տեսնելով կը մեռնիմ»: Եղամբնոնտաս ամէն առաքինութեան օրինակ էր. որչափ սակաւապէտ եւ անարժաթասէր էր, նոյնչափ քաջ էր եւ հանճարեղ: Ա՛րչափ շատ են Յունաց եւ Հռոմայեցւոց պատմութեանը մէջ հասարակապետական ճշմարիտ առաքինութեան եւ քաջութեան այսպիսի դիւցաղունք:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿՆԻԿ ՄԱՐԴՈՒՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՔԱՂՅՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ամէն բանի մէջ, մանաւանդ մատուց
ազոց համար, մեծ գործ՝ սկզբնաւորու-
թիւնն է. քանզի անոնց ձև մը առնելու
ատենն է. և ուզած ապաւորութիւնդ
անոնց վրայ ան ատեն կրնաս ընել :

ՊՂԱՏՈՆ (Հասարակութեան վրայ.
Գիրք Բ. Էջ 120.)

Մշտապէս են այն զգացումները որ մեր
որրոցին բոլորախը կը ծնանին. ծերու-
նիք կը վկայեն ըստ բաւականին թէ ի-
րենց հուսկ վերջին յիշատակներն՝ ի-
րենց մանկութեան աւաջին շարժու-
թիւններն են :

Բուսոյի գրքին մէջ կայ հակասութիւն մը, ո-
րուն վրայ քիչ մը լոյս նետել պատշաճ է : Եթէ
Բուսոյ մէկ կողմանէ մայրերը ազոց կը դարձնէ եւ
այնպէս կը ջանայ ընտանիքը նորէն հաստատել,
միւս կողմանէ կը հանէ ազան մօրը գիրկէն եւ կը
թողու զայն մտացածին դաստիարակի մը որ ամէն
բանի տեղ պիտի բռնէ : Արնայ կարծուիլ թէ Բուսոյ
բնութեան բոլոր կապերը խզել իրեն նպատակ ը-
րած է : Բնութիւնը ազուն եղբայրներ, քոյրեր,
հօր կամ մօրեղբայրներ, հայր, հաւ եւ հանի աը-
ւած է. ասիկա բնութեան մէկ քաղցր խնամքն է :

ասով բնութիւնը տղուն ծնած ատենէն անոր զը-
ւարթ հասակակիցներ եւ անցեալ ժամանակին փոր-
ձառութեամբն հասուն խրատառուներ միանգամայն
կը շնորհէ : Արնան ցրուել այն զուարթ խումբը որ
դմանուկը կենաց դրանն առջին կ'ընդունի խան-
դակաթ : Արնան եղծանել այն օրէնքը որ այնչափ
խնամով անոր տղայութիւնը գթացողներ, անոր
պատանեկութեանը խրատառուներ եւ օրինակներ
կը պատրաստէ : Բնութեան օրէնքներուն անհնար
է դաշիլ՝ առանց իմաստուն զգուշութիւններ խան-
դարելու, եւ բարերարութիւններ ջնջելու : Մե-
րունւոյն ու մանկան մէջ տեղն եղած յարաբերու-
թիւնը հարեւանցի տեսութեամբ փոքր բան մը կը
թուի, բայց ան յարաբերութեան ջնջուելէն յա-
ռաջ գալու արդիւնքն անգամ մը խորհէ : Նախա-
խնամութիւնը ծերն ու մանուկը շատ քիչ ժամա-
նակ ընտանեաց ապաստանարանին անկիւնը մէկ
տեղ կը պահէ : անոնք երկար ատեն մէկ տեղ
չեն կրնար ապրիլ, բայց եւ այնպէս այս կարճ
տեսութեա Մողուցած տալաւորութիւնը արչափ
խորին է : Կուն կեանքն իր վախճանին հասած
ատենը, մի սին կեանքն արդէն պատրաստուած
կ'ըլլայ : Ան, ին ուրախութիւնը ծերոյն շնորհելու
համար մանուկն անոր բոլորտիքը կը խաղայ : Բայց
անոր ուրախութիւն շնորհած ատենն՝ ինք ալ ան-
կէ իր առաջին հրահանգութիւնները կ'ընդունի :
Քնդցր տուր եւ առ, ուր երկու տկար հասակ, ծե-
րութիւնն ու մանկութիւնը, զարմանալի ներդաշ-
նակութիւն մը կը կազմեն : Տես, կեանքին երկու
ծայրերն ինչպէս մի եւ նոյն հակամիտութիւննե-

րով իրարու կը հանդիպին . եւ ինչպէս առ հակա-
միտութիւնները մէկուն միտութարութեանն ու միւ-
սին դաստիարակութեանը կը ծառայեն : Հրապու-
րիչ բան մը կայ որ ասոնք իրարու կը մօտեցնէ :
Յերուէին խօսիլ կը սիրէ , տղան՝ լսել . ծերուէին
առանց իմանալու մի եւ նոյն բանը շատ անգամ կը
կրկնէ , եւ մանուկն այս կրկնութիւններէն ձանձ-
րութիւն չիմանար , մանուկը կը դուարձանայ ար-
գէն գիտցածը լսելով , ծերուէին կը դուարձանայ
անգամ մ'ըսածը կրկին եւ կրկին ըսելով : « Երեկ-
ուան պատմութիւնն ինծի պատմէ » կը գոչէ մա-
նուկը , եւ այսօր այնչափ ուշադրութեամբ ուն-
կընդիր կ'ըլլայ , որչափ ուշադրութեամբ երէկ ուն-
կընդիր եղած էր , եւ գրեթէ հարիւր անգամ ըս-
ուած պատմութեան մը մէջ հարիւր բան տղուն
նոր կը թուի : Այսպէս կարծես թէ բնութիւնը
գիտմամբ տկարութիւն տուած է ծերոյն . այսպէս
ժանր տղայոց դուարթ խումըրը ծերուււոյն սէրը
տեսնելով անոր կը մօտենայ , եւ անկէ լսածնե-
րուն հետաքրքիր ըլլալով՝ անոր ձեռուրներուն
տակ իբր թէ կը բռնուի , որպէս զի անկէ օրհնուի :

Ապաքէն Րուսոյի նպատակն առ սքանչելի ներ-
դաշնակութիւնն եղծանել չէր կրնար ըլլալ , ար-
դարեւ անոր գիրքը բան մը չեղծաներ , քանզի այն
ատեն տակաւին բան մը չկար : Ընկերութեան ա-
պականութիւնն ընտանիքը սպաննած էր , եւ մեր
բարոյականութեան վերջին մնացորդներն , այսինքն
ամուսնական առաքինութիւնն ու մայրական դու-
թը , ծաղրելի կերպերով ծանրացած , ամէն գիւ-
փլչելու վրայ էին : Չարիքը յետին ծայր հասած

էր . գործը մինակ ազգ մը ուղղել չէր այլ անոր
բարձր տալով զայն նորէն շինել էր : Տուսոյ չիշ-
խէր յայտ յանդիման մաքրաօխ . եթէ մոլութիւն
ըլլար , Տուսոյ կրնար զայն կշտամբել . բայց անոր
առջեւ ծագրելի եղած առաքինութիւն մը կայ .
ասիկա սիրելի ընելու բաւական գորութիւն չու-
նէր : Ս. յա յետին աղէտքը տեսնելով Տուսոյ մայ-
րական սիրոյն կը դիմէ . պարտաւորութիւն մը չը
դրած զգացում մը դարձուցա՛նել կ'ուզէ . անտես
առնուած առաքինութեանց երջանկութիւնը սրբ-
տերուն ցուցնելէ առաջ անոնց սէր ազդելու
կ'աշխատի : Ներ աշակերտը դարուն ապականու-
թենէ ազատելու համար այնպէս կը ձեւայնէ որ-
պէս թէ աշակերտն ա՛նէն կողմանէ մեկուսացնել
կ'ուզէ . բայց մանուկն արդեամբք մօրը դիրկը
կը դնէ , որպէս զի ընտանիքը նորոգէ , եւ ապա-
գային մէջ կարճէ տղան շուրջ պատող արգելք-
ները որոնք այն նորոգութեան խափանարար են :
Որչափ կը կարգամ Տուսոյ , որչափ անոր վրայ կը
խորհիմ , այնչափ կը թուի ինձ թէ անոր մտացա-
ծին դաստիարակն ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ընտան-
եաց մօտ գալու առժամանակեայ միջոց մը :

Տուսոյի այս գազանի խորհուրդը հինգերորդ
գիրքին մէջ յայտնի կ'ըլլայ . այս սքանչելի գիրքին
մէջ մտացածին դաստիարակն իր իշխանութեան
մէկ մասէն կը հրաժարի , եւ ընտանիքը նորէն կ'առ-
նու իր իշխանութիւնը : Նմիլ թէպէտ միայնութեան
մէջ սնած , աշխարհի համար սահմանուած է . սի-
րելու հարկը կը զգայ , եւ ընկեր մը ունենալու փա-
փաքելուն պէս իր մէնութիւնը կը զառարի , եւ

անա այն մէնութիւնը սքանչելի առանձնարանի մը
կը փոխուի . հոն նորէն կը գտնենք ընտանիքը,
բարի մարդկանէ կազմուած ընտանիք մը . այն-
պիսի մարդիկ որոնց առաքինութիւնը կեանքին
զարդն է . այսինքն՝ այր մը, կին մը եւ գուսար մը,
որոնք իրարու նեցուկ են, բարեպաշտութեան եւ
ամուսնական միութեան օրինակ: Այր մը որ ար-
դարեւ ընտիր մարդ է . գուսարը մօրն աչուրնե-
րուն տակ մեծնալով յոյս կու տայ թէ օր մը մօրն
համանման պիտի ըլլայ:

Բուսոյ ընկերութեան նորոգութիւնն այս դա-
շափարին համեմատ կը պատրաստէ . գծագրած տե-
սարաններուն բոլորն ալ բաւական ու հասարակ
են, անմիջապէս սրտին կ'ազդեն: Նկարագրածը
Բոման մը չէ, այլ բուն կեանք: Բոման գրողնե-
րուն ըրածին պէս մէկ կողմանէ սիրոյ յափշտա-
կութիւններուն հրապուրիչ պատկերը կը նկարէ,
միւս կողմանէ անոր դէմ կը հանէ ընտանեկան եր-
ջանկութեան լուրջ պատկերը . պատկեր մը որ որ-
չափ լուրջ է, ոչինչ նուազ ցանկալի է քան դա-
ռաջինն, քան զսիրոյ պատկերը: Մէկուն մէջ սի-
րահարներուն սրտառուչ յոյսերը կը ներկայացը-
նէ, միւսին մէջ՝ ծնողաց գորովալիք ապահովու-
թիւնը . մէկը նոր ճամբայ ելլողներու վիճակն է,
միւսը՝ նպատակին հասնողներուն: Այս նկարագ-
րութեան մէջ ընտանիքի մը բոլոր ուրախութիւն-
ներն աւելի յայտնի կը տեսնուին իրենց հակա-
ռակէն, այն է՝ սիրահարութեան տարտամ եւ ար-
խուր վիճակէն . այս կտորը Բուսոյի գիրքին պսակն
է, եւ անոր նպատակը յայտնելու կը ծառայէ:

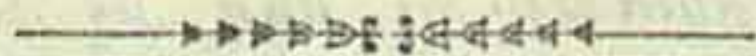
Բայց եւ այնպէս այս դարմանալի դիրքն ան-
կարելի բանով մը կըսկսի: Բուսոյի դիւրին էր մեզ
Կմիլներ խոստանալ. բայց Էմիլ մը շինելու համար
այն դաստիարակն ուր պիտի գտնէ: Բուսոյի պա-
հանջած կատարելութիւններուն նայելով որո՞ւ հա-
մար կրնանք. համարձակիլ ըսելու թէ այն ազնու-
ական պաշտօնին արժանի է: Արդարեւ, եթէ աշ-
խարհիս վրայ այն պաշտօնը կատարելու չափ անձ-
նուրաց մէկը կայ, այնպիսին իր դաւակը միայն
կրնայ դաստիարակել. ուրեմն այս պահանջումներն
ընելով ալ Բուսոյ մեր միտքը դէպ ընտանիքը կ'ուղ-
ղէ: Մինակ խօսք մը բաւական էր յառաջ բերել
մօր մը վրայ այն կատարելութիւնները՝ զորոնք դաս-
տիարակի մը վրայ իրօք տեսնելն այնպէս դժուար-
րին է: Շատ կանայք դաստիարակի պաշտօնն իրենց
սեպհականելով կարծեցին թէ Բուսոյի հնազանդած
եղան. բայց կը նմանէին այնպիսի մէկու մը որ դո-
ղալով կը քալէ գետնի մը վրայ որ ոտուրներուն
տակէն սահելով կ'երթայ: Այս կանայք կաշկան-
դեալ էին Գոթական նախապաշարումներով որոնք
մարդը սնտաի եւ տղայամիտ կ'ընեն: Նոյն ինքն
Բուսոյ իւր Սոֆին այն սնտաի տղայամտութեան
մէջ մեծցնելով այն նախապաշարմանց տեղի տուած
եղաւ, այլ Բուսոյ թերեւս անոր համար այսպէս
ըրաւ որ այնպիսի դաստիարակութեան մը աղետա-
լի հետեւանքները տեսնուին: Բայց մեր ըսած կա-
նայք Բուսոյի դիտաւորութիւնը չկրնալով հասկնալ՝
տղայամիտ նախապաշարմանց մէջ մնացին. ուստի եւ
անոնց այսպէս զԲուսոյ չհասկնալով անոր իհետեւել
կարծելն ընկերութեան մեծապէս վնասակար եղաւ:

Նախընթաց գլուխներուն մէջ էին Մարտին
 րաա թէ դաստիարակութիւնը, բարոյականու-
 թեան նկատմամբ, ընտանեաց կը վերաբերի, անխ-
 կայ չատկապէս մօր պաշտօնն է: Առաքինութեանց
 սկզբունքը մարդուն սրտին մէջ ապաւորողը մայ-
 րը միայն է. իշխան, քահանայ, օրէնսդիր, փիլի-
 սոփայ, վարժապետ, ասոնց եւ ոչ մէկը կարող է
 այն բանն ընելու: Ասոնք կրնան իմաստուն, քա-
 զաքազէտ, արուեստագէտ, գործունեայ ընել, այլ
 ոչ երբէք բարի մարդ, բարի քաղաքացի. ընկե-
 բութիւնը չի կրնար կազմուիլ բարի քաղաքացի-
 ներէ, մինչեւ որ աս վերջինները չշինուին, նախ
 ասոնք շինել պէտք է, ասոնց շինուելու տեղն ալ
 ընտանիքն է: Մարդիկ գիտութեանց եւ արուես-
 տից մէջ մեծամեծ, ընդհանուր եւ միօրինակ յա-
 աջագիւտութիւններ ըրին եւ կ'ընեն, բարոյակա-
 նութեան մէջ այսպիսի եւ միօրինակ յառաջագի-
 մութիւն մը չտեսնուեցաւ: Եւ իտանութիւնն ու կը-
 ղերը, բարոյականութեան այն կարծեցեալ երկու-
 ինամածութիւնը, տեսան սոսկալի ապականութիւններ
 եւ չկրցան բան մը ընել, մանաւանդ իրենք ալ
 այն ապականութեան նշաւակ եղան. եւ ասոր
 պատճառը, վասն զի դաստիարակութիւնը, բա-
 րոյական դաստիարակութիւնը, բուն իր ձեռնհաս
 պաշտօնէին, մօր, ձեռքէն առնուած էր: Թէ դաս-
 տիարակութիւնը մօր պաշտօնն է, եւ թէ առա-
 քինի մարդը, բարի քաղաքացին, ընտանիքէն պի-
 տի սպասենք, այս դազափարն առաջին անգամ

յղացողը, ըսաւ մեր հեղինակը հախընթաց գլխոյն
մէջ, Տուսոյ եղաւ. բայց Տուսոյ սխալ մը ըրաւ.
ճանչցաւ թէ մարդու բնական դաստիարակը մայրն
է, եւ չուզեց որ ուրիշ մարդ կատարէ այդ պաշ-
տօնը. սակայն դարմանալի հակասութեամբ մը,
դաստիարակութիւնն ընտանեաց տալէն ետքը՝ իս-
կոյն որպէս թէ այնպէս ընելուն զղջալով, կ'առնու
տղան մօրը գիրկէն եւ ընտանեաց մէջէն, ու մը-
տացածին դաստիարակի մը կը յանձնէ:

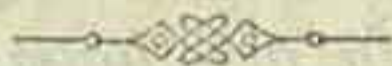
Այս գլխուն մէջ մեր հեղինակը ցուցնելէն
ետքը թէ բնութիւնը գեղեցիկ կարգադրութեամբ
պատրաստած է ընտանիքը տղուն համար, անոր
բնական եւ բարոյական պիտոյիցը, կարողութիւն-
ներուն զարգացմանը եւ հակամիտութիւններուն
յարմար անհասաներով շուրջ պատելով զնա աշ-
խարհք եկած ժամէն, կը յաւելու թէ Տուսոյի դի-
տաւորութեանը մէջ չէր կրնար ըլլալ առ կար-
գադրութիւնը եղծանել. ուստի եւ շատ հաւանա-
կան է թէ Տուսոյի տղան այն մտացածին դաս-
տիարակին, բնութեան, յանձնելը՝ ցուցնելու հա-
մար էր թէ բնութեան յանձնուած տղուն իր այն
առանձնացեալ վիճակին մէջ առաջին գտած բանը
պիտի ըլլայ ընտանիքը: Տուսոյի առ դադարարն
յայտնի ընելու համար էմէ Մարթէն շատ համա-
ռօտիւ մէջ կը բերէ անոր էմիլ կոչուած վիպա-
սանութիւնը, ուր Տուսոյ այնպէս կը ներկայացնէ
որպէս թէ մանուկը մօրը խնամքէն ելլելով միայ-
նութեան մը մէջ կը գտնուի. հոն ուրիշ արարած
չկայ բայց ինք եւ իւր մտացածին դաստիարակը,
բնութիւնը: Բայց ահա այս առանձնութեան մէջ

տղան իսկոյն կը դգայ սիրելու հարկը : Բնութեան
սանաւն իր մենութեանը մէջ դգացած այս հարկը ,
որ ամուսնութեան հարկն է , կը դադրեցնէ մէնու-
թիւնը . եւ կը կազմուի ընտանիքին իբր թէ նովին
դործով . ընտանիք մը ուր կինը սքանչելի մայր մըն
է 'ի բնէ , ըստ որում մայր ըլլալն ինքնին դաստի-
արակ ըլլալ է , եւ կը հեղու մայր եղող կնոջ վրայ
ողջոյն մայրական , եւ հետեւապէս ամուսնական ա-
ռաքինութիւնները : Աստի կ'ուզէ հետեւցնել Բուսոյ
թէ դաստիարակ ըլլալը մօր բնական եւ ազդեցա-
կան ճիրք մըն է , եւ ոչ ստացական , ուստի եւ
մայրը միայն կրնայ ունենալ դայն եւ ոչ ուրիշ ոք :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՏՂՈՅ ՃՇՄԱՐԻՑ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ

Մեր արդի ընկերութեանց մէջ մարդ
կու տան մեզի առաջին վգացումներն
ու առաջին դարձարները. մայրը մի-
այն դիտէ իւր զուկին բնաւորութիւնն
ու հանձարը. հաճ և հաւան է անոր
կոչմանը, և հօրը դժգոհութեան դէմ
տղուն պաշտպան. կը մխիթարէ, կը
զօրացնէ, վերջապէս ընկերութեան կը
յանձնէ զնա:

ԱԵՐՄԻՆԵԻ, (Փիլիսոփայութիւն երաւանց.
Հոր. Ա. Էջ 126.)

Հետեւինք ուրեմն բնութեան օրինաց: Աթէ
կը ծնանինք, բնութիւնը մեզ ոչ մանկածուի մը
խնամոց, ոչ փիլիսոփայի մը պահպանութեանը, յալ
մատաղ մօր մը դգուանացը կը յանձնէ: Այնչուչ
գէմքեր, դաշնակաւոր ձայներ մեր որրոցին բոլոր-
ափքը կը հրաւիրէ: Անիկ մարդուն քաղցր ձայնը
տղուն համար եւս աւելի կը քաղցրանայ: Աերջա-
պէս բնութիւնը երկրիս վրայ եղած ամէն սիրուն
բան մեր առաջին հասակին կը շնորհէ առատու-
թեամբ: Մեր հանգչելու տեղը՝ մօր դիրկն է. մեզ
առաջնորդողն անոր քաղցր ձայնն է, եւ մեզ հրա-
հանգողն՝ անոր գորովը:

Յեառոյ կաւ դայ էրիկ մարդը որ այս սիրոյ շրջ-
թան կը խորտակէ : Յնոր խիստ ձայնը , տխուր
ճակատը , վարժապետական ուսմունքը որ էրիկ մար-
դուն միջոցաւ կ'աւանդուի՝ յանկարծ կը յաջորդեն
մայրենի գգուանաց : Աղէ , ով կարէ պատմել թէ
ինչ կը կրէ աղու մը սիրան այն օրը որ անոր կայ-
տառ օչու ընկերն առաջին անգամ վարժապետի մը
դաժան հայեցումսցը կը հանդիպին . այն վայրկե-
սին է որ թշուառութեան դաղափարը աղուն մը ա-
քին մէջ կը ծնանի . եւ այս ան ասեանն իսկ երբ
մայրը մօտ է , անոր կը նայի եւ դայն կը քաջալե-
րէ : Քայց դաստիարակի մը յանձնուելու մանուկը
պէտք է որ բողբոլի թաժնուի . կը խլուի նա ա-
մենէն քաղցր ազդեցութենէն . այնպիսի ազդեցու-
թենէ մը որուն սեղ բռնող բան մը երկրի վրայ
չկայ : Նա՛ որոյ միտքը նոր նոր խաղեր հնարելու
միայն արթնցած էր , նա՛ որ սէր եւ գգուանք մի-
այն տեսած էր , եւ տերեւախիտ ոստերու վրայ
թառող թռչնոյ նման ազատ էր , խկոյն մինակ
կը մնայ , յանկարծ գերի կ'ըլլայ : Մօրը նայուածքը
չկայ որ անոր հողի տայ . երեկոյնն կը պառկի
առանց մօրն համբոյրներուն , անոր տեսութենէն
զուրկ . առաւօտուն կը յառնէ առանց լսելու անոր
կաթոգին ձայնը որ դնա աղօթքի կը կանչէր . այլ
եւս չկայ մայր որ դնա ուղղէ , անոր գեղեցիկ
խորհուրդներ ազդէ . մայրն իր ամենէն իրաւացի
եւ նուիրական իրաւունքն ուրիշի մը տուաւ՝ ա-
ռանց խորհելու թէ այն իրաւունքը միանգամայն
իւր պարտաւորութիւնն էր : Հէք փոքրիկ մանուկ ,
ճշմարիտ է ուրեմն որ ամէն մարդ քեզ կը թողու-

հայրենի տանդ դուռները քու ետեւէդ դոցուեցան .
դու ամիսներով , եւ թերեւս տարիներով , առանց
կոխելու անոր սեմոցը վրայ , պիտի մնաս օտար .
եւ այս միջոցին ինչ պիտի ըլլայ քու սէրդ . քու
սիրտդ ուրիշ բաներու սիրոյն պիտի դառնայ . յե-
տոյ , երբ ժամանակը դայ , եւ դու նորէն քու մօրդ
դառնաս , այն սիրտը պիտի ըլլայ պզտիկ եւ ան-
տարբեր , միտքդ վարժոցին ուսմամբը կամակոր-
եալ , եւ հոգիդ արդէն ընկղմած պիտի ըլլայ մո-
լութեանց մէջ որոնք քեզ իրենց որջ ըրած պիտի
ըլլան :

Բուն դատարարակ նա է՝ առ որ մենք 'ի բնէ
միտում կ'իմանանք . պէտք է որ աշակերտը վար-
դապետն հասկնայ . այս երկուքին յարաբերութեան-
ցը մէջ ամէն բան վայելչութեամբ , գթով , համեմա-
տութեամբ ըլլալու է . բնութիւնն զմայրը տղուն
նկատմամբ այսպէս յօրինած է : Տես նրչափ խնա-
մով բնութիւնն այս երկուքը , մայրն ու տղան ,
գեղեցկութեամբ , շնորհօք , դուարթութեամբ եւ
մանաւանդ սրտիւ իրարու մօտ ըրած է : Մօր համ-
բերութիւնը համեմատ է տղուն հետաքրքրութեանը ,
անոր քաղցրութիւնն՝ ասոր խեռութեանը , մայր
մը վարժապետի մը կարճատութիւնը չունի որ տը-
ղուն տգիտութիւնը սասաէ . կարծես թէ երկու-
քին ալ միտքը մէկտեղ կը զարգանան . քանզի
մայրը սիրով իր գերազանցութիւնը տղուն տխեղ-
ծութեանը կը հաւասարեցնէ : Աերջապէս թեթե-
ւամտութիւնը , դքօնիւոյ հակամիտութիւնը , կեղծ
պատմութիւններէ համ առնելը , որոնք կանանց
վրայ առանց քաջ խորհրդածութեան կը բամբաս-

ուին, մօրն ու տղուն մէջ աւելի ներդաշնակու-
թիւն մըն են: Այս երկուքը թէ համաձայն ըլլան
եւ թէ անհամաձայն, ամէն բան զանոնք իրարու կը
մօտեցնէ, եւ բնութիւնը մօր մը տուած քաղցրու-
թեամբը, երկայնամտութեամբն ու հսկողութեամբը
մեզի բաւական կ'իմացնէ թէ մեր տկարութիւնը
որու ձեռք յանձնել ուղած է:

Ընդհանրապէս բաւական միտ դրուած չէ թէ
տղայ մը տեսածը միայն կ'իմանայ, եւ կը հասկնայ
միայն ինչ որ կը զգայ. տղոց վրայ զգացումը կը
կանխէ իմացողութիւնը. ուստի եւ անոնց վրայ
ազդեցութիւն ունենալ կարող է նա միայն՝ որ ա-
նոնց տեսնել կը ստիպեցնէ, եւ անոնց զգացումը
կ'արթնցնէ: Առաքինութիւնը կրթութեամբ չըլլար,
ազդել եւս պէտք է. եւ կնիկ մարդոց ձիրքն ա-
մէն բանէ աւելի այս է. անոնք մեզի սիրել կու-
տան ինչ որ իրենք կը բաղձան. սքանչելի միջոց
մեզի նոյն բանն ուզել տալու:

Բայց իշխան մը, թաղաւոր մը, կնիկ մարդէն
ինչ կրնայ սորվիլ: — Այն բանը զոր Սուրբ Լուի ⁽¹⁾
Պլանքայէն, Լուի ԺԲ. ⁽²⁾ Գլեւեան Մարիամէն, եւ
Հենրիկոս Գ. ⁽³⁾ Այպերդեան Յովհաննայէն սորվե-
ցան: Ասթուռն եւ ինը ⁽⁴⁾ թաղաւորաց մէջէն ո-
րոնք Գաղիայ գահը նստան՝ երեքը միայն ժողո-
վուրդը սիրեցին. եւ զարմանք, երեքն ալ իրենց
մօրմէն դատարարակուած էին: Պիտի ըսէք թէ քա-
ղաքականութեան բարձր խորհուրդներն աւելի գի-
տուն թարգմաններ կ'ուզեն. թէ՛ Տոֆէն ⁽⁵⁾ մը հը-
րահանգելու համար Պոսիւէ ⁽⁶⁾ մը շատ չէ, ոչ ալ
Մոնդոզիէ ⁽⁷⁾ մը դայն ուղղելու համար: Այո, կ'ըն-

դունիմ, եթէ կրնաք Պոսիւէներ եւ Մոնղոզիէներ
դանել : բայց եւ այնպէս կը վախնամ եւս այն դաս-
տիարակութենէն զոր Տէրգէրախան արարածն է (8)
սքանչելի ճառը կրցաւ ազդել : Թուի ինձ թէ այն վսեմ
լեզուն այնպիսի ակար արարածոյ մը ըզլեզին մէջ
դատարկ մնացած է, այն գլխուն ցնորել առած է :
Երբ կը կարգամ այն էջերը որ դիւ կը շլայնեն եւ
կը հալեցնեն՝ ասիտակով կ'ըսեմ. Երանի թէ այն
մանուկը Պոն(9) Օրիորդին եւ Լատի Սանսէի(10) պատ-
մութիւնները կարգացած ըլլար :

Ոչ ապաքէն այն հզօր մաքին հրահանգութեա-
նը ներքեւ ժամերով ընկճեալ մնալէ ետքը՝ թա-
գածառանդ մանուկն իր սպասաւորներուն հետ
զբօանլոյ հարկը կը դդար :

Դաստիարակ մը պէտք է որ առանց դժուարելու
դիջանի իւր սանուն, անոր սիրտը բարեպաշտօն կազ-
մէ, բարի մարդ, բարի քաղաքացի ընէ. եթէ այս
կ'ընէ, ամէն բան ըրած կ'ըլլայ : Եթէ դաստիա-
րակի մը պաշտօնն այս է, ասոր մէջ ինչ բան կայ
զոր կնիկ մարդը կատարելու ընդունակ չըլլայ. ով
մօրմէ մը աւելի կրնայ մեզի սորվեցնել որ պատիւն
հարստութենէ նախամեծար համարինք, մեր ընկե-
րը սիրենք, թշուառներուն օգնենք, մեր միտքը
մինչեւ գեղեցկին եւ անսահմանին աղբիւրը բար-
ձրացնենք : Հասարակ Վաստիարակ մը խրատ կու
տայ եւ բարոյական կը խօսի, դաստիարակին մեր
յիշողութեանն աւանդածը՝ մայր մը մեր սրտին մէջ
կը քանդակէ. դաստիարակին մեզի քաջ քաջ հա-
ւատալ տուածը՝ մայր մը մեզի սիրել կու տայ, եւ
այնպէս սիրոյ միջոցաւ առաքինութեան կը հասցնէ :

Կանանց դաստիարակութեանն առհասարակ քիչ խնամ տարուիլը, եւ դարձեալ դանոնք չարաչար դաստիարակողներուն վրայ անոնց բանեցուցած ազդեցութիւնը տեսնելով, հաշակաւորն Շէրիտան⁽¹¹⁾ Անգղիոյ մէջ կանանց համար ազգային դաստիարակութիւն հիմնելու գաղափարն յղացաւ: Եր յատակագիծը դրկեց թագուհւոյն դոր այն հաստատութեան գլուխ ըլլալու կը հրաւիրէր, եւ որուն այն հաստատութեան «մեծ ատենապետը»⁽¹²⁾ կոչուելու տիտղոսը սուլ պատշաճ տեսաւ: Կանայք, ըսաւ, կը կառավարեն մեզ. դանոնք կատարեալ ընելու ջանանք. անոնց լուսաւորութեանը շախտվ լոյս պիտի առնենք մենք: Երիկ մարդոց իմաստութիւնը կանանց մտքին մշակութենէն կախում ունի. բնութիւնը երբէ՛ք ճարտարան սրտին մեջ կեօջ յետո՛ւզ կը փրէ:

Ինչպէս կը տեսնուի, գաղափարը մեծ էր. զըծուարին է հաշուել այն ազդեցութիւնը դոր Շէրիտանի դաստիարակութիւնը բոլոր Անգղիոյ վրայ պիտի ունենար: Այն դաստիարակութեան մէջ բարոյական եւ քաղաքական յեղատիտիտութիւն մը կար. անկէ պիտի ելլէր բարեկարգեալ կառավարութիւն մը, գերութեան ջնջում, Նրլանտիոյ մէջ մարդասիրութիւն, Հնդկաստանի մէջ քաղաքակրթութիւն, արուեստագիտութեան հետ՝ բարոյական, այլովքն հանդերձ. քանզի այնպէս կրթուած կնիկ մարդն էրիկ մարդուն սրտին մէջ ուրիշ բան չի կրնար գրել բայց աւետարանական սէր, եւ մարդկութեան համար գեղեցիկ անձնութեան թաղութիւն:

Սակայն մենք այնչափ բարձր բաներ չենք պա-

հանջեր, մենք ոչ թագաւորներ, ոչ թագուհիներ,
ոչ համալսարաններ կը կանչենք երկրին օգնու-
թեանը, այլ մայրական ազգեցութիւնը միայն. ազ-
գեցութիւն մը որ սրտին վրայ կը յաջողի, որ սրը-
տին միջոցաւ միաքը կ'ուզուի, եւ աշխարհք վերկե-
լու եւ նորոգելու համար առաջնորդուելու միայն
կարօտ է :

Այս ազգեցութիւնն ամէն տեղ կայ, ամէն
տեղ մեր զգացումները, մեր կարծիքներն ու մեր
ճաշակները կ'սրուի, ամէն տեղ մեր բախտը կը
գործէ : « Տղու մը ապագան, կ'ըսէր Նարուէոն⁽¹³⁾,
միշտ մօրը գործն է » : Այս երեւելի անձը ստէպ
սովոր էր ըսել թէ իր այնչափ բարձրանալուն
պատճառ՝ մայրն էր : Պատմութիւնն այս խօսքը
կը հաստատէ, եւ Նարուոս Թ. ի⁽¹⁴⁾ եւ Հենրիկոս
Վ. ի օրինակներուն առանց դիմելու, յորոց միոյն
դատարարակը՝ Նատարինէ⁽¹⁵⁾, եւ միւսինը՝ Յովհան-
նա ալպերդեան էր, առանց, կ'ըսենք, ասոնց օ-
րինակներուն դիմելու՝ Նուի Ժ. Գ.⁽¹⁶⁾ ոչ ապաքէն
իւր մօրը պէս տկար, ապաշնորհ եւ թշուառ ե-
ղաւ. միշտ ստամբակ, եւ միշտ ընդ լծով : Նուի
Ժ. Գ. ի⁽¹⁷⁾ վրայ տեսնուած կիրքերն ոչ ապաքէն
Սպանիացի կնոջ մը կիրքերն էին. այն զգայական
միանգամայն եւ ասպետական տարւիանքը, այն
ջերմեռանդի երկիւղները, այն բռնաւորի ամբար-
տաւանութիւնը որ խորանին առջեւ եղած երկրը-
պագութեան նման երկրպագութիւն իր դահուն
առջեւ կը պահանջէր : Ա'ըսուի, եւ ես կը հաւա-
տամ, թէ երկու Գոռնէյներուն⁽¹⁸⁾ կեանք աուսդ
կինը՝ մեծ հողի մը, վսեմ միաք, խստամբեր վարք

ունէր, թէ՛ Արակքեանց⁽¹⁹⁾ մօրը կը նմանէր, եւ թէ այս երկու կանայք միեւնոյն կերպասէ էին:

Ընդհակառակն, մանուկ Արուէի⁽²⁰⁾ հեղնող, կը ծու, պչրող եւ տարփածու մայրը՝ թղթը այս նրկարագիրն իր որդւոյն մտացը վրայ ապաւորեց, այս կիներն այն տղուն բեղնաւոր միտքն այնպիսի հրով մը վառեց, որ պիտի լուսաւորէր եւ ծախէր միանգամայն, այնչափ հրաշակերտ դործեր պիտի ծանուցանէր, բայց եւ խեղկատակութեամբն անպատիւ պիտի ըլլար:

Մայրական աղդեցութեան մեծամեծ օրինակները ծաղկաքաղ ընելու համար քսան հատոր դըրուած բաւական չէ: Քիչ մ'ալ մեր աչուրները սա բանտին վրայ դարձնենք, սպաննուելու դատապարտուած բազմութեան մէջ կը տեսնենք լայն եւ պաղպաջուն ճակատով մէկը, որ իւր վերջին մտածութիւնները գրի կ'առնու, այն է Պառնաւ⁽²¹⁾, սահմանադիր ժողովին ամենէն մեծ ատենախօսաց մէկը: Զինք զօրացնող քաջասրտութեան համար մօրը շնորհակալ կ'ըլլայ. քաջասրտութիւն մը՝ զոր մինչեւ կախաղան մէկ տեղ պիտի տանէր: Յեղափոխութեանց ատեն ամենէն դեղեցիկ պարզեւր զոր մայր մը երբէք կրնայ իր դաւկին ընել: Այսպէս կը գրէ իւր քրոջը. « Թող մայրս կրթէ քու ուստերքդ. նա կարող է հաղորդել անոնց այն քաջասիրտ եւ ազատ ոգին որ դմարդ մարդ կ'ընէ եւ որ ինձ ու եղբօրս մեր բոլոր դատարարակութենէն աւելի օգտակար եղաւ:

Այս դործունեաց կիներն իր որդւոցը սիրտը ցաւի եւ մահուան դէմ վառած էր, որպէս թէ դա-

նոնք իրմէ յամիշտակող մտքիկն առաջուց տեսած էր :
Ժողովրդեան տրիշ դաւակ մը , անուանին
Քանդ (22), սովոր էր ըսել թէ ամէն բան իր մօրը
բարեպաշտ խնամոցը պարտական էր : Այս բարի
կինը , թէպէտ անուսումն , իւր որդեակն ամենէն
մեծ գիտութեան , այն է՝ բարոյականի եւ առա-
քինութեան մէջ կրթած էր : Տղուն հետ ճեմելու
ելած ատեն՝ իւր բնական հանճարովն անոր կը մեկ-
նէր ինչ որ բնութեան հրաշալեացը վրայ դիտէր :
Այսպէս՝ Աստուծոյ , արարչին սէրն անոր սրտին
մէջ դնելու կարող եղաւ : « Մայրս չեմ կրնար
մոռնալ , կ'ըսէր Քանդ ծերութեան ատենը . սրբ-
տիս մէջ գանուած բարի բաները բողբոջել տուողն
ան է » :

Ոչինչ ընդհատ քան զՔանդ երջանիկ էր մեր
հոգախաւորն Քիւլիէ (23) : Աս ալ իր մօրմէն առաւ այն
առաջին դասերը որ անոր հանճարը բացին : Քիւ-
լիէի մայրը բոլորովին մայրական ազդմամբ մը իր
որդւոյն ճաշակը բնութեան ուսմանը կ'ուղղէր :
« Մայրս , կ'ըսէր Քիւլիէ , իր աչուքներուն առջեւ
ինձի գծագրել կու տար . իր ներկայութեանը բարձ-
րածայն կարգալ կու տար ինձ պատմական եւ
գրագիտական գիրքեր : Այսպէս դարթոյց նա յիս
սէր յընթերցումն , եւ պատճառ եղաւ այն հետա-
քրքրութեան որ իմ կեանքս շարժողն եղաւ » : Այս
մեծ անձն իր ուսմանցը յաջողութիւնն ու գիւ-
տերուն բոլոր փառքը մօրը կ'ընծայէր :

Բայց այս քաղցր կամ աղետալի ազդեցու-
թեան ամենէն երեւելի օրինակը՝ մեր դարուն եր-
կու մեծ քերթողաց վարուցը մէջ կրնանք փնտը-

ուել : Գժնեայ բախտը մէկուն տուած էր ծաղրող ,
անխմատ , կամակոր եւ հոգարտ մայր մը , որոյ ան-
ձուկ միտքն ունայնու թեան եւ ատելու թեան սան-
մանէն անդին ճգուիլ չէր կարող : Մայր մը՝ որ ա-
նագորոյն արտիւ իւր զաւկին 'ի ծնէ խեղութիւնը
կը ծաղրէր , մերթ կը ծաղրէր զնա , եւ մերթ կ'ո-
ղորէր . մերթ կը կծէր եւ մերթ կը զգուէր , յետոյ
դարձեալ կ'արհամարհէր եւ կ'անիծէր : Անոջն այս
կծու կիրքերը տղուն արտին վրայ որպէս թէ խա-
րելով տեղ կ'ընէին , ատելութիւնն ու ամբարտա-
ւանութիւնը , բարկութիւնն ու արհամարհանքն
անոր մէջ խմորուեցան , մինչեւ որ , հրաբուխի մը
եռացող հիւթին պէս , դժոխային ներդաշնակու-
թեան հեղեղներով աշխարհիս վրայ յանկարծ զեզան :

Բարեբար բախտը միւս քերթողին շնորհեց մայր
մը որ խանդակաթ էր առանց տկարութեան , բա-
րեպաշտ՝ առանց խստութեան . այն կանանց մէկն
էր որոնք աշխարհի օրինակ ըլլալու համար կը
ծնանին : Այս մայրն հասակաւ զեռ մատաղ , մարմ-
նով զեղեցիկ եւ մտօք լուսաւորեալ , իր որդեկին
վրայ սիրոյ բոլոր լոյսը կը թափէ . անոր ազգած
առաքինութիւնները , սորվեցուցած աղօթքներն՝
աղուն ոչ մտքին միայն կը խօսին , այլեւ անոր
հոգւոյն մէջ թափանցելով՝ հանել կու տան անոր
վսեմ հնչիւններ , մինչեւ առ Աստուած ելլող ներ-
դաշնակութիւն մը : Այսպէս անդստին որրոյէն
ազդու բարեպաշտութեան մը օրինակներով պա-
շարուած՝ շնորհալի մանուկն իւր մօրը թեւերուն
տակ Տէրոջը շաւիղներուն մէջ կը քալէ . անոր
հանճարը կը նմանի խնկոյ որոյ անոյչ հոտն երկրի

վրայ կը բուրէ, բայց ինք երկնից համար միայն կը
ծխի: Եկէք արդ, վարժոցի բարոյականով կամ
մանկածուի մը փիլիսոփայութեամբ, այս երկու
հակառակ մայրական աղգեցութիւնները մեզմացը-
նելու, փորձ մը փորձեցէք յօրինելու կամ յղկե-
լու Պայրն⁽²⁴⁾ ու Լամարթին⁽²⁵⁾, շատ ուշ հասած պի-
տիւրչլաք: Աճանքը սօսօրոտած է, հանգրեքն առած է իւր
ծալքը: մեր մօրը կիրքերը նոյն իսկ մեր բնութիւ-
նը եղած են: Բայց եւ այնպէս այսպիսի դօրու-
թիւն մը որ միշտ մեր աչուքներուն առջին կը
ներդործէ, այսպիսի անփոփոխ սէր մը, այսպիսի
սանդժիչ կամք մը, աշխարհիս վրայ մեր երջան-
կութեանը փափաքող մի միայն կամքը, ահա աշ-
խարհի սկիզբէն առանց առաջնորդութեան մնա-
ցած է:—Առ 'ի չդոյէ լուսոյ եւ դաստիարակութեան

Համառօտիւ ըսենք. վարժապետի մը համար
տղայ մը ինչ է, տղէտ մը որ պիտի հրահանգուի:
Իսկ մօր մը համար տղայ մը ինչ է, անձ մը կամ
հոգի մը որ պիտի յօրինուի: Աղէկ ուսուցիչներ
աղէկ աշակերտներ կը յօրինեն, միայն մայրերն են
որ մարդ կրնան: Մարց պաշտօնին բոլոր տարրե-
րութիւնն յայտ է, եւ սակէ կը հետեւի թէ տղաք
կրթելու հոգը բոլորովին մարց կը վերաբերի, եւ
եթէ մարդիկ այս պաշտօնն անսնցմէ յափշտակած
են, պատճառը սա է որ դաստիարակութիւնը եւ
ուսումը իրարու հետ շփոթած են, այնպիսի բա-
ներ՝ որոնք իրարմէ էապէս տարբեր են, եւ դա-
նոնք իրարմէ դատել կարեւոր է յոյժ, քանզի ու-
սումը կրնայ ընդհատուիլ, առանց վտանգի մէ-
կուն ձեռքէն ուրիշի մը ձեռք անցնիլ, բայց դատ-

տիրակութիւնը միաձոյլ, միակտուր ըլլալու է: Այլ
որ դաստիարակութիւնը կ'ընդմիջէ կամ սկսելէն
ետքը կը թողու՝ կը թիւրէ եւ կ'ազամողէ մանու-
կը, եւ կամ, որ աւելի ողբալին է, ճշմարտու-
թեան համար անտարբեր կ'ընէ զնա:

Մեր տղոց դաստիարակն այլ եւս ընտանիքէն
դուրս չփնտռենք. բնութեան մեզի ցուցած դաստի-
արակը կ'ազատէ զմեզ ուրիշ դաստիարակ փնտռե-
լու հոգէն. եւ մենք այն դաստիարակն ամէն տեղ
կը դանենք, այնպէս աղքատաց տնակներուն՝ ինչ-
պէս մեծատանց ապարանիցը մէջ. այն դաստիա-
րակն ամէն տեղ մի եւ նոյն կատարելութիւններն
ունի, եւ մի եւ նոյն անձնանուիրութեամբ դործե-
լու պատրաստ է: Մատաղ մայրեր, մատաղ ամու-
սիներ, դաստիարակի խիստ տիտղոսը թող չխըր-
տուցանէ զձեզ. ես ձեր վրայ վարժապետական ուս-
մունք, դաժան պարտաւորութիւններ դնել չեմ ու-
զեր. ես զձեզ երջանկութեան առաջնորդել կը խոր-
հիմ. ձեր իրաւունքը, ձեր զօրութիւնը, ձեր աղի-
կամութիւնը (26) ձեզի ճանչցնել կ'ուզեմ. զձեզ առա-
ջինութեան եւ սիրոյ ճամբաներու մէջ քալել հրա-
ւիրելու համար ահա ձեր ոտուրներուն առջին խո-
նարհած եմ. աշխարհիս խաղաղութիւնը, ընտանեաց
կարգաւորութիւնը, ձեր դաւկներուն փառքը եւ
մարդկութեան երջանկութիւնը ձենէ կը խնդրեմ:

Թեթեւամիտ ողիներ թերեւս զիս պիտի բամ-
բասեն թէ դիտուն կանայք յարուցանել կ'ուզեմ.
Թող հանդարտ ըլլան, այս գիրքին նպատակն, ինչպէս
Մոնղէներ (27) կ'ըսէ, սեռականն ու տրականը չեն:
Յիշողութեան վերաբերեալ ուսմունք, ուսուցանե-

յու մեքենական դրութիւններ մէկդի թողլով՝ կը հրաւիրեմ կանայք, որ հողւոյն շարժում առող այն գերագոյն դաստիարակութեան պաշտօնն իրենց վրայ առնելով՝ կատարեն իրենց կոչումը: Ես այս դաստիարակութեան տարերքը պիտի ծրագրեմ, անոր սկզբունքը պիտի դնեմ, անոր գիտութիւնը երեւան պիտի հանեմ. այնպէս որ անդամ մը ճամբան բացուի, եւ առանց ուրիշ ուսման, բայց միայն իրենց սրտին թելադրութեամբը դիւրին ըլլայ մարց այն ճամբուն մէջ մտնել: Աւատի ինձ, որ այս ճամբուն մէջ կը հրաւիրեմ մայրերը, հարկ է քննել անոնց կարողութիւնը որոնց այս խրախոյսը կուտամ: Մենք կանայք մայր գիտէինք. ընդունինք թէ անոնք նաեւ սիրահար եւ ամուսին են: Անցեալ դարուն մէջ անոնք իրրեւ այսպիսի միայն ճանչցուեցան, բայց եւ այնպէս անբացին: Գալու դարուն մէջ անոնք աւելի բան մը պիտի ըլլան. քաղաքացիներ պիտի ըլլան անոնք, եւ այս տիտղոսը որ զանոնք աւելի լոյս եւ խորհրդածութիւն ունենալու կը հրաւիրէ՝ նոր տէրութիւն մը կը խոստանայ անոնց:

Ե՛լէ մարթէն այս գլխուն մէջ մարց ֆիդիգա-
կան եւ բարոյական յատկութիւններէն անոնց ար-
դոց ճշմարիտ դաստիարակն ըլլալը ցուցնելէն ետ-
քը, անոնց իրենց դաւկրներուն վրայ 'ի հարկէ եւ
'ի բնէ բրած աղէկ կամ "դէշ աղղեցութիւնը կը
նկարագրէ՝ պատմութենէ քանի մը երեւելի ան-
ձանց օրինակները մէջ բերելով, ուր այն ան-
ձանց բնական եւ բարոյական բնաւորութիւնն ա-
նոնց մայրերուն բնաւորութեանը հետ կը բաղ-
դատէ :

(1) Լուի Թ. որ սուրբ կոչուած է՝ Գաղիոյ թա-
գաւոր էր, որդի Լուի Զ. ի եւ մօր Պլանքայի Գաս-
տիլիացոյ. ծնաւ 1215ին եւ մեռաւ 1270ին. 1226ին
թագաւորեց 1½ տարեկան Մանուկ թագաւորին ան-
աւագութեան ատենը խնամակալ էր մայրը Պլանքա-
որ շատ բարեպաշտութեամբ կրթեց մանուկ ար-
քայորդին : Լուի 1236ին աւագ հրատարակուելով՝
արդարութեամբ եւ խնայութեամբ սկսաւ արիւն-
եւ շատ պատերազմներ ունեցաւ իր մեծ աւատա-
ռուներուն դէմ. 1244ին ծանր հիւանդանալով ուխտ
ըրաւ Պաղեստին անհաւատից դէմ պատերազմի եր-
թալ : 1248 ին ճամբայ ելաւ. ձմեռը Ախպրոս ան-
ցնելէն ետքը դնաց Նգիպատոս եւ Տամիէզ առաւ 1249
ին. բայց յաղթուելով իր երկու եղբայրներովը գերի
խնկաւ, եւ 7 միլիոն ֆրանք տալով հազիւ ազատե-
ցաւ. Նգիպատոսէն անցաւ Պաղեստին ուր 4 տարի մը-
նաց : Գաղիա դառնալով մօրը մեռնելէն ետքը շատ

բարեկարգութիւններ ըրաւ : Սորպոննն առ թագաւորին օրովն սկսաւ : Լուիս ամենէն պարսաւելի դործը Վատուա եւ Սլալիժուա կոչուած բողոքականաց նման տեսակ մը քրիստոնէից դէմ ըրած խատութիւնն է : Լուի 1270 ին երկրորդ անգամ խաչակրութեան ելաւ, եւ Թունիս հասնելով հոն սաստիկ ժանտախտէ մեռաւ : Լուի իր արդարասիրութեանը կողմանէ մեծ համբաւ ունէր, այնպէս որ երկու անգամ իրաւարար ընտրուեցաւ . մի՛ Գրիգոր Թ. ի եւ Փրեդերիկոս Բ. ի, եւ երկրորդ անգամ՝ Մեդիսոյ Հենրիկոս Գ. ի եւ անոր պարտններուն մէջ տեղ : Լուի Թ. բարեպաշտութեան կողմանէ ալ նշանաւոր էր, այնպէս որ կենդանութեան ատենն անգամ Սուրբ կրկուցուէր . բայց եւ այնպէս կղերին պահանջումներուն դէմ կեցաւ, եւ առանձին սահմանադրութեամբ մը հիմնադիր եղաւ (1262) այն վարդապետութեանց որ Վալլիզան եկեղեցւոյ ազատութիւնք կը կոչուին : Այս վարդապետութիւնները՝ հետեւեալներն են . 1. Եկեղեցին կանոններով կառավարուելու է . 2. Ս. Պետրոսի եւ անոր յաջորդներուն առած իշխանութիւնը՝ ի հողեւորս միայն է . 3. Աշխարհական իշխանութիւնը հողեւորէն տարբեր եւ անկախ է . 4. Գաղիոյ մէջ ՚ի հնուց եւ ՚ի հարց եկած կաթողերն ու սահմանադրութիւններն անխախտապիտի պահուին . 5. Պապերուն վճիռներն անդառնալի չեն :

Պլանքա, Լուի Թ. ի մայրը եւ Լուի Ը. ի կինը դուստր էր Սլիտնսոսի Թ. ի, Գաստիլիոյ թագաւորին : Պլանքա երկիցս խնամակալ եղաւ . նախորդւոյն անառազութեան ատենը, 1226-1236 . երկրորդ՝ թագաւորին իբրեւ խաչակիր յԵգիպտ-

տոս եւ ՚ի Պաղեստին ըրած արշաւանաց ատենը :
Պլանքա նշանաւոր էր գեղեցկութեամբ եւ բարե-
պաշտութեամբ : Ա՛րսուի թէ ասոր սաստիկ հար-
եալ էր Շամբանեի դուքսը Թիպոյ, որ անոր վրայ
երգեր յօրինեց : Պլանքա մեռաւ 1252 ին :

❧❧(2) Լուի ԺԲ. առաջ Լուի Թրլէան, ծնաւ 1462 եւ
մեռաւ 1513 ին . որդի էր Թրլէանի դքսին Կարոլոսի
եւ թոռն Կարոլոսի հինգերորդի Գաղիոյ թագաւորին :
Կարոլոս Ը. ին գահը ելած ատենը Լուի Թրլէան առա-
ջին թագաւորադուռն իշխանն էր, եւ Կարոլոս Ը. ի
անաւագութեան ատենն անոր մօրն, Աննայի (Ան
տը Պոժէօ) ինամակալութեանը գէմ ելաւ, եւ յաղ-
թուելով գերի բռնուեցաւ (1488) : Լուի երեք
տարի բանտարկեալ մնաց . գիշերները երկաթէ
վանդակի մէջ կը դրուէր : Բանտէն արձրկուելէն
ետքը Կարոլոսի հրամանաւ, առջի յանցանքն ուղ-
ղեց հաւատարմութեամբ եւ սիրով առ թագաւորն
մինչեւ որ Կարոլոսի անորդի մեռնելէն ետքը Գաղիոյ
գահը ելաւ (1498), Լուի ԺԲ. անուամբ : Իր թագաւո-
րութիւնը սկսաւ բոլոր իր թշնամիներուն ներելով,
ըսելով թէ Լուի Գաղիոյ թագաւորը պէտք է որ մտա-
նայ Լուի Թրլէանի եղած անիրաւութիւնները : Հար-
կերը թեթեւցուց, եւ ուրիշ բարեկարգութիւններ
ընելով արժանի եղաւ «Ժողովրդեան հայրը» կոչուե-
լու : Իր կինը, Յովհաննա (Ժան տը Տրանս), արձկե-
լով առաւ Կարոլոս Ը. ի այրին Աննա (Ան տը Պըր-
դաներ) : Նարսի գրաւեց (1501) Կաթոլիկ մակ-
անուանեալ Ֆերտինանտի, Սպանիոյ թագաւորին
հետ, որ յետոյ անոր հետ աւրուելով Իտալիայէն
հանեց զԼուի (1503) : Յուլիոս Բ. Պապին հետ ալ

դաշնակից եղաւ (1509) Վենետացւոց դէմ, եւ նուաճեց Վենետիկ. բայց խարդախ Պապն անոր ձեռքով իր նպատակին հասնելէն ետքը, թողուց զանի եւ Յէրտինանտի հետ միացաւ:

Ասոր մայրը, Մարի Գլեւեան, Վերմանիոյ Գլեւկոչուած դքսու թեան դուքսերուն ցեղէն իշխանուհի մըն էր: Այրը Աարտուս, Օրլէանի դուքսն, Անգլիացիներէն գերի բռնուած ըլլալով՝ 23 տարի գրեթէ բանտարկեալ մնաց. ուստի եւ մայրն իր հօրէ գուրկ մնացած որդւոյն անձամբ դատարակութիւն ընելով՝ զանի «Հայր ժողովրդեան» կոչուելու արժանի ըրաւ:

(*) Հենրիկոս Գ, ծնաւ 1553, եւ մեռաւ 1610ին. որդի էր Անտոնի Պուրպոնեան, Վանտոմի դքսին, եւ Ալպերտեան Յովհաննայի Նաւարայի թագուհւոյն: Սրբոյն Աուրի վեցերորդ որդիէն սերելուն համար, թագաւորադուն իշխան էր, եւ Գաղիոյ գահը ելաւ, Հենրիկոս Գ. ի անորդի մեռնելովը Վալուայի ցեղը սպառելէն ետքը, Հենրիկոս Գ. կալուինական էր, եւ Հենրիկոս Գ. կատաղի Աաթոլիկ կուսակցութենէն սպաննուելէն ետքը 1588ին, (քանզի անատեն Գաղիոյ մէջ երկու կրօնական կուսակցութիւն կար, Աաթոլիկ եւ Աալուինական), Հենր. Գ. օրինաւոր ժառանգ էր, բայց Աաթոլիկ կուսակցութենէն չընդունուելով, չկրցաւ Փարիզ մտնել, մինչեւ որ սախալուեցաւ կալուինականութենէ հրաժարիլ (1593) 1598ին Հենրիկոս հանեց Նանդի հրովարտակը որով կալուինականաց կրօնական ազատութիւն կը արուէր: Հենրիկոս շատ բարեկարգութիւններով երջանիկ ըրաւ Գաղիա, այնպէս որ արժանի եղաւ

«Մեծ» կոչուելու : Հենրիկոս Գ. Գաղիոյ թագաւորաց ընտիրներէն մէկը սպաննուեցաւ 1610, մայիս 14, Բաւարեաց անուն մոլեռանդ արեղայի մը սրով :

Յովհաննա Ալպէրդեան (Ժան ա' Ալպէր), Հենրիկոս Ալպէրդի, Սպանիոյ մէջ Ստորին Նաւարայի թագաւորին, դուստրը եւ ժանանդն էր : Պուրպոնեան Անտոնի, Վանատի դքսին հետ ամուսնացաւ 1548 ին եւ մայր եղաւ Հենրիկոսի Գ. ի, Գաղիոյ թագաւորին : Հօրը մեռնելէն ետքը՝ Յովհաննա թագուհի եղաւ Նաւարայի, եւ իմաստութեամբ կատարեց, Յովհաննա կալուինական ըլլալով՝ իր որդին այն վարդապետութեան մէջ սնոյց, եւ դորաւոր սրտով ու մշակեալ մտօք կին մը ըլլալով՝ շատ մեծ ինամով դաստիարակեց զՀենրիկոս : Այն դաստիարակութեան շնորհիւ Հենրիկոս արդարեւ արժանի եղաւ. «Մեծ» յորջորջուելու :

(1) Գաղիոյ կամ Փրանկիոյ (Ֆրանսայի) վաթսուն եւ ինը թագաւորներն են :

Ա. Մէրովինկեան ցեղէն 18 թագաւոր .

1. Քլովիս Ա. 481—511. Մէրովէի, Փրանկ (Քլրանք) ցեղին գլխաւոր իշխանին (448—458), թոռնառաջին թագաւոր Ֆրանսայի :

2. Շիլտպէր Ա. 551—558

3. Քլոդէր Ա. 558—561

4. Քարիպէր Ա. 561—567

5. Շիլքերիք Ա. 567—584

6. Քլոդէր Բ. 584—628

7. Տակոպէր Ա. 628—638

8. Քլովիս Բ. 638—656

9. Քլոդէր Գ. 656—670
10. Շիլտէրիք Բ. 670—673
11. Տակոպէր Բ. 674—679
12. Թիէրի Ա. 779—694
13. Քլովիա Գ. 694—695
14. Շիլտպէր Բ. 695—711
15. Տակոպէր Գ. 711—715
16. Շիլթէրիք Բ. 715—720
17. Թիէրի Բ. 720—737
18. Շիլտէրիք Գ. 742—752

Բ. Գարլովինկեան կամ Կարոլուսեան ցեղէն 15
 թագաւոր : Մէրովինկեան թագաւորաց ատենը՝
 մեծ աւատառուաց մէկը թագաւորական պալատին
 վերակացութիւնն ունէր եւ կը կոչուէր Հաղարա-
 պետ տան (Մաժորտոմ) : Աս հաղարապետները
 յետոյ սկսան ոչ միայն պալատը , այլեւ երկիրը կա-
 ռավարել իբրեւ առաջին պաշտօնեաց , եւ կ'ընտ-
 րուէին ոչ թէ թագաւորէն , այլ մեծ աւատառու-
 ներէն : Այսպիսի հաղարապետ մըն էր Բրէն
 Կարճ որ 752 ին Չաքարիա պապէն քաջալերուելով՝
 Մէրովինկեան թագաւորաց վերջինը , Շիլտէրիք Գ.
 գահէն վար առաւ , եւ զինք թագաւոր հրատա-
 րակելով՝ սուրբ կոչուած Պոնտիփակիոս պապէն
 պատկուեցաւ . այսպէս սկսաւ Գաղիոյ թագաւո-
 րաց երկրորդ ցեղը կամ հարստութիւնը , որ Գար-
 լովինկեան կը կոչուի , Բրէնի հօրը Կարոլոս Մար-
 դէլի , եւ կամ Կարոլոս մեծին անուամբ :

19. Բրէն Կարճ 752—768
20. Գարլոման 768—771
21. Կարոլոս մեծ 771—814

22. Լուի Ա. Տկար 814—840
23. Կարոլոս Բ. Կնտակ 840—877
24. Լուի Բ. Թոթով. 877—879
25. Լուի Գ. 879—882
26. Գարլոման 882—884
27. Կարոլոս Գեր (Գերմանիոյ Կայսր) 884—887
28. Ողոն (Գարէղեան) 888—898
29. Կարոլոս Գ. Պարզամիտ 898—923
30. Բուլուլ (Գարէղեան) 923—936
31. Լուի Գ. 936—954
32. Լոթար 954—986
33. Լուի Ե. Թուլամորթ 986—987

Գ. Գարէղեան զեղէն թագաւորներ : Տիւր արք
Փրանս կոչուած մեծ աւատառուն, Հիւկոյ Գարէղե-
ան, Լուի Ե. ին մեռնելէն ետքը, Աւատառունե-
րու ժողովքի մը մէջ ինք զինք թագաւոր հրատա-
րակեց :

34. Հիւկոյ Գարէղ 987—996
35. Բոպէրթ 996—1031
36. Հենրիկոս Ա. 1031—1060
37. Փիլիպպոս Ա. 1060—1108
38. Լուի Զ. Յոյր 1108—1137
39. Լուի Ե. Մանուկ 1137—1180
40. Փիլիպպոս Բ. Օղոստոս 1180—1223
41. Լուի Ը. Առիւծ 1223—1226
42. Լուի Թ. Կամ Սուրբ Լուի 1226—1270
43. Փիլիպպոս Գ. Յանդուղն 1270—1285
44. Փիլիպպոս Գ. Գեղեցիկ 1285—1314
45. Լուի Ժ. Խեռ 1314—1316
46. Փիլիպպոս Ե. Երկայն 1316—1322

47. Կարոլոս Գ. Գեղեցիկ 1322—1328

Փիլիպպոս Գ. Սուրբ Լուսի որդին, իր Կարոլոս որդւոյն տուած էր Վալուայի կոմսութիւնը. աս Կարոլոսին որդին Փիլիպպոս թագաւորեց Կարոլոս Գ. էն ետքը որ մեռաւ առանց արու ժառանգի : Այսպէս թագաւորեց Վալուայի տունը :

48. Փիլիպպոս Զ. Վալուայի 1328—1350

49. Յովհաննէս Բարի 1350—1364

50. Կարոլոս Ե. Իմաստուն 1364—1380

51. Կարոլոս Զ. Սիրելի 1380—1422

52. Կարոլոս Է. Յաղթող 1422—1461

53. Լուի ԺԱ. 1461—1483

54. Կարոլոս Ը. 1483—1498

55. Լուի ԺԲ. 1498—1515

56. Ֆրանսուա Ա. 1515—1547

57. Հենրիկոս Բ. 1547—1559

58. Ֆրանսուա Բ. 1559—1560

59. Կարոլոս Թ. 1560—1574

60. Հենրիկոս Գ. 1574—1589

Սուրբ Լուսի մեցերորդ որդին Բոպէրթ 1272 Պուրպոն կոչուած աւատառու ազգատոհմի մը Պէ-ադրիքս անուն ժառանգին հետ ամուսնանալով՝ եղաւ դուքս Պուրպոնի : Ասոր ցեղէն Անտոն, Պուրպոնի դուքսը, Նաւարայի թագաւորութեա՛ ժառանգին Յովհաննայի հետ ամուսնանալով եղաւ թագաւոր Նաւարայի : Անտոնի եւ Յովհաննայի որդին էր Հենրիկոս Գ. Պուրպոնեան, որ թագաւորեց Գաղիոյ, երբ Հենրիկոս Գ. ի անժառանգ մեռնելովը Վալուայի տունը մարեցաւ : Այս Հենրիկոս Գ. ով կը սկսին թագաւորել Պուրպոնեանք .

61. Հենրիկոս Գ. 1589—1610

62. Լուի ԺԳ. Արդար 1610—1643

63. Լուի ԺԳ. Մեծ 1643—1715

64. Լուի ԺԵ. Սիրելի 1715—1774

65. Լուի ԺԶ. 1774—1793 : Ասիկա 1792 օգոստ.

10 աթոռէն ինկած կը հրատարակուի, եւ 1793

Յունուար 21 ին կը գլխատուի :

(Լուի ԺԷ. (բանաթի մէջ) 1793—1795)

66. Նարոյէոն Ա. Մեծ, կայսր (յեղափոխութենէն
էտքը որ տեւեց 1793—1804) 1804—1814

67. Լուի ԺԸ. 1814—1824

68. Կարոլոս Ժ. 1824—1830

69. Լուի Յիւլիբ 1830—1848 (սերեալ Լուի ԺԳ. ի
երկրորդ որդի, եւ Լուի ԺԳ. ի եղբորէն, Փիլիպպ-
պոսէն որ կոչուեցաւ դուքս Օրլէանի) :

(5) Տոֆէն, այսպէս կը կոչուէին հին ատենը Տա-
նուտեարք կամ աւատառուք Գաղիոյ Տոֆինէ դա-
ւառին որ Գաղիոյ հին բաժանման նայելով կառա-
վարութիւն կոչուած 40 դաւառներէն մին էր :
Տոֆէն, գլխին կը նշանակէ, եւ այսպէս կոչուե-
ցան յիշեալ աւատառու իշխանք, քանզի իրենց
սաղաւարտին վրայ իբրեւ նշան գլխին մը ունէին :
Տոֆէնեան ազգատոհմին վերջին ժառանգը Հում-
պէրդ Բ. այս աւատը յանձնեց (1353) Փիլիպպոս
Զ. ի որդւոյն Յովհաննէս (Ժան) Թագաւորին,
սա պայմանաւ որ Գաղիոյ Թագաւորաց որդիքը
Տոֆէն կոչուին : Ուստի կը դանկնք պատմութեան
մէջ որ Լուի ԺԳ. ի երէց որդին, գահաժառանգ
իշխանը, Մեծ Տոֆէն կոչուած է :

(6) Պոսիւէ, Ժագ Պէնինելը Պոսիւէ, ծնաւ 1627

ին եւ մեռաւ 1704 ին . 1652 ին եկեղեցական աս-
տիճան ասաւ , եւ 1669 ին եպիսկոպոս ձեռնադ-
րուեցաւ : Պոսիւէ իր գրագիտական մեծ համբաւին
համար ուսուցիչ անուանուեցաւ 1670 ին Լուի
Ժ.Գ. ի թագածառանդ Տոֆէն իշխանին , որուն համար
գրեց՝ Խօսք վասն քիւղերական պատմութեան կոչուած
գիրքը , որուն մէջ ընդհանուր պատմութեան գէպ-
քերուն համառօտ բովանդակութիւն մը ընելէն
ետքը , այն գէպքերուն իրրեւ պատճառ մէջ կը
բերէ եկեղեցւոյ , այսինքն աշխարհիս մէջ հաւա-
տացելոց վրայ Սատուծոյ ունեցած նպատակնե-
րը : Ասկէ յառաջ գրած էր Պոսիւէ ուրիշ գործեր ,
որոնց մէջ ամենէն երեւելին անոր դամբանա-
կան ճառերը կը համարուին , ուր մարդկային մե-
ծութեանց ոչընչութիւնը կը ջանայ ցուցնել : —Տո-
ֆէնի դաստիարակութիւնն աւարտելէն ետքը Մոյի
եպիսկոպոս անուանեցաւ թագաւորէն (1687) , եւ
շինեց Մոյի Բրիտանեական կոչուած անուանի քրիս-
տոնէական վարդապետութիւնը : Լուի Ժ.Գ. ի եւ
Պասլին մէջ տեղ ծաղած գժտութեան պատճառաւ
1682 ին դուժարուած կղերական ժողովին մէջ Պո-
սիւէ Ապլիպան եկեղեցւոյն ազատութիւններուն
ջերմ պաշտպան կեցաւ , եւ խմբագրեց չորս ասա-
ջարկութիւնները որ յիշեալ ազատութեանց իմաս-
տը ճշգիւ կը պարունակեն : Աս ասաջարկութիւն-
ները տես այս գլխոյն Ա ծանօթութեան մէջ : Պոսիւէ
բողոքականաց դարձին համար շատ աշխատեցաւ .
աս նպատակաւ շինած է Պատմութեան պատմութեանց
Բողոքական եկեղեցւոց կոչուած գիրքը : Աթոլիկ եւ
Լուսերական եկեղեցիները միացնելու նպատակաւ

Հայսնից փիլիսոփային հետ երկայն թղթակցու-
թիւն մը ըրած է . բայց այս երկու նշանաւոր ան-
ձանց այս ջանքն անօգուտ եղաւ : Պոսիւէ իր այն-
չափ իմաստութեամբն ու բարեպաշտութեամբը
կ'երեւայ որ մոլեռանդութենէ ազատ չէր . սակա-
յայանի եղաւ Մատամ Ախոնի դէպքին մէջ : Աս
տիկինը ծնաւ 1648 ին եւ 'ի բնէ հոգեւոր կեանքն
ախորժելով , իր ծաղիկ հասակէն սկսաւ Յրանչիսկոս
Սալեղեանի * եւ Շանդալ տիկնոջ բարեպաշտական
դիրքերը կարդալ . ու զեց կուսանաց վանք մը մրտ-
նել , բայց իր ընտանիքէն ստիպուելով ամուսնա-
ցաւ , սակայն 28 տարեկան այրի մնալով , ինք-
զինք բոլորովին հոգեւոր կենաց տուաւ , այնպէս
որ իբրեւ քարոզիչ այլ եւ այլ քաղաքներ երթա-
լով կը քարոզէր թէ կրօնքը զՍատուած մաքուր ,
այսինքն՝ անշահասէր , սիրով սիրելու մէջ միայն
կը կայանայ : Շատ երեւելի անձինք իրեն կուսա-
կից ունեցաւ , որոնց գլխաւորն էր Տէնէլոն : Գա-
ղիոյ կղերն այս վարդապետութիւնը դատապար-
տեց իբրեւ մեասակար , եւ տիկինը սկսաւ հալա-
ծուիլ , այնպէս որ վեց տարի բանտարկուեցաւ
նախ վանքի մը մէջ , եւ ապա Պատգիլը : Բանտէն

* Յրանչիսկոս Սալեղեան (Յրանսուա աջ Սալ) Սաւոյա-
յի մէջ ծնաւ 1567 ին եւ մեռաւ 1622 ին : 1595 ին ձեռ-
նադրուեցաւ քահանայ , եւ մեծ եւանդով սոչխատեցաւ 'ի
նպատակաթողի գաւառութեան Ասլու-ին-ն կոչուած կուսա-
նաց կարգը հաստատեց , որուն մայրապետ կարգուեցաւ Մա-
տամ աջ Շանդալ բարեպաշտ տիկինը որ Մատամ աջ Սե-
փնէ կոչուած գրադէտ տիկնոջ հանին է :

հանուելէն ետքն ալ աքսորուեցաւ գեղ մը ուր
բոլոր կենացը մէջ մնաց բարեգործութիւններ ը-
նելով, եւ մեռաւ 1717: Մատամ Ախոնի հալածիչ-
ներուն գլուխն էր Պոսիւէ, որ այս առթիւ սաս-
տիկ յարձակումներ ըրաւ նաեւ Ֆէնէլոնի վրայ,
որը աքսորել տուաւ իր թեմէն կառավարութեան
հրամանաւ, Պապին ալ բանադրել տուաւ անոր
Առաժ+ սքոյ (Մաքսիմ տէ սէն) կոչուած գիրքը:

(7) Մոնղոզիէ (Շարլ ար Սէնդ Մօր, Տիւր ար
Մոնղոզիէ) դուքսը, 1610 ին ծնած եւ 1690 ին
մեռած, երեւելի քաղաքային եւ գինուորական պաշ-
տօններ կատարեց. վերջապէս զգաստութեանն ու
համբաւին համար՝ Լուի Ժ. էն կարգուեցաւ դաս-
տիարակ թագածառանգ Տոֆէն իշխանին: Մոնղո-
զիէի միջոցաւ Պոսիւէ եւ Հիւէ * նոյն թագածա-
ռանգ իշխանին ուսուցիչ ընտրուեցան: Մոնղոզիէ
զգաստասիրութեամբն, ընտիր բարոյականովն ու
ճշմարտասիրութեամբը նշանաւոր էր Լուի Ժ. ի
արքունեաց մէջ: Այս դուքսը բողոքական կրօն-
քին մէջ ծնած եւ ապա հռոմէականութեան դար-
ձած էր:

(8) Պոսիւէի տիեզերական պատմութեան վրայ,
տես այս գլխոյն 6 ծանօթութեան մէջ:

(9), (10) Օրիորդ Պան, որ Բարի օրիորդ, եւ Լա-

* Հիւէ, Տանիէլ Հիւէ, գիտուն եկեղեցական էր, ժա-
մանակակից Պոսիւէի, և Մոնղոզիէի միջոցաւ երկրորդ ու-
սուցիչ կարգուեցաւ Տոֆէն իշխանին: Գլխաւորաբար ասոր
աշխատութեամբն ՚ի լոյս ընծայուեցաւ Գասական (գլխաւր,
յոյն և լատին) հեղինակաց Ի. Գ. Տոֆէնի կոչուած անուա-
նի հաւաքածոյն:

տի Սանսէ, որ Բնաստուն կամ մտացի տիկինն ըսել է, օրինորդաց համար շինուած բարոյական վերու շինծու անուաններ են :

(1) Քիչարտ Շէրիտան, անգղիացի մատենագիր եւ ճարտարախօս է, ծնաւ Տուպլին 1751, եւ մեռաւ 1816 ին : Մեծամեծ պաշտօններու հասաւ եւ անգղիական խորհրդարանին ամենէն քաջ ատենարաններուն մէկն էր : Թէպէտ Տրուրի Լէյն թատրոնին տէրն ըլլալով շատ ստակ կը շահէր, շուտ ըլլալուն համար կը վտանէր ամէն բան : վերջապէս աղքատանալով, իր համամիտ հացկատակ բարեկամներէն լքեալ, յետին չքաւորութեան մէջ մեռաւ : Բայց եւ այնպէս իրրեւ մատենագիր եւ ատենարան համբաւն ու արժանիքն այն աստիճան էր որ անոր մեծահանգէս թաղում եղաւ, եւ թաղուեցաւ Աւէսթ մինսդէր որ Լոնտոնի երեւելի թաղերէն մէկն է, եւ անուանի է Աւէսթ մինսդէրի արբայարան կոչուած հոյակապ շէնքին համար, որուն մէջ է թաղաւորաց եւ երեւելի անգղիացւոց դամբարանը, ինչպէս նաեւ Բարլամէնդի երկու սենեակներուն սրահները : Շէրիտան ունի նըշանաւոր թատրերգութիւններ, եւ քաղաքական ճառեր եւ պարտաւագիրներ (բանֆլէ) : Շէրիտան կուսակից էր Գաղիոյ յեղափոխութեան գոր եւ բոլոր գորութեամբը պաշտպանեց :

(12) Մեծ ատենագիտ, կրան Ծանալիէ : Ծանալիէ, լատիններէն՝ հանգլլարիոս, անունը կը տրուէր Հռոմայցի կայսերաց ատենագիրներուն, քանի ի կայսրը դատաստանի համար ստեան նստած ատեն՝ ատնք կայսրը ժողովուրդէն բաժնող վանդակապա-

աին (լատ. դանչէլլի) ետեւը կը նստէին : Քաղիոյ մէջ շանայիէ անուէն այլեւայլ պաշտօնատեսարց արուած է այլեւայլ ժամանակներ . այսպէս կոչուած է մանաւանդ հին ատենը Տէրութեան ժողովին ատենապետը : որ միանգամայն էր թարգման կամաց թագաւորին խորհրդարանին քով : Աերջերը թագաւորին կնիքն ալ կը կրէր , եւ արքունի հրովարտակներուն ինք ալ իւր ձեռնագիրը (ստորագրութիւնը) կը դնէր : Յեղափոխութեան ատենն այս պաշտօնը վերցաւ , եւ Պուրպոնները հաստատուելէն ետքը նորէն դրուեցաւ անոնց իշխանութեան ատենը : Անգղիոյ մէջ մեծ ատենապետ (հայ շէնսէլը) կը կոչուի Լորտերու խորհրդարանին նախագահը որ եւ արդարութեան պաշտօնեայ է :

(13) Նարոյէոն Պոնարարդ (ստոր ազգատոհմին վրայ տես Ս. գլխոյն 67 ծանօթութիւնը) ծնաւ Քորսիգայի Այաչչիոյ քաղաքը 1769 ին եւ մեռաւ Ս. Հեղինէ կղզին 1821 ին : Այլ եւ այլ գինուորական դպրոցաց մէջ կրթուելէն ետքը՝ 1783 ին Լէօֆնան կոչուած գինուորական աստիճանին բարձրացաւ : Բաւական ժամանակ Մարսիլիոյ մէջ մօրը եւ քոյրերուն հետ նեղութեամբ ապրելէն ետքը , 1793 ին , յեղափոխութեան սկիզբը , հաղարապետ (գօլօնէլ) անուանուելով , Թուլոնի Անգղիացւոց ձեռքէն առնուելուն ատեն ցուցած քաջութեանը փոխարէն ժեներալ Գրէհամ կոչուած աստիճանն առաւ : Այն միջոցին կասկածելի ըլլալով քիչ մը ժամանակ նեղութեան մէջ մնալէն ետքը , երբ կը խորհէր Տաճկաստան անցնիլ , նորէն գինուորական պաշտօն առնելով սկսաւ յառաջանալ : 1796 ին աւ

մուսնադաւ Պոնտոնէի Ախագոնթին աջուոյն ժողէ-
ֆինի հետ: Քիչ ժամանակի մէջ իր բանակէն ա-
ւելի հզօր Ծ բանակներու յաղթեց, մանաւանդ
Աւստրիոյ բանակին որուն հրամանատար էր կայ-
սեր եղբայրը Կարոլոս: Պապը, Իտալիոյ վեհապետ-
ները եւ Աւստրիոյ կայսրը հաշտութիւն խնդրեցին
Պոնաբարդէն. եւ Աննետիկ դօր Պոնաբարդ արդէն
գրաւած էր՝ Աւստրիոյ կողմէն Քաղիոյ թողուե-
ցաւ (1797): Այս յաջողութիւններով Քաղիոյ ժո-
ղովուրդին համակրութիւնը վաստկեցաւ Նաբոլէոն,
բայց հասարակապետութեան վարչութիւնը (Տի-
րէքդուար) կասկածելով անոր փառասիրութենէն՝
ուզեց հեռացնել զնա, եւ դրկեց 1798 ին Եդիպ-
տոս, զոր Քաղիացիք առնելով եւ քաղաքակրթե-
լով անկէ կը խորհէին յարձըկիլ Հնդկաստան Անդ-
ղիացւոյ վրայ: Նաբոլէոն նաւատորմիդով մը կը
մեկնի, ճամբան Մալթա կ'առնէ, յետոյ Ադէքսանդ-
րիա, եւ Գահիրէ, վերջապէս կը նուաճէ Եդիպտոս:
Այս արշաւանաց ատեն Նաբոլէոն հիմնեց Գահի-
րէի մէջ գիտնական հաստատութիւն մը որ մեծ
լոյս ափռեց Եդիպտոսի հնութեանցն ու պատմու-
թեանը վրայ: Բայց Անդղիացի ժողապետը Նէլսըն
Քաղիոյ նաւատորմիդը կը ջնջէ, Նաբոլէոնի օդ-
նութիւն դրկել անկարելի կ'ըլլայ. Նաբոլէոն Պա-
ղեսաին կ'անցնի (1799), յոգնած եւ նուաղած
զօրքով չկրնալով բան մը ընել, կը դառնայ Եդիպ-
տոս, եւ անկէ փախչելով կը հասնի Փարիզ նոյն
տարին: Հասարակապետութեան վարչութիւնն իր
համարումը կորուսած էր. Նաբոլէոն 1799 նոյ. 9
ին նշանաւօր օրը վարչութիւնը կործանելով զինք-

Առաջին Հիւպատոս (գօնախւլ) անուանել կուտայ .
1800 ին Այպեան լեռները կ'անցնի . Մարէնկոյի եւ
ուրիշ յաղթութիւններէն ետքը՝ կուգան Ալեքէվի-
լի դաշնադրութիւնը (1801) Աւստրիոյ հետ, եւ
Ամիէնինը՝ (1802) Անգղիոյ հետ, եւ խաղաղու-
թիւն կ'ըլլայ : Այս խաղաղութեան ատեն Նաբոլէոն
երկրին ներքին վերքերը կը ջանայ բժշկել . կուսակ-
ցութիւնները կը հանդարտեցնէ, ռամկապետութեան
բռնութենէն խոյս տուող գաղթականները կը կանչէ,
եկեղեցիները կը բանայ (որոնք ռամկապետութեան
ատեն դոցուած էին), Պապին հետ նոր դաշինք (գօն-
գօրտա) մը կ'ընէ, Գաղիոյ գրամասեղանը կը հիմնէ,
տէրութեան պարտքին վճարումը կարգի կը դնէ, եւ
Նաբոլէոնի անուամբ կոչուած քաղաքային օրինա-
գիրքը (գօտ) խմբագրել կուտայ, վերջապէս ծերակոյ-
տէն 1804 ին կայսր հրատարակուելով, կ'օծուի
(դեկտ. 2) Նաբոլէոն անուամբ Պիոս Է. Պապէն
որ յատկապէս այս նպատակաւ Բարիս բերուած
էր : — Նաբոլէոն 1797 ին Աւստրիայէն առած էր
Միլանի երկիրը որ եղած էր առանձին հասարա-
կապետութիւն մը Ռէփե-պլէ + Եղալէն անուամբ .
1805 ին Նաբոլէոն առ հասարակապետութիւնն ալ
ջնջելով կը պսակուի Միլան թագաւոր Նապոլիոյ :
Այս միջոցին Եւրոպիոյ մեծ տէրութիւններն Անգ-
ղիա, Աւստրիա, Րուսիա, Նաբոլի կը միանան Նա-
բոլէոնի դէմ . Գաղիոյ եւ Սպանիոյ միացեալ հա-
ւատորմիւր կը դարնուի Անգղիացի Նէլսըն ծովա-
պետէն : Բայց ցամաքի վրայ Նաբոլէոն մեծամեծ
յաղթութիւններ կ'ընէ . Աիէննա կ'առնէ, Աւս-
դէրլիցի կոիւր կը վաստկի (1805) Նաբոլիի թա-

դաւորութիւնը նուաճելով (1806) կուտայ իր եղբորը Յովսէփ Նաբոլէոնի. Հոլանտայի ալ թագաւոր կ'ընէ միւս եղբայրը Լուի Նաբոլէոն : Գերմանական կայսրութիւնը կը ջնջէ, եւ Գերմանիոյ մէջ մանր մանր տէրութիւններ հաստատելով՝ դանոնք իրեն դաշնակից կ'ընէ, Բրուսիոյ թագաւորութեան ալ կէսն առնելով Ալեքսանդրիոյ թագաւորութիւն անուամբ իր եղբորը ժէրոմ Պոնաբարդին կուտայ, ինչպէս Սպանիա ալ կուտայ իր եղբորը Յովսէփ Նաբոլէոնի, Նաբոլիի թագաւորին, Սպանիոյ կարողս Գ. թագաւորն ու որդիքը բանտարկելով. բայց այս վերջինը, Սպանիոյ նուաճումը, չի յաջողիր, Գաղիացիք կը ստիպուին Սպանիայէն ելլել (1808-1813) : Նաբոլէոն 1809-1811, Աւստրիոյ հարաւային Սլաւեան գաւառները մինչեւ Գաղմտաիա կը նուաճէ, եւ իր կիներ ժողէֆին թողլով կ'առնէ Մարի Լուիզ, Աւստրիոյ Գրանսուա Ա. կայսեր դուստրը : Պիոս Է. Պապին երկիրներն առնելով դՊապը կ'արդելու Յոնդէնպլօ, եւ կը բանադրուի անկէ : 1812 ին 450 հազար զօրքով կը մտնէ Րուսիա, մինչեւ Մոսքովա, այլ գրեթէ բոլոր բանակը կը կորուսի ցուրտէն : - Նաբոլէոն կայսր ծակի պէս արագ Գաղիա հասնելով նոր զօրք կը ժողովէ եւ կը սկսի Գերմանիոյ դէմ պատերազմը 1813 ին : Շուէտ, Բրուսիա, Րուսիա, Աւստրիա դաշնակցելով կ'ընդդիմանան Նաբոլէոնի, որ Լիփսիոյ պայտայլ քը նասիօն կոչուած կռուոյն մէջ յաղթուելով (18 եւ 19 Հոկտ.) կը մղուի ետ դէպ 'ի Գաղիա. դաշնակիցք կը մտնեն Գաղիա, Բարիս կ'առնեն, Պուրպոնեան ցեղը դահը կը դնեն (1814

մարտ 31) . Նարուէոն կը հրամարի (Սպրիլ 14) ,
Էլզա կղզին կը արուի անոր , ուր եւ կ'երթայ :
Բայց 1813 ին անկէ խոյս տալով կուգայ նորէն
Քաղիա : Գաշնակից տէրութիւնները նորէն կ'ընդ-
դիմանան անոր . եւ Նարուէոն Յունիս 18 Վա-
դէրլուի կառւին մէջ յաղթուելով , Բարիս կը դառ-
նայ , կը հրամարի կայսրութենէն 'ի նպատտ իւր
որդւոյն որ պիտի թագաւորէր Նարուէոն Բ * ան-
ուամբ : Բայց այս նոր թագաւորութիւնը 100
օր տևեց , եւ Նարուէոն իրեն թշնամի դաշնա-
ւորաց ձեռքէն փախչելու ստիպուելով , Պէլլերոֆոն
անուն անդղիացի նաւով մը Անդղիացոց ապաւի-
նեցաւ յուսարով անոնց քով հիւրընկալութիւն
գտնել , բայց բռնուելով , Գաշնակուրաց որոշմամբ
Ափրիկէի հարաւային ափանց մօտ Սուրբ Հեղի-
նէ կղզին աքսորուեցաւ , ուր 5 տարի ալ ապրե-
լով մեռաւ եւ հոն թաղուեցաւ , մինչեւ որ 1840
ին ոսկրներն անկէ Բարիս բերուելով հանգուցաւ
Էնվալիաներու , այսինքն՝ անկարող զինուորաց ե-
կեղեցին , անոր այնչափ մեծամեծ յաղթութիւն-
ներուն ականատես ծերունի զինուորաց մէջ տեղ :
— Նարուէոն , մեծին Աղեքսանդի , Կեսարու , Մե-
ծին Կարուոսի , եւ աշխարհիս ուրիշ ամենէն ե-

* Նարուէոն Մարի Լուիզէն որդի մը միայն թողուց ո-
րուն ծնած ատենը (1811, Մարտ 20) Խոփաւոր Հասկոյ ափա-
ղոսը արուեցաւ : Այս մանուկը 1813 ին Նարուէոն Բ. ան-
ուամբ կայսր հրատարակուած ատենը Բարիզ չէր , այլ իր
հաւուն , Աւստրիոյ կայսեր քով էր , և Բալբուգասի դուքս կը
կոչուէր , և առանց Աւստրիոյ երկրէն դուրս հանուելու հոն
մեռաւ 1852 ին 21 տարեկան :

րեւելի մարդոց կարգը դասուելու արժանի է . ա-
նոր գինուսրական եւ վարչական հանձարը շատ մեծ
էր . Ներուպիոյ արդի լուսաւորութեանը նպաստող
շատ բաներ ըրած է , բայց իբրեւ աշխարհակալ ,
իրեն նման գրեթէ բոլոր աշխարհակալաց երկու-
մեծ թերութիւններն ալ յետին աստիճան ու-
նէր , այն է փառասիրութիւն եւ բռնութիւն :

(14) Կարոլոս Թ. Գաղիոյ թագաւորը Հենրիկոս
Բ. ի եւ Մեաիչեան Կատարինայի դուստր էր , 1550
ին ծնաւ , եւ 10 տարեկան թագաւորեց : Խնամա-
կալ եղաւ մայրը , որուն խարդաւանութիւնները
խռովեցին Գաղիա : Կարոլոս Թ. ի ատենը եղան
Կաթոլիկաց եւ Բողոքականաց մէջ տեղ սոսկալի-
ներքին պատերազմներ (1564—1570) : Աս պա-
տերազմներուն մէջ բողոքականաց դորապետ էր
Գոնտէի իշխանը : Շատ մը արիւնհեղութիւններէ
ետքը խաղաղութիւնը ստորագրուեցաւ , եւ թա-
գաւորին քրոջը թագաւորական ցեղէ բողոքա-
կան իշխանի մը (որ յետոյ Հենրիկոս Գ. անուամբ
թագաւորեց Գաղիոյ , տես այս գլխոյն 3 ծանօ-
թութիւնը) հետ ամուսնանալովը կը յուսացուէր
թէ խաղաղութիւնը տեւական պիտի ըլլար . բայց
նոյն իսկ ամուսնութեան ուրախութեան մէջ , Կա-
րոլոս Թ. իր մօրը թելագրութեամբը մէկ գիշեր-
ունն մէջ Գաղիոյ գրեթէ ամէն կողմը կատարել
տուաւ այն սոսկալի կոտորածը բողոքականաց վը-
րայ : Աս այն վատանուն գիշերն է որ Սրբոյն Բար-
թուղիմէոսի գիշեր կը կոչուի պատմութեան մէջ :
Կըսուի թէ անդուժ թագաւորն անձամբ կը քա-
ջալերէր սպաննողները , եւ փախչողները Առվրի

պաշտանէն հրապանով կը դարնէր : Աարուոս Թ. մեռաւ իր անառակութեանը հետեւանքէն՝ սաստիկ տաղ- նապեալ խղճիւ :

(15) Աատարինէ , Աարուոս Թ. ի մայրը , Յիսրեն- ջայի Մեփիշի կոչուած երեւելի ազգատոհմէն էր : Մեփիշի տունը իշխած է երկար ատեն Յիսրենցա- յի վրաց , եւ միշտ պաշտպան եւ յառաջացուցիչ եղած է գեղարուեստից եւ գեղեցիկ դպրութեանց : Այս ազգատոհմէն քանի մը Պասլ ալ նստած է , ինչպէս Լեւոն Թ. եւ Աղեմէս Է. Աատարինէի կառավարութեան գլխաւոր միջոյններն էին խարդախութիւն եւ կեղծաւորութիւն . կաթողիկոսաց եւ բողոքականաց մէջ տեղ քաղաքային պատերազմը դրդուց , Ս. Բարթոլոմէոսի կոտորածին առաջին թելադրիչը եղաւ . վերջին աստիճան անդթութեան հետ ունէր նաեւ վերջին աստիճան մուկ- աանդութիւն եւ սնապաշտութիւն . աստեղա- քաշխութեան կը հաւատար : Բայց իր ցեղին յա- տուկ եղած արժանիքն ալ ունէր , այսինքն գեղարուեստից եւ դպրութեանց համար ճաշակ ու- նէր , եւ Թիւլերրիի պաշտան սմար հրամանաւը շինուած է :

(16) Լուի Թ. որդի էր Հենրիկոս Գ. ի եւ Մե- փիշեան Մարիամու. ծնաւ 1601 ին եւ գահը ելաւ 1610 ին ինը տարեկան , մօրը խնամակալութեանը ներքեւ : Գեռ 14 տարեկան էր , երբ կառավարու- թիւնը ձեռք առաւ , եւ կը գործէր քանի մը մաս- նաւոր անձանց թելադրութեամբը որոնց կը վըր- տահէր , ուստի եւ տէրութեան մեծամեծաց մէջ գժգոհութիւնն ու ապստամբութիւնը պակաս չէր ,

մինչեւ որ Տիշլիէօ, Եպիսկոպոս եւ Կարդինալ, եղաւ առաջին պաշտօնեայ (1623) : Այս եկեղեցական, բայց երեւելի քաղաքագէտ անձը երեք նպատակ ունէր զոր եւ ջանայ ՚ի գործ դնել իր գրեթէ բացարձակ իշխանութեան ատենը . այսինքն Գաղիոյ մէջ բողոքականութեան քաղաքական ազդեցութիւնը ջնջել, Ազնուականաց ամբարտաւանութիւնն ու ապատամբական ոգին կործանել, եւ Աւստրիոյ տունը խոնարհեցնել : Տիշլիէօյի պաշտօնէութեան ատենը Լուի Ժ. ի գործերը յաջողեցան . անիկայ միշտ յաղթող էր : Պաշտօնեան մեռաւ 1612 ին, հետեւեալ տարին թագաւորը, Լուի Ժ. տկար եւ ապաժաման էր . իր թագաւորութեան բոլոր պայծառութիւնը պարտէր իր աշխոյժ պաշտօնէին որմէ կը դողար, եւ անոր կամայք, շատ անգամ նաեւ ատելութեանը, գործիք եղած էր :

Մարիամ Սեպիչեան, Սեպիչեան տոհմին երկրորդ ճիւղէն էր, այսինքն՝ ոչ Ֆիորէնցայի, այլ Թոսքանայի դուքսերուն ճիւղէն : Ծնաւ 1573 ին, եւ 1600 ին եղաւ ամուսին Հենրիկոս Գ. ի, Գաղիոյ թագաւորին : Բնաւորութեամբ դուռող եւ յամառ, թշուառութեան պատճառ եղաւ իր ամուսնոյն, մինչեւ կասկած եղաւ թէ անոր սպանմանն ալ կամակից էր : Արդւոյն, Լուի Ժ. ի անաւագութեան ատենը խնամակալ ըլլալով Հենրիկոս Գ. ի մեռնելէն ետքը՝ այս մեծ թագաւորին գործն աւրեց, քանի մը սուտակասպասներու վատահելով, այնպէս որ իր որդւոյն իսկ ատելի ըլլալով ստիպուեցաւ հեռանալ պալատէն : Արդւոյն դէմ դէնք առաւ, բայց չյաջողեցաւ . վերջապէս նոյն իսկ Տիշլիէօ որ

անոր բարեկամն էր՝ ստիպեց զանի Գաղիայէն հե-
ռանալ: Այսպէս հպարտ եւ անհանդարտ թագու-
հին, բոլոր կենացը մէջ աքսորեալ թափառելէն
ետքը, գրեթէ չքաւոր մեռաւ Գոլոնեսա քաղաքը:
Մարիամ ալ, ուրիշ Մեախեանց պէս պաշտպան էր
գեղարուեստից, եւ Լիւքսանպուրի պալատին շինու-
թիւնն անոր գործն է, ինչպէս նաեւ Տիւպէնս ան-
ուանի պատկերհանին նկարներուն մէկ հաւաքա-
ծոյն անոր ջանիւքը եղած է:

(17) Լուի ԺԳ. Մեծ, որդի էր Լուի ԺԳ. ի եւ
Աննայի Աւստրիացւոյ. ծնաւ 1638 ին, եւ դահը ե-
լաւ 1643 ին, դեռ 5 տարեկան, ընդ խնամակալու-
թեամբ մօր իւրոյ, որուն խորհրդակաւոր եւ առաջին
պաշտօնեան էր Մազարէն կարդինալ, Տիշլիէօյի
յաջորդը: Լուի ԺԳ. ի թագաւորութեան սկիզբը
եղան Ֆրանս կոչուած շիտթու թիւնները: Այսպէս կոչ-
ուեցան 1648-1653 եղած ներքին կռիւներն Ար-
քունեաց (Աննայի Աւստրիացւոյն ու խնամակալ էր
եւ Մազարէնի) եւ Ազնուականաց ու Բարլամէնթին
մէջ տեղ որոնք խնամակալին ու Պաշտօնէին կա-
ռավարութեան եւ ընդհանրապէս տէրութեան վի-
ճակէն յետին աստիճան դժգոհ էին: Արտաքոյ ալ
պատերազմ ունէր ան ատեն Գաղիա Գերմանիոյ
կայսրութեան եւ Սպանիոյ հետ:

Այս պատերազմները վերջանալէն ետքը Լուի
ԺԳ. ամուսնացաւ Մարիամ Թերեզայի Աւստրիաց-
ւոյն, Սպանիոյ թագաւորին Փիլիպպոս Գ. ի դա-
հաժառանգ աղջկանը հետ (1659): Մազարէն կը
մեռնի 1661 ին եւ Լուի ԺԳ. թագաւորութեան
ուանձը ձեռք առնելով կը սկսի բարեկարգութիւններ

ներ . Քոլպէրի (եկամտից պաշտօնէին) օգնու-
եաւք վաճառականութիւնը կը կանգնեցնէ , հար-
երը կը նուազեցնէ , արուեստները կը ծաղկեցնէ
ու իմաստուն օրէնքներ կը դնէ : 1665 ին Սպանիոյ
Իագաւորը Փիլիպպոս , թագուհւոյն հայրը , կը մեռնի .
ու ի իբրեւ օժիտ Սպանիայէն երկիրներ կը պա-
անջէ , չի արուիր , եւ պատերազմը կըսկսի Սպա-
նիոյ հետ . Հոլանտա Սպանիոյ օգնելուն համար
Լուի կը ստիպուի Էքս լա Շարէլի հաշտութիւնն
ընել (1668) : Այս խաղաղութեան միջոցին Էնվա-
լիաներուն շէնքը կը շինուի , Աոպլէն կոչուած աս-
ուեղէն նկարակերտութեան եւ օճառ (սապոն) շի-
նելու գործարանները կը հիմնուին : 1672 ին Հո-
լանտայի դէմ պատերազմ կը բացուի , Թիւրէն եւ
Քոնտէ մեծամեծ յաղթութիւններ կ'ընեն , եւ 1678
ին կ'ըլլայ Նիմէկի հաշտութիւնը : Նանթի հրովար-
տակը ետ կ'առնէ թագաւորը 1685 ին , այսինքն
բողոքականութեան դէմ արգելք կը հրատարակէ .
այս մոլեռանդական գործը պատճառ կ'ըլլայ որ շատ
ձեռագէտ ընտանիք օտար երկիր կը գաղթեն , եւ
Քաղիոյ արուեստգիտութիւնը կը փոխադրուի ու-
րիշ տեղեր , գլխաւորաբար Անդղիա , որ հալած-
եալ եւ ճարտար բողոքականները սիրով կ'ընդու-
նի : — Աարտոս Բ. Սպանիոյ թագաւորն անժառանգ
ըլլալով , կտակաւ իրեն ժառանգ ըրած էր Լուի Ժ. Բ.
թոռը Փիլիպպոս : Ուրիշ տէրութիւններ տեսնելով
որ ասով Լուի Ժ. Բ. ի ազդեցութիւնը շատ պիտի
աւելնայ , Սպանիոյ եւ Քաղիոյ դէմ պատերազմ
հրատարակեցին (1700) , որ Յալաբոսութեան պատե-
րազմ կը կոչուի : Շատ ձախորդութիւներէ ետքը

վերջապէս Քաղիա եւ Սպանիա յաղթող եղան ,
Պուրպոնեան Փիլիպպոս Ե. հաստատուեցաւ Սպա-
նիոյ գահուն վրայ , եւ Ռեթրէքդի գաշինքով վերջ
արուեցաւ այս արիւնալից պատերազմին (1713) :
Երկու տարի ետքը (1715) մեռաւ Լուի Ժ. :
— Լուի Ժ. ի գարը Քաղիոյ պատմութեան ամենէն
երեւելի ժամանակն է . զինուորական փառաց հեռ
միացան դպրութիւն , արուեստք եւ վաճառակա-
նութիւն : Աս ժամանակին մէջ են՝ Գոնատ , Թիւրէն
եւ Վոպան դորապետք . Տիւզնէ՝ ծովապետ . Փոլ-
պէր՝ անտեսագէտ . Գոռնէյլ , Մոլիէր , Լա Յոնդէն ,
Պուալոյ , Պոսիւէ եւ Տէնէլոն՝ բանաստեղծք եւ
մատենագիրք . Լըպրէն , Լըղիւէօր՝ պատկերահանք ,
Ժիրարտոն , Բիւժէ՝ անդիագործք , եւ Բէրոյ՝ ճար-
տարապետ : Լուիի ժամանակ շինուեցան Վէրսայի
պալատը (1661) , Էնվալիաներուն շէնքը (1670) ,
եւ այլք : Լուի մեծ թագաւորի մը ամէն յատկու-
թիւններն ունէր . ազնիւ , մեծանձն , քաջ , հաս-
տատամիտ , բարեկամ դպրութեանց եւ արուեստից ,
մարմնով ալ գեղեցիկ եւ սէգ . բայց միանգամայն
գոռոզ , փսոսաւէր եւ հեշտասէր :

(18) Երկու Գոռնէյլները , Բիէր եւ Թոմա , եղ-
բարք 1608-1709 , Քաղիոյ թատերգուներէն են :
Ասոնց բարոյական առաքինի բնաւորութեանը նա-
յելով էմէ Մարթէն կ'ենթագրէ թէ ասոնց մայրն
ալ Կոռնելիային պէս կին մը եղած էր :

(19) Գրակրեանք կը կոչուին Հռոմայեցւոց
պատմութեան մէջ երկու եղբարք՝ Տիրերիոս եւ
Կայիոս , Սեմբրոնիոսի Գրակրոսի որդիք , որոնք
ժողովրդեան արիւրուն եղան , եւ իրենց ճարտար-

նօսութեամբն ու ժողովրդեան դատին ջերմ պաշտոնական ըլլալով նշանաւոր եղած են : Ասոնք իրենց մօրը , հոգակաւոր Առնէլիայի , Ափրիկեցի կոչուած Սիլիպիոնի աղջկանը , խնամովն ու հսկողութեամբը դաստիարակուած էին :

(20) Արուէ , Վոլդերի հօրենական անունն է :

(21) Պատնաւ , Բիէր ժողէֆ Մարի Պատնաւ , 1761 ին ծնած , երեւելի փաստաբան էր : Յեղափոխութեան սկիզբը ազատութեան եւ ժողովուրդին նրաւանցը ջերմ պաշտպան կենալով , ճարտարխօսութեամբը մեծ համակրութիւն ստացաւ , բայց յետոյ թագաւորին դէմ եղած բռնութիւնն ու անիրաւութիւնը տեսնելով , ջատագով կեցաւ անոր , եւ արքունեաց հետ թղթակցութիւնները բռնուելէն ետքը ատելի եղաւ , եւ 1793 ին դիտատուեցաւ :

(22) Քանդ , Ամմանուէլ Քանդ , անուանի դերմանացի փիլիսոփան , որդի էր համեադործի , ծրուաւ 1724 ին եւ մեռաւ 1804 ին : Քանի մը տարուան մէջ գրեթէ ամէն տեսակ դիտութիւն սորվեցաւ , բայց եւ այնպէս երկայն ատեն աննշան եւ աղքատ մնաց : 1786 ին Քէօնիսկպէրկի համալտարանը Տրամաբանութեան եւ Քնաղանցութեան դասատու եղաւ : Քանդ հեղինակ է նոր փիլիսոփայական դրութեան մը , որ մեծ յեղափոխութիւն ըրաւ փիլիսոփայութեան մէջ : Քանդին գաղափարը սա է . մարդուս բոլոր ճանաչումները կամ տեղեկութիւնները քննադատութեան տակ կ'իյնան : Աս պատճառաւ անոր փարդապետութիւնը Քննադատութիւն (քրիդիսիզմ) կը կոչուի : Քանդի փիլիսոփայութեան փարդապետութիւնը մարդոց ճա-

հասցումները երկու մաս կը բաժնէ. մէկ մասը կը կոչէ առարկական ծանօթութիւններ, այսինքն՝ այն տեղեկութիւնները զորս փորձառութեամբ, այն է՝ արտաքուստ զգալով կ'ունենանք. այս տեսակ ծանօթութիւնները Քանդ կը կոչէ Նիւթ: Երկրորդ մասը կը կոչէ Ենթակայական, այսինքն՝ այն ծանօթութիւնները զորս միտքը դուրսէն չառներ, այլ՝ ի ներքուստ իրմէ կը հանէ, եւ կը յաւելու զանոնք փորձառութենէ առած ծանօթութեանց վրայ. Ենթակայական ծանօթութիւնները Քանդ կը կոչէ կէրպ: Աերպական ծանօթութիւնները, կամ այն կերպերը զորս միտքն իր արտաքին ծանօթութեանցը վրայ կը յարէ՝ հետեւեալներն են. ժամանակի, միջոցի, գոյացութեան, պատճառի, միութեան, գոյութեան, եւ այլն գաղափարներ, զորս եւ ի յառաջագունէ կամ մաքուր գաղափարներ կ'առանէ. Գոյոր մարդկային ծանօթութեանց արժէքին գալով կը քրննէ թէ մտքին իր առարկական ծանօթութիւններուն վրայ իր ենթակայական կերպերը տալը, զորօրինակ՝ « Գոյացութիւն է, սահմանաւոր է, գոյ է » ըսելն օրինաւոր կամ ճշմարիտ է, եւ կը պատասխանէ թէ մարդուս ըմբռնումները եւ զգացումները միայն որ փորձառութեամբ կը ստացուին վստահելի են, եւ անոնց համար միայն կրնանք ըսել թէ կը ճանչնանք, իսկ ենթակայական գաղափարները կամ կերպերը վստահելի չեն, ճանաչում չեն, եւ առարկական ստուգութիւն չունին:

Թէպէտ այսպէս մտքին կերպերուն, այն է գոյացութեան, պատճառի, ժամանակի, միջոցի, եւ ուրիշ բնագանցական գաղափարներուն իրակա-

հոսթեանը վրայ ստուգութիւն չունինք, քանի որ միտքն իր արտաքին ծանօթութիւններն ուրիշ կերպ չի կրնար ըմբռնել, բայց իբրեւ գոյացութեան, սլատճառի, ժամանակի, միջոցի, եւայլն արդիւնք, մտքին ըմբռնման այս կերպը պէտք է որ բնական եւ ճշմարիտ համարինք: Այսպէս Քանդ բնազանցական գաղափարաց իրականութիւնն ուրանալէ ետքը, անոնց գաղափարական իրականութիւն մը կու տայ. եւ ասիկա կ'ընէ որպէս զի գիտութիւնն ու բարոյականն ազատէ բացարձակ անստուգութենէ: Ուստի Քանդ կը հաւատայ անձնիչխանութեան, պարտաւորութեան, երջանկութեան եւ առաքինութեան մէջտեղ եղած համաձայնութեան՝ առանց իբրեւ իրական ընդունելու զանոնք. եւ աւելի եւս առաջ երթալով բարոյականի նկատմամբ՝ իբրեւ խիստ Ստոյիկեան, բացարձակ բարւոյ վարդապետութիւնը կը դնէ, այսինքն թէ բարին բուն իսկ իրեն համար սիրելի է, Քանդ շատ գրուածներ օւնի, գլխաւորներն են Մատթ Բանին քննադատութիւնը ուր բնազանցական գաղափարաց վրայ կը խօսի. Գործնական Բանին քննադատութիւնը ուր կը բացատրէ բարոյականի նկատմամբ իր դրոսթիւնը. Գործողութեան քննադատութիւնը ուր կը խօսի գեղեցկին եւ վսեմին վրայ:

(33) Քիւլիէ, Նէորդ Քիւլիէ, հռչակաւոր բնագէտը որ ԺԹ. դարուն Արիստոտելը կոչուած է՝ ծնաւ 1769 ին եւ մեռաւ 1832 ին: Քիւլիէ, բողոքական ծնողաց որդի, աղէկ կրթութիւն առաւ, եւ երեւելի դպրոցներու մէջ կրթուելէն ետքը, աղէկ գերմաներէն սորվելով բնական սլատճեան

ուաման հետեւեցաւ, որուն մէջ այնպիսի մեծ յա-
ռաջադիմութիւն ըրաւ, մինչեւ կարգուիլ ուսու-
ցիչ բնական պատմութեան եւ անդամազննու-
թեան: Քիւլիէ քաղաքական պաշտօններ ալ կա-
տարած է, բայց կը բամբասուի իբրեւ չափազանց
կուսակից թագաւորական բացարձակ իշխանու-
թեան: Բնական պատմութեան եւ երկրագիտու-
թեան նկատմամբ Քիւլիէի արժանիքը մեծ է: Նախ
առ բնագէտը կենդանաբանութեան մէջ բնական
դասաւորութեան (+ Լուսնի + ասիժն նաղծ-բէլ) առա-
ջին հեղինակն է. կենդանեաց գործարաններուն
մէջ եղած համեմատութիւնը եւ ստորակարգու-
թիւնը գառաւ, եւ սորվեցուց թէ մէկ գործարա-
նը միայն ճանչցուելով կրնան բոլոր մնացածները
գիտցուիլ: Այս բնական օրէնքին դօրութեամբ
կրնայ ըսուիլ թէ նոր աշխարհք մը ստեղծեց Քիւլիէ,
քանզի ցուցուց թէ երկրիս վրայ պէտք է որ եղած
ըլլան կենդանեաց եւ բուսոց ուրիշ տեսակներ որոնք
հիմա չկան, եւ այն տեսակները կրցաւ նորէն
կազմել. եւ դասաւորել այն սկզբունքին դօրու-
թեամբ: Երկրագրութեան ալ նոր հիմ մը առա-
այնպիսի սկզբունքներ ցուցնելով, որովք հնար է
երկրիս խաւերուն հնութիւնը որոշել անոնց մէջ
դանուած մնացորդներուն բնութենէն: Քիւլիէի
դրեթէ բոլոր գործերը բնական պատմութեան,
անդամազննութեան եւ երկրագրութեան վրայ են:

(4) Լորտ Պայրն անուանի անգղիացի բանաս-
տեղծ է. 1767 ին Տուլքը ծնաւ ու 1824 ին Յու-
նաստան Միսոլոնի քաղաքը մեռաւ: Մտաւղ հա-
ռակին մէջ հայրը կորանցնելով իր պատանեկու-
թիւ-

նը Ակուփախա մօրը քովն անցուց . ետքը Հարրոյի եւ
Քէմպրիճի դպրոցներուն մէջ սորվեցաւ : Լորտ Պայրն
ընդհանրապէս խիստ կձուռ ոճ մը ունի : Քսան տար-
ուան էր երբ իր առաջին գործը հրատարակեց .
քիչ ետքը Լորտ տխուղասով վերին խորհրդարանը
մտաւ , եւ անմիջապէս ճամբորդութիւն մը ընելով
պարտեցաւ Սպանիա, Փորթոկալ, Ալպանիա, Յու-
նաստան եւ Տաճկաստան . եւ 'ի դարձին (1811),
հրատարակեց քերթուած մը որ անսկա գլուխ անդ-
դիացի քերթողներու ըսուելու արժանի կ'ընէ : Ու-
րիշ շատ ճամբորդութիւններ ընելէն ետքը, մանա-
ւանդ Իտալիոյ մէջ 1819 ին Յունաց ազատութեա-
նը խնդրոյն մասնակից եղաւ . անձամբ Յունաստան
եկաւ , եւ բոլոր ջանքն ու հարատւութիւնը դրաւ
Յունաց մէջ պօրք կրթելու , անոնց երկպառակու-
թիւնները միացընելու . բայց վերջապէս՝ իր ըրած
զոհերուն յաջողութիւնը չտեսած Միտոլոնկիի պա-
շարմանը մէջ մեռաւ : — Պայրն լսեմ եւ ազդու հան-
ճար մըն էր , բայց ցաւալի է որ , իբրեւ քերթող
մարդը կը յուսահատեցնէ , եւ ոճրագործութիւնը
դարձանալի կը ներկայացնէ : Բարձրահասակ եւ գե-
ղեցիկ էր , բայց 'ի ծնէ կաղ . անոր դաժան եւ մար-
դատեաց բնաւորութիւնը որ անոր ընդհանրապէս
դառն եւ կձուռ ոճէն ալ կ'երեւի՝ յիշեալ խեղու-
թեանը համար ունեզած տխրութենէն պատճառած
կը կարծուի : Լորտ Պայրն իբրեւ քերթող՝ քան ըզ
Լամարթին շատ գերազանց է :

(2)^s Լամարթին , Ալֆոնս Մարի Լուի Բրա Տը
Լամարթին , Գաղիացի բանաստեղծը , ծնաւ 1790 ին :
Բարեպաշտ դաստիարակութիւն մը ընդունեցաւ տը-

դայտութեան ատենը մօրմէն, որ Օրլէանի իշխանաց
երկրորդ դաստիարակին, Մատամ Տը Բուայի դուս-
տրն էր: Մեծին Նաբոլէոնի կայսրութեան վերջերը
դեռ երիտասարդ ըլլալով, ըրաւ իւր առաջին ճամ-
բորդութիւնն յԻտալիա: Լամարթին հասարակապե-
տական ոգւով սնած՝ միապետութեան բարեկամ
չէր: Նաբոլէոնեան պետութեան ժամանակ Գաղիոյ
պայծառութիւնն ու փառաւորութիւնը մեր երիտա-
սարդ հասարակապետականին համար չլացուցիչ ազ-
դեցութիւնը կը կորսնցնէր, քանի որ անիկա կը յի-
շէր աղատութեան կորուստը: Իտալիայէ դառնա-
լէն ետքը որոշեց բանաստեղծութիւնը մշակել, եւ
է իսկ արդարեւ դարուս առաջին Գաղիացի քնա-
րերգուն:

1813 ին ըրաւ իր երկրորդ ճամբորդութիւնը
յԻտալիա, եւ քանի մը տարի դուրսը մնալէն ետքը,
Գաղիա դարձաւ եւ հրատարակեց (1820) իր Ֆեր-
թողական խոկմունք (Ֆերթ-սաթօն Բօէրէ+) կոչուած
քերթուածը: Լամարթինի գրագիտական հանճարը
հորդեց անոր ճանապարհ քաղաքական գործերու:
Լամարթին կատարեց նախ քանի մը դեպանա-
կան պաշտօններ Նաբոլի, Լոնտոն եւ Թոսքանա:
Նաբոլի եղած ատենն ամուսնացաւ հարուստ եւ
կրթեալ անգղիացի օրիորդի մը հետ. այս ամուսնու-
թեան եկամուտն ու իր բուն վաստակն այնպիսի
կացութեան մը հասուցին զԼամարթին, որ սկսաւ
ազնուապետօրէն ապրիլ, ինչպէս որ արդէն կը փա-
փաքէր: Այն միջոցին Լամարթին իր հրատարակած
քերթուածոց մէկուն մէջ Իտալիոյ դէմ խիստ երդի-
մանք մը ըրած ըլլալուն համար, Բէքէ անուն հա-

րիւրապետէ մը, իբրեւ Իտալական ազգը թշնամա-
նող մենամարտութեան հրաւիրուելով (1824), ծանր
կը վիրաւորուի: Լամարթին Գաղիոյ կողմէն Յունաս-
տան դեպպան ղրկուելու վրայ էր, երբ 1830 ին յե-
ղափոխութիւնը վրայ հասաւ: Լամարթին միտք ու-
նէր Արեւելք ճամբորդութիւն մը ընել, այս միջոցը
պատեհ համարելով, 1832 ին առանձին նաւով մը,
եւ իշխանական պերճութեամբ, իր կնոջը եւ Յու-
լիա աղջկանը հետ սկսաւ յիշեալ ճամբորդութիւնը:
Կ'ըսուի թէ արեւելցի մը Լամարթինի գուշակու-
թիւն մը ըրաւ թէ մեծ պատուոյ մը պիտի հասնի.
բայց անոր շատ աղետալի եղաւ այս ճամբորդու-
թիւնը, քանզի Յուլիա մեռաւ Պէյրութ, եւ մար-
մինը նոյն նաւով բերուեցաւ Գաղիա: 1835 ին հրա-
տարկուեցաւ Լամարթինի Արեւելք ճանապարհոր-
դութեան գիրքը, որ աշխարհագրական տեղեկու-
թեանց եւ քննադատութեանց թերութիւններուն
համար մեծ կարեւորութիւն մը ունեցած չէ: Լա-
մարթին ասկէ առաջ (1827) հրատարակած էր ժի-
րոնտէններուն պատմութիւնը, որ հասարակապե-
տական գաղափարներուն համար մեծ համակրու-
թիւն վաստկեցուց հեղինակին, այնպէս որ Լամար-
թին միշտ ազատական կողմնակցութեան երես-
փոխան էր խորհրդարանին մէջ, եւ քաղաքական
խնդրոց վրայ կ'ատենարանէր ճարտարխօսութեամբ.
Եւ 1848 ին Լուի Ֆիլիբի տէրութիւնը կործանելով
առ ժամանակեաց վառաժարութիւնը հաստատողնե-
րուն գլխաւորն էր: Հասարակապետութիւնը հրա-
տարակուելուն պէս արտաքին գործոց պաշտօնէ ու-
թիւնն առնելով հրատարակեց Ներսպական տէրու-

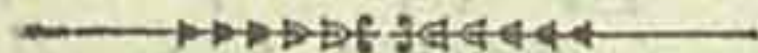
Թեանց խաղաղական միանգամայն սպառնական յայտագիր մը (Տանիֆէ-Ռասիճն), ուր եղած կառավարութիւններն յարգելով յեղափոխութեան նպաստելու դիտաւորութիւնը կը յայտնէր :

Վերջապէս Ղամարթին հատարակապետութեան նախագահ ընտրուելով, 1849 Գեկտեմբեր 2ին դէպքով կ'իյնայ յիշեալ պաշտօնէն : Ղամարթին թէ իբրև մատենագիր եւ թէ իբրև քաղաքագէտ տկար է . իբրև բանաստեղծ երևելի է ներշնչութեամբ, բայց ոչ փիլիսոփայական խորութեամբ :

(26) Աղիկամութիւն, առկախութիւն, ինքնօրէնութիւն :

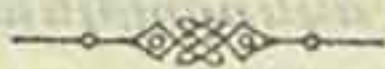
(27) Մոնղէներ, Միշէլ ար Մոնղէներ, գաղխացի փիլիսոփան, սերեալ հին անգղիացի ընտանիքէ մը ծնաւ 1533ին եւ մեռաւ 1592ին : Հօրմէն մեծ խրնամով կրթուելով, Չա տարեկան քաղաքական պաշտօնի հասաւ, բայց շուտով հրաժարելով սկսաւ գրել եւ ճամբորդել, գլխաւորաբար Գաղիա, Անգղիա, Հելուեոսիա եւ Իտալիա : Գաղիա դառնալէն ետքը դարձեալ պաշտօնի համնելով՝ բաւական յարգ ստացաւ Հենրիկոս Բ. ի, Մեաիչեան Աստարինէի եւ Աարուոսի Թ. ի, Գաղիոյ թագաւորաց քով . մտերիմ էր մանաւանդ Մարգարիտայի գաղխացւոյն, Հենրիկոս Բ. ի թողուած կնոջը : Մոնղէնի վերջին տարիները պատահեցան Գաղիոյ կրօնական կոիւնները, եւ Մոնղէներ ուղեւորելու կողմը, Պասպականք եւ Բողոքականք, հաշտեցնել՝ երկուքին ալ ատելի եղաւ : Մոնղէներ նշանաւոր է իւր Հանդէս (Էսէ) կոչուած գրութեամբը որ այլեւայլ նիւթերու վրայ փիլիսոփայական դիտողութիւններ կը պարունակէ դարուն պարզ եւ գիւրին ոճովը : Հան-

դէսին պատճառաւ Մոնղէներ շատ զարմացողներ
ունեցաւ, որոնց երեւելիներն են Շարոն բարոյա-
դէտ եւ քարոզիչ քահանան, ու կուրնէյ անուն
այն դարուն գրադէտ օրիորդը զոր իր մտերիմ
դուստրը կը կոչէր Մոնղէներ, արդէն ծերունի:
Մոնղէներ համեատ սկեպտիկեան էր, անոր սովո-
րական խօսքն էր. «Ի՞նչ գիտեմ»:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿԱՆԱՆՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. ԲԱՂԱՔԱԿԹՈՒԹԻՒՆՆ
ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՄԻԱՅՆ Է

Կանանց իրենց պարտաւորութեանցը վրայ ունեցած տգիտութիւնը, իրենց իշխանութեանը մէջ ըրած զեղծումը, անոնց ամենէն գեղեցիկ և ամենէն պատուական առաւելութիւնը կորսնցընել կուտայ, այն է՝ անոնց օգտակարութիւնը :

ՄԱՏԱՄ ՊԵՐՆԻԷ. (ձեռքի վրայ բացարձակ
բնութիւն էջ 10):

Երկրի մը սովորութիւններն ու օրէնքներն ինչ որ ըլլան, հոն բարքերն 'ի կանանց կախում ունին : Կանայք թէ ընդ իշխանութեամբ ըլլան եւ թէ ազատ, միշտ կը թագաւորեն, քանզի իրենց կարողութիւնը մեր կիրքերէն կ'առնեն : Բայց անոնց այս ազդեցութիւնն այնչափ աւելի օգտակար կ'ըլլայ որչափ աւելի յարգ կը տրուի անոնց : Կանայք թող ըլլան ինչ որ կ'ուզեն, մեր կուռքերը կամ մեր ընկերները. թող ըլլան սիրահար կամ զերի, կամ բեռնարարձ անասուն, նոյն ներդրութիւնը մեր վրայ կ'ընեն . մեզ այն կ'ընեն ինչ որ իրենք են : Բնութեան մէկ կարգադրութիւնն է, որ որչափ անոնք 'ի պատուի կ'ըլլան, այնչափ մենք իմաստուն կ'ըլ-

լանք, եւ որչափ առաքինի կ'ըլլան անոնք, այնչափ մենք երջանիկ կ'ըլլանք: Մշտնջենաւոր արդարութեան մը օրէնքն է, որ էրիկ մարդը չի կրնար, առանց ինք նուաստանալու, կնիկ մարդը նուաստացնել. կնիկ մարդը բարձրացնելուն պէս ալ ինք լուսագոյն կ'ըլլայ: Պէտք է որ անբան անասունը ըլլայ այն ժողովուրդը որ կը նուաստայնէ կանայք. զանոնք բարձրացնելով միայն կ'ըլլայ քաղաքակիրթ: Մեր աչուրները երկրագունտիս վրայ դարձնենք, մարդկային աղգին սա երկու մեծ բաժինները նկատենք. Արեւելք եւ Արեւմուտք:

Հին աշխարհին կէսն առանց շարժման եւ առանց խորհելու խուժ քաղաքակիրթութեան բեռանը տակ մնացած է. կնիկ մարդիկ հոն գերի են. միւս կէսը դէպ 'ի հաւասարութիւն եւ 'ի լուսաւորութիւն կը քալէ. կնիկ մարդիկ հոն ազատ եւ 'ի պատուի են:

Քանի մը ամիս առաջ (1) լրագիրներն անգղիացի բժշկի մը, որ հետաքրքրութեան համար Արեւելք պտտած էր, տուած տեղեկութիւններն հրատարակեցին:

Բժիշկը դիպուածով գերեաց վաճառանոց մը մանկելով, քսանի չափ կիսամերկ, գեանի վրայ ընկողմնած յոյն կանայք տեսաւ որոնք ծախու հանուած էին: Ասոնցմէ մէկը ծեր Պարսկի մը մտադրութիւնն իրեն ձգեց. բարբարոսը կնկան ուսերը, սրունքը, ականջները կը շօշափէր. խնամով եւ մանր կը զննէր բերանն ու պարանոցը, ինչպէս որ ձի մը կը զննուի. եւ սա հետազօտութեան ատենը գերւոյն տէրը կնկանն աչուրներուն գեղեց-

կու թիւնը, հասակին վայելչութիւնը եւ ուրիշ մանր
մանր կատարելութիւնները կը գովէր. երգում կը
նէր թէ խեղճ աղջիկը հաղիւ տասուիրեք տարեկան
էր եւ կոյս, եւ թէ գիշերները ոչ երազ կը տեսնէր,
ոչ ալ կը խորդար. Երկայն չընենք, այս խիստ քրն-
նութենէն ետքը՝ քիչ մ'ալ գնոյն վրայ վիճելով
գերին մարմնով եւ հոգւով, հազար երեք հարիւր
վաթսուն ֆրանքի վաճառուեցաւ: Զշմարիտ է որ
այս սակարկութեան մէջ հոգին հաշուի չմտաւ:
Խեղճը, մօրը գրկին վրայ (քանզի այս գժոխային
առուտուրը մօր մը աչուրներուն առջին կ'ըլլար)
գրեթէ նուազեալ, սրտառու ձայնիւ իր տխուր
ընկերներուն օգնութիւնը կը կարգար, որոնք նոյն-
պէս Յունաստանի քաղցր հողէն յափշտակուած է-
ին: Բայց այս բարբարոս երկրին մէջ սիրտերը
փակուած են. օրէնքը թոյլ տուած չարեացը դէմ
մարդիկ անդդայ ըրած է: Սակարկութիւնը կատար-
ուեցաւ, եւ մատաղ օրիորդը գնողին ձեռքը յանձ-
նուեցաւ: Այսպէս այն խեղճին համար անհետ ե-
ղաւ, եւ աշխարհիս այն մասին մէջ բոլոր կանանց
համար ալ անհետ եղած է, սիրոյ եւ երջանկու-
թեան այն սխրալի ապագայն զոր բնութիւնն ա-
նոնց պատրաստած է: Զգուելի՛ ոճիր, մարդկու-
թեան դէմ յանցանք քրէական: Ո՞վ կրնայ երբէք
հաւատալ, այս գժոխային տեսարանը կը կատար-
ուէր Եւրոպա, 1829 ին (2), Փարիզէ եւ Լոնտոնէ
մարդկային ազգին աս երկու մայր քաղաքներէն,
վեց հազար մղոն հեռու, եւ մեր այս պատմութիւնը
գրած ատեն, նոյնը միանգամայն երկրիս բնակ-
չաց երկու երրորդին պատմութիւնն է:

Սյուպիսի վիճակի մը դատապարտուած կնիկ մարդն ինչ հրէշներ կը ծնանի . նուաստութեան , ատելութեան եւ թշուառութեան այս խառնուրդէն որպիսի ցեղ մը դուրս կ'ելլէ : Ո՛վ արեւելեան , ահա քու կենացդ ընկերն , ահա զաւկներուդ մայրը . դուն անկէ՛ քեզի համար հեշտութիւն , զաւկներուդ համար սիրող սիրտ մը կրնաս պահանջել . այն ցաւադին մարմնէն ուրիշ բան չի կրնար ելլել , եթէ ոչ քու եւ սերունդիդ անկաժութիւնը :

Ներոպական ընտանեաց այն պատկերին դիմաց՝ արեւելեան ընտանիքը դիր . առաջինը հաւասարութեան ու սիրոյ վրայ կը կենայ , երկրորդը՝ բազմակնութեան ու դերութեան վրայ , որոնք անասնական կատաղութիւնը միայն կը թողուն սիրոյ , իսկ անոր քաղցր աղերսն ու աստուածեղէն հրապոյրը կը բառնան : Երիկ մարդ մը կրնայ բազմաթիւ կանանց հետ ապրիլ , բայց անոնցմէ շատերը սիրել չի կրնար : Պեղեցիկ մանկամարդաց բազմութեան մէջ ըլլալով՝ վիճակը տխուր է . առանց սիրելու կը ստանայ , առանց սիրոյ ալ կը ստացուի : Թանձր հեշտութիւններով արբեալ՝ դերիներու մէջ առանց ընտանեաց , զաւկներու մէջ առանց զթոյ՝ իրեն նմանները կը բանտարկէ , եւ անոնց պահապանները կը յապաւէ (կը ներ+խայնէ) . իր տունը տանջանաց , մնասու եւ պղծութեան տեղ կ'ընէ : Նրանի թէ այս անասնական կեանքն անոր երջանկութիւն չնորհէր : Բայց ոչ . զգայութիւնները կը բթանան , հոգին կը հիւծի , եւ մինչեւ գերեզմանին եզերքը հետամուտ կ'ըլլայ զգա-

յու թիւններուն այն հեշտութեանցը որ կը գրգռեն
զնա ու կը փախչին անկէ :

Մենք ամէնքս կը ճանչնանք այն սիրուն ար-
ուեստագէտը, այն արագ ճանապարհորդը որ իր
յիշատակարանը ճոխացնելու համար, կարծես թէ
թռչնոյ բնութիւն ունի: Մի՞թո՞ւն պէս թեթեւ կը
սրանայ մինչեւ Կոստանդնուպօլիս, Քէրէ, Երու-
սաղէմ, մինչեւ բրգանց ստորոտը կը թռչի. հոն կը
հանգչի, իր մատեանը կը ծրագրէ, կատարեալ կ'ը-
նէ, յետոյ օր մը յանկարծ կը տեսնուի որ Փարի-
զու մէջ իր գիրքը կը հրատարակէ. պատկեր մը կը
յօրինէ, մեր դաղափարները կ'ուղղէ, Եզրպատս եւ
Յունաստան ըրած արշաւանացը վրայ բարեկամնե-
րուն հետ կը խօսի այնպէս՝ ինչպէս որ զինուոր մը
գանուած ճակատներուն վրայ կը խօսէր: Այս անձը
քանի մը ամիս առաջ Գահիրէի մէջ էր, ուր իր
ծառաները բժիշկ համբաւած էին զնա. քաղքին
հարուստ բնակիչներէն մէկը գիշեր ատեն իր տու-
նը բերել տուաւ կործեցեալ բժիշկը, որ բաւական
ընդարձակ սրահ մը մուծուելով, բարձերու վրայ
տարածուած ծերունի մը տեսաւ գրեթէ մերձ 'ի
մահ, բայց կերպարանօք պատկատելի. սպիտակ
եւ թաւ մօրուքը կուրծքը բովանդակ կը ծածկէր:
Մերունւոյն սպասաւորներն անոր քով բերած է-
ին գեղեցիկ մանուկ աղջիկ գերի մը, որոյ տե-
սութենէն ծերունւոյն փափաքը վայրապար կը
զարթնոյր: «Գուք Եւրոպացիքդ», ըսաւ ծերունին
մարած ձայնով մը, «պատուական դաղանիքներ գի-
տէք: Իսկ ես, առատապէս վարձատրելու պատ-
րաստ եմ այն որ ինձ սա գեղեցիկ գերւոյս սէրը

ստանալու կարողութիւնը շնորհէ » : Այսպէս խօսող ծերունին, գլխոյ միանգամայն զղուանաց արժանի, հոն անկեալ կը դնէր : — Օտարականը պատասխան տուաւ . « Ես չեմ գիտեր այն դաղտնիքը զոր դու գիտնալ կ'ուզես . եւ եթէ կարող ալ ըլլայի, քեզի սորվեցնելէ զգոյշ պիտի ըլլայի, քանզի մահուանդ պատճառ պիտի ըլլայի : — «Փոյթ չէ», դռնէն օրհասական ծերունին թոթովելով եւ կանգնելու փորձ մը ընելով, « փոյթ չէ . բաւական է որ գիտնամ » : Այսպէս խօսելով միւսանգամ ոգեսպառ իր գերի կանանց գիրկը թաւալեցաւ : Ո՛վ դձձութեան մէջ ինկած մարդ . իմացական կենաց թեթեւ երեւոյթն անգամ չունի . շնչաւոր մասը բանաւոր մասն սպաննած է :

Այսպէս ինքնիրեն անձանօթ վատթարութեան մը բոլոր հանգամանքն աղէկ ըմբռնելու համար՝ այս պատմութիւնը Սէլվ անուն գաղիացի պաշտօնակալի մը նոր պատմութեանը հետ համեմատել պէտք է : Պաշտօնակալն Արեւելքի մէջ Սիւլէյման փաշա անունով հռչակաւոր է : Նարուէոնի անկում մէն ետքը Սէլվ զինուորութիւնը թողելու ստիպուելով՝ Նգիպատոսի փոխարքային կը ներկայանայ . զինուորական տաղանդներուն համար փոխարքայէն կ'ընդունուի . եւ առանց բռնադատուելու կըրօնքը փոխել՝ մեծ հարստութեան տէր կ'ըլլայ : Յամին 1826, Սէլվ Էմնէհի մէջ սատրապի մը զեղխութեամբ կ'ապրէր : Նգիպատացի եւ Յոյն գերիներուն ամենէն զեղեցիկները կանանոցին մէջ ունէր « Բայց », կ'ըսէ այս մանր պատմութիւնը գրող հեղինակը, « իր բոլոր հեշտութեանցը մէջ Սէլվին

սիրտը թափուր էր. իրեն արժանի ընկերոջ մը
կ'անձկար: Ղրկէ ինձի, կ'ըսէր, գաղխացի, անդ-
դիացի, իտալացի կին մը. փոյթ չէ ասոնցմէ որը
կ'ուզէ ըլլայ. եւ կը խօստանամ այն կինն ինձ ա-
մուսնացնել. եւ այս սուանց հողւոյ եւ անբան
արարածներն արձկել »: Յետոյ զգայուն կերպով
մը բտաւ. « Իմ երջանկութեանս ուրիշ բան չի
պակսիր, բայց ճշմարիտ բարեկամ կին մը որոյ
միտքն ու սիրտն իմ միայնութիւնս ամօրէր. այս
գանձը եթէ ունենամ, ուրիշ դանձերս ալ կրնամ
վայելել »: — Այս պատմութիւնը կարգացողն ան-
հնար է որ չգարմանայ թէ ինչպէս բնական պատ-
շտութիւնը մարդս նորէն բռնի կարգի, այսինքն
առարկնութեան, կը բերէ, եթէ միայն ընկերա-
կան կացութիւնները մարդուն սիրտը հիմէն վատ-
թ արացուցած չեն:

Բազմակնութիւնը բուն անասնական միճակ մըն
է. քաղմակնութիւնը մեզի գերիներ կու տայ, ա-
մուսնութիւնն՝ ընկեր մը. քաղմակնութիւնը մար-
դուս բնակութեանը մէջ անառակութիւնը կը հաս-
տատէ, ամուսնութիւնն ամէն անառակութիւն հա-
լածական կ'ընէ, ու քաղաքացւոյն տունը սուրբ
կը յարդարէ:

Աս եղածներէն՝ որոնք արեւելքի պատմութեա-
նը համառօտութիւնն են, կը հետեւի թէ քաղա-
քակրթութիւնը միայն ամուսնութեան մէջ կարե-
ւի է. քանզի ամուսնութեան մէջ միայն կանայք ի-
րենց մտաւոր եւ բարոյական կարողութիւնը կըր-
նան կրթել: Ամուսնութեան մէջ միայն կնիկ մարդն
իրբեւ կին, էրկանը վրայ կարողութիւն ունի. իբ-

րեւ մայր՝ զաւկներուն վրայ . եւրոպական ընկե-
րութիւնը բոլորովին ասկէ յառաջ եկած է :

Աշխարհիս սկիզբն Աստուած այր մը ու կին մը
միայն ըրաւ . անկէ ՚ի վեր երկու սեռն ալ երկրի
վրայ հաւասար թուով կու գայ : Ուստի ամէն է-
րիկ մարդ ընկեր մը ունենալու է . բնութեան օ-
րէնքն այս է . մնացածը բարբարոսութիւնն ու ա-
պականութիւնն է : Համոզուելու համար թէ բնու-
թեան օրէնքն այս է , ամենէն քաղցր տեսարանի
մը միտ դրէք . եւ պիտի հիանաք : Երկու մանուկ
սիրականներ դնենք . երկուքն ալ միեւնոյն սիրով
չարժեալ՝ մէկ խորհուրդ ունին , այն է մէկտեղ
կեալ ու մեռնիլ : Երկրիս վրայ ինչ աստուածային
բան որ կայ՝ անոնց հօգի կու տայ ու զանոնք կը
բորբոք : Ե՞նչ ապաքէն անոնք միեւնոյն էակին եր-
կու կէսերն են որ իրար կը զանեն . ո՞չ ապաքէն
քանի որ հողին իր կատարելութեանը կը հասնի ,
զգացումներն ալ տակաւ կը մեծնան , ուրախու-
թիւնն ալ հետզհետէ մաքուր կ'ըլլայ : Ո՛հ , սէրն
առաքինութիւնները նրչափ դիւրին ու զոհերը նր-
չափ հեշտ կ'ընէ : Սն որ կը սիրէ՝ հզօր է , ան որ
կը սիրէ՝ արգար է , ան որ կը սիրէ՝ զգաստ է , ան
որ կը սիրէ՝ ամէն բանի կը ձեռնարկէ , ամէն բա-
նի կը համբերէ : Ճշմարիտ սիրողի մը հողին սուրբ
տաճար է , ուր խուճկն անդադար կը ծխի , ուր ամէն
ձայն Աստուծոյ վրայ կը բարբառի , ուր ամէն
յոյս անմահութեան վրայ է :

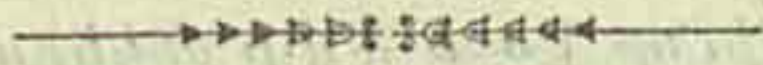
Արդարեւ զարմանք . կնիկ մարդը , որ այնչափ
տկար է մինչեւ սիրականին գէմ չի կրնար դնել ,
նոյն սիրականին համար իր կեանքը զոհելու այն

տկար սրտին մէջ բաւական ազդուութիւն, բաւա-
կան դիւցազնութիւն կը գտնէ: Պատճառը սա է որ
սիրելու համար եղած է կինը, եւ անոր թէ տկա-
րութեանն ու թէ զոհերուն մէջ յաղթանակողը
սէրն է:

Թող ուրեմն սէրը երիտասարդաց չարգիլուի-
եա կ'ուզեմ մանաւանդ զանոնք այս զգացման հա-
մար կրթել. կ'ուզեմ որ առաքինութեան նպատա-
կըն ու վարձքը սիրելն ըլլայ. իմ սաներս թող
գիտնան թէ հողւոյն առաքինութիւնները միայն
մեզ սիրելու եւ սիրուելու արժանի կ'ընեն. թէ՛
սէրն ուրիշ բան չէ բայց դէպ 'ի գեղեցիկը միտում
մը, թէ՛ սիրոյ երազներն ուրիշ բան չեն եթէ ոչ
անսահմանին յայտնութիւնը. թէ՛ հողին շատ անդամ
աննիւթ եւ հողեւոր կատարելութեանց յօժարե-
լով՝ կը սորվեցնէ թէ կան բաներ որոնք յախտեան
սիրելի են, վերջապէս, իմ սաներս թող գիտնան
թէ միշտ բարոյական գեղեցկութիւններն են որ
մեզ նոյն իսկ բնական գեղեցկութեան կը յօժարե-
ցնեն: Այս կարծեաց հաստատութիւն տալու համար
պիտի ցուցնեմ թէ ամենէն տգեղ դէմքերը վեհանձն
զգացման ըրած ազդեցութեամբը գեղեցիկ կ'ըլ-
լան. ուր ամենէն գեղեցիկ դէմքերը՝ ցած եւ վնա-
սակար տպաւորութեան մը համար իրենց պատուա-
կանութենէն կ'իյնան. Ասկէ կը հետեւցնեմ, մա-
նաւանդ կանանց համար, թէ ճշմարիտ հպտանքը
(Գօգեդը) յառաջ քան դմարմինը հողին պարտի
զարդարել, քանզի ամէն բան կատարեալ ընողն
հողին է:

Յնութիւնն ուղած է որ ճշմարիտ սէրն, ա-

մէն զգացմանց գլխաւորն ու առաջինը, քաղաքա-
 կրթութեան մի միայն հիմն ըլլայ: Այս զգացումը,
 իբր մարդուն ու Աստուծոյ մէջ տեղ միջնորդու-
 թիւն մը, բոլոր մարդիկ պարզ կեանքի մը դա-
 տարկութենէն, բարեկեցութենէն ու դադանային
 կիրքերէն՝ բոլորովին ազատ կեանքի մը կը հրա-
 ւիրէ: Երկու մատաղ ամուսիններ իրարու հետ միա-
 ցնողներքին կապակցութեանց մէջ՝ ամէն բան պատ-
 շաճութիւն, ամէն բան երջանկութիւն ըլլալու է:
 Երիկ մարդը իւր ընկերովն երջանիկ եթէ ըլլայ, իր
 պարտաւորութեանցը հետ կարողութիւններուն ալ
 աճելը կը զգայ. ինք արտաքին գործերը կը վարէ,
 քաղաքացւոյ պաշտօններուն հաղորդ կ'ըլլայ, եր-
 կիրները կը մշակէ կամ հայրենեացն օգտակար կ'ըլ-
 լայ: Անիկ մարդն, աւելի քաշուած, տնական գոր-
 ծերուն վերակացուն է. առ տնին՝ էրկանը վրայ կը
 աիրէ, եւ տանը մէջ կարգաւորութեան եւ առա-
 տութեան հետ ուրախութիւն կը ափռէ: Աերջա-
 պէս երկուքն ալ զիրենք նորէն ծնած կը տեսնեն
 սեղանը բոլորող զաւակներուն վրայ, որոնք բարի
 օրինակին ազգեցութեանը տակ ծնողաց առաքի-
 նութիւնները մշտնջենաւորել կը խոստանան:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ

- (1) Տես՝ Բրիտանական հանդէս (Րեվիւ-պրիւանտի)
- Հատ. ԻԵ. Յուլ. 1829:
- (2) Տես՝ Բրիտանական հանդէս, Դեկտ. 1826.
- Թիւ 18. էջ 321:

քանդի քաղաքացի էին : Հոռմ ամուսնու թեան սրբութեանը մեհեաններ կը կանգնուէին , ուր եւ կնոջ (1) մը համեատութեանը բռնաբարուիլն այնպէս նորանչան երեւցաւ , մինչեւ փոխել տէրութեան կերպարանքը :

Կանանց ազգեցութիւնը կը տիրէ ամբողջ կենաց մէջ . սիրական, ամուսին, մայր, երեք մոգական բառեր են որ ամէն մարդկային երջանկութիւն կը բովանդակեն . Կանանց տիրելը թէ գեղեցկութեան եւ պչրանաց պատճառաւ ըլլայ, եւ եթէ սիրոյ, եւ հանճարոյ պատճառաւ, միշտ տիրել է : Աին մարդն իբրեւ ամուսին մեր խորհրդականն է, իբրեւ մայր՝ կը հրամայէ մեզ, եւ մենք կը հնազանդինք . անոր մեռնելէն ետքն անգամ կը հնազանդինք անոր . անոր յիշատակութիւնը շատ անգամ մեզի համար մեր կիրքերէն աւելի զօրաւոր սկըզբունք է : Քանի մը օր առաջ Մոն-Պառնասի գերեզմաննոցին այցելութիւն ընելով՝ տեսայ հոն սա սրբատառուչ տապանագիրը . « Հանգիր, ո՛վ մայր իմ, խաղաղութեամբ . որդիդ միշտ պիտի հնազանդի քեզ » : Ի՞նչ գութ, նրչափ գորով այն պարզ տողին մէջ . տող մը զոր ազգողը կնոջ մը յիշատակութիւնն է, եւ որ ապացոյց է անոր ճշմարիտ գերազանցութեանը : Թողովրդոց հոգին բարքը, նախապաշարմունքն, առաքինութիւնները, մէկ խօսքով՝ մարդկային ազգին քաղաքակրթութիւնը մայրական ծոցին վրայ կը հանգչին :

Շատերը կը խոստովանին թէ մարք արդարեւ ունին այս կարողութիւնը . Բայց կ'ըսեն, ընտանեաց մէջ միայն է անոնց ազգեցութիւնը, Այլ ո՛չ

ապաքէն ընտանիքներէ կը բազկանան ազգեր :
Հրապարակական գործերու մէջ էրիկ մարդուն միտ-
քը գրաւող խորհուրդները ոչ ապաքէն այն մտա-
ծութիւններն են զոր կնիկ մարդը կ'ազդէ անոր
ընտանեկան վառարանին անկիւնը : Անիկ մարդուն
գորովանօք ազդածը եւ կամ քաղցրութեամբ թե-
լադրածն էրիկ մարդը զօրութեամբ կը գործադրէ
դուրսը : Գուք կ'ուզէք որ կանայք իրենց տանը նիւ-
թական գործերը միայն տեսնելով դո՛ն ըլլան , եւ
զանոնք սոյս տնտեսական պաշտօնին համար միայն
կը կրթէք : չէք խորհիր թէ աշխարհիս ամբողջ մտլո-
րութիւններ եւ նախապաշարմունք՝ իւրաքանչիւր
քաղաքացւոյ տունէն կ'ելլեն :

Այս ուրիշ ազդեցութիւն մը որ նուազ տե-
ւական , այլ աւելի բունն է , եւ օրմէ ոչ ոք կրնայ
ազատ մնալ : Այս ազդեցութիւնը պատանեկու-
թիւնն է , ուր կեանքը մեղի ուրախութեանց եւ
տօներու շարք մը կը թուի , ուրախութեանց եւ
տօներու՝ որոց նմանը երկնաւոր կենաց մէջ միայն
ունենալ հնար է . այն հասակին մէջ կ'ըլլայ յան-
կարծ յեղափոխութիւն մը որ մարդուն վիճակը կը
փոխէ : Արկնաւոր պատկեր մը կը սզլողի երիտա-
սարդին մտացը մէջ , կը խռովէ զնա , միանդամայն
կը հիացնէ : Ընտրութիւն մը կ'ընէ պատանին , եւ
կը սիրէ զայն , այն միջոցին բաւական չի համարիր
մօրը գորովը , կ'ուզէ աւելի մտերիմ , եւ ուրիշ ա-
մէն սէր աւելորդ ընող սէր մը . կ'ուզէ իւր անձին
կէտը , յատուկ իրեն համար Աստուծմէ ստեղծուած
ընկերը , այն հրեշտակը զոր միայն եւ յաւիտեան
պիտի սիրէ . կ'ուզէ ընտրելոց , երանելեաց երջան-

կուժիւնը : Իւր այն կէտը կը գտնէ հուսկ ու բեմն ,
եւ ահա անոր բոլոր փափաքներն այն մի միայն ա-
ռարկային վրայ կը հաւարուին : Գեռ երէկ երիտա-
սարդին կամքը խիստ էր իբրեւ զերկաթ . այսօր
ոչ կամք ունի 'նա , ոչ խստութիւն , սիրոյ հետ ուրիշ
գիւցազնական բան մը զարթեալ անոր սրտին մէջ ,
եւ կ'ուզէ ասորիլ , որպէս զի կեանքը կարող ըլլայ
տալ անոր համար՝ զոր կը սիրէ : Ա'ուզես տեսնել
այս հրաշայիքն յառաջ բերող գիւժական զօրու-
թիւնը , դարձուր աչօւրներդ . սա մանկամարդ օրի-
որդն է որոյ անմեղութիւնը կրնաս դուշակել հա-
յնցուածքէն : Իր ազգած զգացմանը վրայ ինք իսկ
զարմացած , անչարժ եւ մտախոճ՝ կը խոնարհեցնէ
գլուխն ու կը շիկնի : Եւ ս'արդեօք յայտնեց անոր
այն գազանիքը զոր սիրողը կ'ուզէր ծածուկ պահել
բոլոր աշխարհէ : Ա՞վ , նոյն ինքն սիրողն . այն լը-
ռութիւնը , այն մեծարանքը , հլութիւնը , երկչոտ
տարսիանքը որմէ ըմբռնեալ պատանին կը դողայ
հիացմամբ , բոլոր ատոնք , կ'ըսեմ , տիեզերական
լեզու մի են . հասարակածին տօթակէզ դօտոտն ,
ինչպէս բեւեռային սառօյցներուն ներքեւ , անմե-
ղութիւնը կը հասկնայ այս լեզուն . կը հասկնայ ա-
ռանց սորված ըլլալու , քանզի բնութեան ընդ հանուր
օրէնք է , որ գեղեցկութիւնը լրանալուն պէս՝ պէտք է
որ իրմէ դուրս եւ ուրիշկամքի մը վրայ իսկոյն իշխէ :
Այսպէս , այս մանկամարդ օրիորդը որ հա-
ղիւ իւր անձին իրազէտ է . որ մինչեւ զայն վայր
ոչ այլ ինչ գիտէր բայց հնազանդիլ առանց դա-
տողութեան . որուն աշխարհիս վրայ անցած բա-
ներէն ոչ ոք լուր մը տուած էր , այն անզէտ , ան-

փորձ օրիորդը կ'ըլլայ յանկարծ մեծագոր եւ միա-
հեծան : Սիրոյ բանութենէն յափշտակեալ մարդու
մը կեանքն ու պատիւը կը տեսնէ իւր հաճոյիցը
յանձնուած . այնպէս որ ինչ որ կը խնդրէ՝ կ'ըն-
դունուի , ինչ որ կ'ուզէ՝ կը կատարուի առ ժամայն :
Օրիորդին մանկական կամքը , (եթէ վսեմ է անոր
հոգին) , կրնայ հայրենեաց համար դիւցադ մը , եւ
կամ , (եթէ կոյր է կրիւք) , ընտանեաց մէջ չարա-
գործ մը ընել այն էրիկ մարդը : Ո՛վ կանայք ,
դուք կը տիրէք , էրիկ մարդը ձեր իշխանութեան
ներքեւ է . կը տիրէք ձեր որդւոցը , ձեր սիրա-
կաններուն , ձեր ամուսիններուն : Խաբուած է է-
րիկ մարդը որ կը կարծէ թէ կնոջ տէրն է . մարդ
չէ նա , կատարեալ մարդ չէ , եթէ կինը չամբող-
ջացներ անոր գոյութիւնը . կէս է այրն ա-
ռանց կնոջ , անով կը լրանայ նա : Ի դուր կը պար-
ծի թէ գերազանց է քան զկինը . փառքն ու ա-
մօթը կնոջմէն կու գան անոր : Ամենայն ուրեք
չայանի է այս . առասպելն ու պատմութիւնը կը
վկայեն ասոր . Աիրկէի⁽⁵⁾ պալատին մէջ պատե-
րազմողք կը փոխուին խոճկորի , եւ Մետիչինե-
րուն⁽⁶⁾ արքունեացը մէջ մարդիկ կ'ըլլան գաղան :
Ահանձն գործոյ մը վրայ խօսելով վեհանձն
մարդ մը , Պայրն , կը խոստովանի թէ չէ կարող
կատարել այն գործը . բարեկամք կը ստիպեն ըզ
Պայրն , եւ Պայրն կը մերժէ . յետոյ խորհուրդ մը
կ'իյնայ միտքը . կանկ կ'առնէ , կը գոչէ . « Բնրէ ,
եթէ *** հոս ըլլար , կրնար ինձ կատարել տալ
դայս : Ահա կին մը որ , իր հրապուրանացը մէջ
անդամ , փառաց եւ առաքինութեան կը մզէ էրիկ

մարդը . նա է իմ յանձանձիչ սղիս » (7) :

Եթէ կայ բան մը որ չուրացուիր՝ կանանց ազգեցութիւնն է . ազգեցութիւն ամբողջ կենաց , զոր անոնք կը դորձեն որդիական գթոյ , հեշտութեան եւ սիրոյ միջոցաւ : Ար հարցնենք հիմա զարմանօք թէ ինչպէս մտայած են մարդիկ այս տիեզերական շարժիչը . ինչպէս բարոյագէտք , փոխանակ իրենց օգնութեան կանչելու ամէն դօրութեանց մեղմագոյնն : ու ազդողագոյնը , ջանացած են զայն տկարացնել , եւ ինչպէս այնչափ դարերու օրէնսդիրները միարանսած են զայն մեղի համար մնասական ընել . քանզի , դիտողութեան արժանի կէտն այս է որ , մենէ են բոլոր այն մնասները զոր կանայք երբէք ըրած են մեղի , իսկ օգուտներն՝ անանցմէ : Յակամայս մեր , որ զանոնք ապուշ ընելու մտօք դաստիարակած ենք , անոնք ունին տակաւին մտածութիւն , միտք եւ հոգի . մեր բարբարոս նախապաշարմանն հակառակ՝ անոնք այսօր փառք են Եւրոպիոյ եւ մեղի հաւասարք եւ համապատիւք : Ժամանակաւ մեր մեծիմաստ վարդապետները կանանց հոգի ունենալն անգամ ուրացան . ասոնք շատ հեռու չեն մենէ ժամանակաւ . բայց , որպէս թէ Նախախնամութիւնը փոյթ ունէր այնպիսի թշնամանաց վրէժը պահանջելու , այն ատեն Լուվրի մէջ կ'ապրէր Եղիաարէթ (8) մը որ Քաղիա մատնեց Անգղիոյ , եւ Լորենի դաւառին աղքատ մէկ հիւղին մէջ՝ Յովհաննա տ'Արք (9) , որ հայրենիքը փրկեց , Անգղիացիք զարկաւ , եւ իբրեւ դիւցազն ապրելէն ետքը մեռաւ մարտիրոսաց մահուամբ :

Կանայք նուաաստացնելու համար մեր ըրածը ,
մեզ քաղաքակրթելու համար անոնց ըրածը , մեր
պատմութեան . բարոյական եւ թատերական տե-
սարաններուն ամենէն սքանչելիներն են : Աղաւ-
ժամանակ որ անոնց գեղեցկութիւնը կը մրցէր մի-
այնակ բարբարոսութեան դէմ : Աշտարակաւոր
գղեակներու մէջ ⁽¹⁰⁾ իբրեւ կալանաւոր բանտարկ-
ուած կանայք՝ կը կրթէին այն գոռ պատերազ-
մողները որ կ'արհամարհէին անոնց տկարութիւնը ,
բայց կը պաշտէին անոնց գեղեցկութիւնը : Արիկ
մարդն էր որ կը զրկէր կանայք ցաստիարակու-
թենէ , եւ կ'ամբաստանէր թէ տգէտ են : Մինչ
մէկ կողմանէ նախապաշարու մը կ'անարդէր զա-
նոնք , միւս կողմանէ սէրը կ'աստուածացնէր . ա-
նոնք , տկար եւ երկիւղած , ուրիշ բան չտեսնե-
լով իրենց բոլորաթիքը բայց սուր եւ զինուոր , ի-
րենց բռնաւորներուն կրիցը հետեւեցան , բայց
հետեւելով՝ ամօքեցին զանոնք : Կանայք էին որ
պատերազմողները կը յորդորէին տկարը պաշտպա-
նելու : Այսպէս ասպետութիւնը եղաւ պաշտպան ,
անիրաւութիւնը կարճեց եւ այնպէս տակաւ հոր-
դեց ճանապարհ օրինաց թագաւորելու : Հոսակ ու-
րեմն ասպետութիւնը թագաւորութիւններ նուա-
ճելու համար կռուելէն ետքը , այնչափ մարգասէր
եղաւ՝ մինչեւ տիկնաց գեղեցկութեանը համար
կռուիլ . այսպէս կանանց սիրոյն ետեւէն եկաւ
քաղաքակրթութիւնը : Մեծ յեղափոխութիւն մը
կատարուեցաւ Պաղիոյ մէջ այն օրը՝ որ աղնուա-
կան ասպետ մը ետ դարձուց իր զօրքը , երբ խմա-
ցաւ թէ իր թշնամւոյն կնոջն ասպատանարանն էր

գղեակը դոր կ'ուղէր պաշարել, եւ թէ այն կկնը մայր պիտի ըլլար 'ի մօտոյ :

Քիչ մը ետքը, գիտութեանց քանի մը տարերք՝ գպրոցականութեան բոլոր աշխարհք ծածկող խաւարն հաղիւ թէ ճեղքեցին եւ ամէն աչք շլացաւ, ան ատեն զգացին մարդիկ թէ արժանի արդահատութեան էր կանանց վիճակը : Յորչափ որ արք զիրենք մարմնոց դորութեամբ եւ արութեան աշխուժիւ միայն գերազանց կը համարէին քան զկանայս, կը ճանչնային թէ անոնց ակարութիւնն ու գեղեցկութիւնը գերազանցութիւն մը ունէր իրենց վրայ . բայց երբ սկսան իրենց ուղեղը ճնշին գիտութեամբ մը (1) մրտաել եւ հպարտացան, մազ մնաց որ կանայք պիտի կորանցնէին իրենց ազգեցութիւնը : Կանանց համար ամենէն թշուառ դարը գպրաց եւ վարդապետաց դարն եղաւ, այն ատեն յուղուեցան արանց գերազանցութեանն ու կանանց նուաթտութեանը վերաբերեալ ժպիրհ խնդիրները : Այն ատեն յօրինուեցաւ կանանց չարութիւններուն այբուբենը եւ անոնց թերութիւններուն պատմութիւնը սկսաւ գրուիլ . անոնց հոգւոյն գոյութեանը վրայ անգամ տարա կու սուեցաւ . նոյն իսկ աստուածաբանք իրենց խոռովակից վիճաբանութեանցը մէջ թուեցան մտահալ վայրկեան մը թէ Յիսուս Քրիստոս մօր կողմանէ միայն ազգակից էր մարդկութեան :

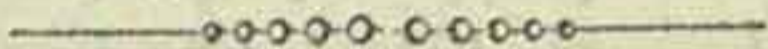
Այս վիճաբանութիւնները սա ողբալի արդիւնքն ունեցան որ կանայք անասուն համարելը բարոյական գրութիւն մը եղաւ, ինչպէս որ ժողովուրդն անասուն համարելը քաղաքական գրութիւն էր : Մեր հայրերը երկար ատեն ազխութիւնն անմեղութեան

հետ շփոթեցին . եւ այս եղաւ պատճառ անոնց բու-
լոր աղետիցը . այն ատեն կ'ուզուէր որ կանայք ա-
պուշ ըլլան յօգուտ արանց , եւ ժողովուրդը տգէտ
յօգուտ կառավարութեանց : Այսպէս կ'նիկ մարդն
ու ժողովուրդը , նոյն կերպով եւ ոգւով , խաղառ
դրկուեցան կրթութենէ : Ամէն բան կանանց դէմ
էր . գիտութիւնը , օրէնսդրութիւնը եւ աստուա-
ծաբանութիւնը . աստուածաբանութիւնը՝ որ այն
ատեն կրօնք կարծուած էր , եւ կը վարդապետէր
թէ իրենց մարմինը խարազանաւ ձաղկելով եւ ա-
պաշխարութեան խստամբերութեամբ միայն կրնան
կանայք առաքինի ըլլալ : Մեր հայրերն ահա այս
կերպով իմաստուն ընել կը կարծէին իրենց կանայքը ,
այսինքն՝ անոնց հոգի ունեհալն ուրանալով , դա-
նոնք մատնելով առաքինական կարծուած ապաշ-
խարութեան չնչին գործերու որ դուրկ էին բարո-
յականէ , եւ միտքերը բթացնելէ ուրիշ արդիւնք
չունէին . այս կերպով կը յուսային զանոնք մաքուր
եւ ամբիծ պահել : Թէ այն ժամանակին կանայք
եղան արդեօք այնպէս ինչպէս որ արք կ'ուզէին ,
ասոր պատասխանը կու տան Նուի ԺԱ.ի (12) , Պո-
գաչչիոյի (13) , Նաւարայի թագուհւոյն (14) եւ Պոնա-
վէնդուր Տեբէրովիէի (15) վէպերը . ասոնց մէջ տգի-
տութեան բոլոր արդիւնքը կ'երեւայ յայտ յանդի-
ման . այս գիրքերուն խժական տեսարանին պա-
կասը լեցուցին Պուշէի (16) Սերէ+ը , Բանդակրոտէլ , (17) ,
այլովքն հանդերձ . խեղկատակ գրեանք՝ որոց մէջ
գրուածներն այսօր հազիւ կը համարձակի ոք ըսել
ականջէ , թէպէտ անոնք այն դարուն համեատ ըն-
կերութեանց մէջ կը կարդացուէին համարձակ . ըն-

առանկաց մէջ տիկնաց բերանն էին, եւ քարոզներու մէջ վկայութիւն կը բերուէին կղերէն. կղերէն՝ որ զՍտեփանոս Տոլէ⁽¹⁸⁾ այրեց իբրեւ ոճրագործ Պղատոնը թարգմանելուն համար, եւ փողոտեց զՌամոս⁽¹⁹⁾, վասն զի իշխեց նա խօսիլ Արիստոտելի հակառակ: Բայց ժողովուրդն ալ հատոյց ասոնց փոխարէնը, իր նախապաշարմանցն ու տղխութեան բերը նեանց իր բռնաւորներուն վրայ: Կարգա մեր պատմութիւնը, եւ հոն ամէն է՛ի վրայ արեամբ դրուած պիտի տեսնես ասոր ստուգութիւնը. Ալպիկեցւոց⁽²⁰⁾ կոտորածը, Արմանեագի⁽²¹⁾ կոտորածը, Սրբոյն Բարթողիմեայ⁽²²⁾ կոտորածը, ժողովուրդին իր առաջնորդներէն սորված մոլեռանդութեան եւ անապաշտութեան ձեռքով կատարուած ոճիրներ են: Տղխութիւնն ամէն բանի կը հաւատայ, անապաշտութիւնն իմաստասիրել չի գիտեր, եւ մոլեռանդութիւնն, ինչպէս երկրպագելու, նոյնպէս ըսպաննելու պատրաստ՝ կը գոչէ. «Ո՞վ պիտի սպաննեմ»:

Նզուկ ուրեմն թագաւորաց որ կը կարծեն թէ զօրաւոր պիտի ըլլան, եթէ իրենց հպատակներն անբան եւ անիմաստ ընեն, այսպիսի թագաւորք կրնան այնպիսի հպատակներէ պահանջել ոճիր եւ արիւնհեղութիւն, եւ անոնք իսկոյն կը կատարեն ամէն եղեռն, ամէն նախճիր. բայց զիտցած ըլլան պահանջողները որ անգամ մը ոճիր եւ արիւնհեղութիւն կատարելու սկսող տխմար ժողովուրդը չի դադրիր ոչ ոճրէ եւ ոչ արիւնհեղութենէ. պէտք է որ մրրիկն յառաջ խաղայ: Եւ ոչ այսչափ միայն, որչափ աւելի տգէտ է ժողովուրդ մը՝ այնչափ ա-

ւելի կ'ախորժի գործած կառադութիւններէն .
փաստ մը չէ կարող դայն կասեցնել , եւ ոչ իմա-
ցականութիւն մը լոյս տալ անոր , եւ ոչ ակնա-
ծութիւն մը զսպել զնա . սպաննող գործի մըն է
որ , դիակէ դիակ , կը հասնի մինչեւ իրեն առաջ-
նորդ եղող անձինս : Ահա այսպէս տիրապետաց զօ-
րութիւնը կարծուած տղիտութիւնը , անոնց ձեռ-
քը գործիք մը ըլլալէն ետքը , կը կործանէ գա-
նոնք : Անոնց կը պատահի ինչ որ պատահեցաւ այն
բռնաւորին որ կեր եղաւ իր ձիերուն զորս մար-
դու մտով կը սնուցանէր :

(1) Ասլիէր, Լուիզ Ծրանսուազ տը լա Ասլիէր, ծնաւ 1644 ին եւ մեռաւ 1710 ին. Լուի Ժ.Գ. ի տարփածուն էր որմէ չորս տղայք ծնան, Թագաւորն ընդարձակ կալուածներ պարգեւեց Ասլիէրի որ այս կկամուաները բարերարական նպատակներու կը գործածէր: Օրիորդ Ասլիէր բարեպաշտ ըլլալով, ամօթով էր միշտ իր այս յանցանացը համար, եւ վանք մը առանձնացաւ երկուանգամ, բայց Լուի նորէն պալատը բերել տուաւ առանձնացեալ օրիորդը: Լուի քանի մը տարի ետքը ուծացաւ (պաղեցաւ) Ասլիէրէն, եւ Մոնղէսբանի տիկնոջը գարնուելով, երկուքն ալ կը գործածէր, մինչեւ որ Ասլիէր ըստորովին քաշուեցաւ Աարմեղեան կուսանաց վանքը 1674 ին, եւ քողն առնելով եղաւ հաւատաւոր (մայրապետ), ու իր կենաց վերջին տարիները սերտ բարեպաշտութեամբ եւ խստամբերութեամբ անցուց: Ասլիէրի այս ապօրինաւոր յարաբերութիւնը Լուի Ժ.Գ. ի հետ, ոչ այնչափ կատաւոր էր, որչափ տկարութենէ եւ ակնածութենէ:

(2) Պարրի, Յովհաննա Առպէրնիէ Պարրի, ծրնաւ 1744 ին, հասարակ ընտանիքէ մը ըլլալով, թիչ մը ժամանակ հրատարակաւ գաթակղական կեանք մը վարելէն ետքը, 1769 ին ծանօթացաւ Լուի Ժ.Գ. ի: Թագաւորը սաստիկ յափշտակուելով Պարրիյի գեղեցկութենէն, ամէն արտօնութիւն շրնորհեց, եւ ամենեւին բան մը չէր գլանար անոր: Պարրի գործիք մը եղած էր նենգաւոր եւ չարա-

կամ մարդոց . ատելի ըրաւ թագաւորին Շուաղէօ-
լի դուքսը որ Լուի ԺԵ. ի պաշտօնեաներուն մէջ
ամենէն երեւելին էր , եւ թագաւորին Պարրիյի հետ
ունեցած դայթակղական յարաբերութեանը դէմ իր
տհաճութիւնը յայտնած էր : Այս լկտի կինն էր որ
զբարլամէնդն աքսորելու թելագրեց զթագաւորն
1771 ին , ըստ հաճոյս շնորհքներ եւ պարգեւներ բաշ-
խել կու տար անոր , եւ կը վատնէր արքունի գանձը
Լուի ԺԵ. մեռնելէն ետքը Պարրի խոյս տուաւ պա-
լատէն եւ մինչեւ յեղափոխութեան ատենն ան-
յայտ էր : Յեղափոխութիւնը բրդելուն պէս իր
անդին ազամանդներն առնելով Անգղիա գնաց , եւ
անկէ դարձին՝ իմացուելով բռնուեցաւ եւ 'ի մահ
գատապարտուեցաւ 1793 ին : Աս երկու կանայք ,
Վալիէր եւ Պարրի , թէպէտ տարիածուք էին եր-
կու թագաւորաց , բայց եւ այնպէս մեծ տարբե-
րութիւն կայ երկուքին մէջտեղը . առաջինն իր
տկարութեանը մէջ միշտ բարեպաշտ , ապաշխա-
րող եւ բարեգործ , ակամայ գործիք եղած էր Լուի
ԺԴ. ի պէս բունն թագաւորի մը հաճոյիցը . երկ-
րորդը՝ լկտի եւ չարասիրտ , մինչեւ վերջն անգեղջ,
գործիք ըրած էր իր ժանտաժուտ կամացը Լուի
ԺԵ. տկար թագաւորը :

Պէտք է գիտնալ որ Վալիէր օրիորդը միայն չէր
Լուի ԺԴ. ի տարիածուն , ոչ ալ լոկ Պարրի տիկինը՝
Լուի ԺԵ. ինը : Լուի ԺԴ. Վալիէրէն ետքը ունե-
ցաւ Մոնգէսքանի տիկինը որուն յաջորդեց Մէնդ-
նոնի տիկինը : Լուի ԺԵ. բաց 'ի վերոյիշեալ Պար-
րիյի տիկնոջէն , ունեցաւ ուրիշ շատեր , որոնց ա-
մենէն գլխաւորն ու ամենէն աւելի ազդեցութեան

տէրն էր Բոմբատուրի տիկինը : Ասկէ դիւրին է
գուշակել թէ ինչ աստիճան հասած էր Գաղիոյ
արքունեաց անբարոյականութիւնն այս երկու թա-
գաւորաց ժամանակ , որոնց յաջորդին Լուի ԺԶ. ի
օրով բրդաւ այն սոսկալի յեղափոխութիւնը : Մի-
այն դիտողութեան արժանի պարագայ մըն է որ ,
ինչպէս էմէ Մարթէն ալ կը յիշէ , Լուի ԺԳ. ի տար-
փածուները , Վալիէր , Մոնդէսքան եւ Մէնդնոն ,
իրենց այն տկարութեանը հետ , բարեպաշտու-
թեան հիմ մը ունէին : Վալիէրի կենացն ու վերջին
տարիներուն համար արդէն ըսինք : Մոնդէսքան
ալ իր վերջին տարիներուն մէջ բարեպաշտութեամբ
գրեթէ ջնջեց իր առջի դայթակղութիւններուն
արատը , եւ ընդհանրապէս բարեգործ էր եւ պաշտ-
պան արուեստից եւ դպրութեանց : Նոյնպէս Մէնդ-
նոն ընդհանրապէս բարեպաշտ , ջնջեց տուած
դայթակղութիւններն իր վերջին բարերարական
յիշատակարաններովը . 1685 ին հիմնեց աղքատ
ազնուական աղջկանց համար բարեպաշտական
դպրոց մը , եւ Լուի ԺԳ. ի մահուրնէն անմիջապէս
ետքը միանձնանալով՝ մինչեւ ցմահ իւր (1719)
խիստ եւ հոգեւոր կեանք մը վարեց : Ասոնց բո-
լորովին հակառակ էին Լուի ԺԵ. ի տարփածուք-
ասոնք , ինչպէս սկսան , այնպէս վերջացուցին :
Այս է պատճառը որ էմէ Մարթէն Լուի ԺԳ. ի
եւ Լուի ԺԵ. ի ժամանակներուն մէջտեղ մեծ տար-
բերութիւն մը կը դնէ :

(3) Սպարտա , հնոյն Յունաստանի երեւելի քա-
ղաքներուն մէկն էր Պեղոպոնէսի մէջ : Յունաս-
տան երկու կը բաժնուէր՝ Նլլադա եւ Պեղոպոնէս :

Այս ետքինը՝ Պեղոպոնէս, Յունաստանի հարաւային
ցամաքակողին է որ հիմա Մօշա կը կոչուի: Ելլա-
դա՝ Յունաստանի բուն ցամաքն է Աորնթոսի պա-
րանոցէն անդին, եւ հիմա Լիւատիա կը կոչուի:
Աս երկու մասերը, Ելլադա եւ Պեղոպոնէս, կը
բաժնուէին այլեւայլ մանր տէրութիւններու կամ
անկախ գաւառներու, որոնց մէջ ամենէն երեւե-
լիներն եղան Աթէնք եւ Սպարտա. առաջինը՝ Ել-
լադայի, երկրորդը՝ Պեղոպոնէսի մէջ: Աթէնք Ատ-
տիկէ գաւառին մայրաքաղաքն էր, Սպարտա ալ՝
Լակոնիոյ, եւ Լակեդեմոն ալ կը կոչուէր, ուստի
եւ Սպարտացի եւ Լակեդեմոնացի միեւնոյն բանը
կը նշանակեն: Այս երկու քաղաքներն, Աթէնք եւ
Սպարտա, գրեթէ բոլոր Յունաստանի վրայ փո-
փոխակի տիրած են ազդեցութեամբ, այսինքն մը-
նացած գաւառներուն վրայ միշտ վերին իշխա-
նութիւն մը ունեցած են, եւ իրարու ստիւ ըլլա-
լով, իրարու հետ շատ անգամ պատերազմներ ը-
րած են: Գրեթէ բոլոր Յունաստանի պատմութիւ-
նը կը բովանդակուի այս երկու քաղաքներուն
պատմութեանը մէջ: Սպարտայի համառօտ պատ-
մութիւնը հետեւեալն է:

Յունաստանի ամենէն հին բնակիչները, քրիս-
տոնէական թուականէն իբր 2000 տարի առաջ,
Պեղասպացիք կը կարծուին: Ասոնցմէ աւելի կըրթ-
եալ գաղթականներ Փիւնիկէէն եւ Ագիպտոսէն
գալով տիրեցին Ելլադայի եւ Պեղոպոնէսի: Այս
գաղթականները Յունաստան բերողներուն մէջ ե-
րեւելիներն էին Նաքոս եւ Աեկրոփա: Նաքոսի
յաջորդները հիմնած են Սպարտա 1880 ին՝ նախ

քան զՔրիստոս . եւ տիրած են մինչեւ 1600 : Այս
Թուականին (Գեւկալիոնի ցեղէն) Հելլենացիք Թե-
սաղիայէն գէպ 'ի հարաւ արշաւելով տիրեցին Պե-
ղոպոնէսի, ուստի եւ Սպարտոյ, եւ այսպէս
Սպարտա Ինաքոսի ցեղէն անցաւ Հելլենացւոց
(Գեւկալիոնի ցեղին) մինչեւ 1200 նախ քան ըզ-
Քրիստոս : Հելլենացւոց Պեղոպոնէսի մէջ իշխած
միջոցին Փռիւզիայէն (փոքր Ասիայէն) Տանտաղոսի
որդին Պեղոսիս Պեղոպոնէս գալով ցամաքակղզւոյն
մեծ մասին կը տիրէ : Պեղոսիսի անուամբը կոչուած
է Պեղոպոնէս որ առաջ Ապիա կը կոչուէր : Իբր
1200 ին նախ քան զՔրիստոս, Հերակլեանք (Հե-
րակլէս գիւցաղին ցեղը) Պեղոպոնէսի վրայ յար-
ձակելով, տիրեցին ցամաքակղզւոյն : Արիսդոտէմ
Հերակլեան առաւ բաժին Սպարտա, եւ անոր մեռ-
նելէն ետքը տիրեցին երկու որդիքը Եւրիսթենէս
եւ Պրոկղէս, եւ այնուհետեւ սովորութիւն եղաւ
այս երկու թագաւորաց սերունդէն միանգամայն
տիրել : Այսպէս Հելլենացիներէն Հերակլեանց ան-
ցաւ Սպարտայի, կամ Լակոնիոյ իշխանութիւնը :
Լիկուրգոս (898-870) Սպարտացւոց այնպիսի օ-
րէնք մը դրաւ որ անոնք վշտամբեր եւ պատերազ-
մող ժողովուրդ մը եղան : Այս նոր կարգադրու-
թեամբ Սպարտա պահեց իր երկու թագաւորնե-
րը . բայց ասոնց իշխանութիւնը չափաւորուեցաւ
5 պարէաներու (էֆոր) (որոնք թագաւորներուն
գործքերը քննող գերագոյն դատաւորներ էին) եւ
18 անդամներէ բաղկացեալ ծերակուտի մը հաս-
տատութեամբ . այնպէս որ Սպարտա եղաւ գին-
ուորական հասարակապետութիւն քան թէ միաւ-

պետութիւն : Սպարտա քիչ ատենէն իր ազդեցութեանը տակ առաւ գրեթէ բոլոր Պեղոպոնէս, որ դաշնակցութիւն մը եղաւ (Պեղոպոնէսեան դաշնակցութիւն) որոյ նախագահութիւնն ու սպարապետութիւնը Սպարտայի ձեռքն էր : Այս միջոցին, այսինքն 880-480, բոլոր Յունաստանի մէջ Սպարտայի ուրիշ ոսոխ չկար բաց Աթէնքէ, որ ծովային դորութեամբ, հարստութեամբ եւ դաշնակիցներու բազմութեամբ դորաւոր ըլլալով, Սպարտայի հետ կը մրցէր : 480 էն մինչեւ 459, պատահեցան Մարական, այսինքն՝ Պարսից հետ եղած պատերազմները : Աս պատերազմներուն ատենը, Թերմոպիլէի կռուին, Պղատէայի եւ Միւկադէի յաղթութեանց մէջ նշանաւոր եղան Սպարտացիներէն՝ Լէոնիդաս, Պաւսանիաս եւ այլք ոմանք : Բայց Պարսից վրայ եղած յաղթութեանց դիխաւոր փառքն Աթենացւոց էր, եւ այս պատճառաւ այս երկու հասարակապետութեանց մէջ տիրող նախանձն աւելցաւ, եւ վերջապէս բրգաւ երկուքին մէջտեղ պատերազմ մը որ Պեղոպոնէսեան պատերազմ կը կոչուի, եւ տեւեց 431-404 նախ քան զՔրիստոս : Աս պատերազմին մէջ Աթենացիք կը յաղթուին մեծ ջնասով, իսկ Սպարտացիք այնչափ կը դորանան որ Ագեսիդայոս Ասիոյ մէջ Պարսից վրայ կ'արշաւէ, եւ Կղէարքոս, նոյնպէս Սպարտացի, կ'օգնէ փոքուն Կիւրոսի որ իր եղբորմէն Արտաշէս ուշեղէն ապստամբած էր : Սպարտացւոց վերին իշխանութիւնը Յունաստանի վրայ կը տեւէ մինչեւ 370, երբ Թերացիք դաշնակցութիւն մը կազմելով դէմ կ'ելլեն Սպարտա-

ցւոց . Եպամինոնտաս Թերացի կը մանէ Պեղոպո-
նէս եւ երկիցս կը դարնէ Սպարտացիք եւ կը յաղ-
թէ անոնց : Աս ժամանակէն ետքը Սպարտացիք
չեն կրնար նորէն առջի մեծութեան հասնիլ . Յու-
նաստանի դէմ ուրիշ արտաքին թշնամիներ կ'ել-
լին , Մակեդոնացիք : Ասոնք (Փիլիպպոս, մեծին Ա-
դէքսանդրի հայրը) գրեթէ բոլոր Յունաստան նը-
ուածեցին (380), մինչեւ որ Պեղոպոնէսի մէջ Աքայե-
ցիք ապստամբեցան (284) Մակեդոնացիներէն , եւ
կաղմուեցաւ Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը որուն
մասնակից էին գրեթէ բոլոր Պեղոպոնէսի քաղաք-
ները : Սպարտա միայն հակառակ էր այս դաշնակ-
ցութեան : Արատոս (251), եւ մանաւանդ Փիլո-
պոնէն (208-188), Աքայեցւոց դաշնակցութեան
դորաւարները , շատ խոնարհեցուցին Սպարտացւոց
զօրութիւնը , մինչեւ որ վերջապէս Հռոմայեցիք
Յունաց երկպառակութիւնը պատեն առիթ համա-
րելով , սկսան խառնուիլ անոնց գործերուն խորա-
մանկութեամբ , եւ հուսկ յետոյ 146 ին խալառ նը-
ուածեցին Յունաստան : Հռոմայեցի կայսերաց ժա-
մանակ Սպարտա խաղաղութիւն վայելեց : Բուզան-
դեան կայսրութեան ատենը Պեղոպոնէս (Մորա)
փոքր իշխանութիւն (պէպէթեա) մըն էր որուն մայ-
րաքաղաքն էր Սպարտա : Սուլթան Մէհմէտ Բ. քը-
րիստոնէական թուականին 1460 ին Սպարտա ա-
ռաւ՝ վոնտելով Մորայի իշխանը (պէպէթեա) Դե-
մետրիոս , որուն դաշնակիցը Մալաթիադա , Բիւթի-
նի իշխանը , քաղաքը նորէն առնել ուզեց , եւ
երբ չկրցաւ , կրակի տուաւ . այսպէս Սպարտա իր
հիմնարկութենէն իբր 33 դար ետքը բոլորովին անհետ

եղաւ : Օսմանցիք անոր աւերակներուն վրայ շի-
նեցին ուրիշ քաղաք մը որ Միսիարա կոչուեցաւ :
Յունաց թագաւորութիւնը նորէն հաստատուելէն
ետքը, Միսիարայի նորէն արուեցաւ Սպարտա ա-
նունը, եւ հիմա Մորէայի Լակեդեմոնիա գաւա-
ռին գլխաւոր քաղաքն է : Սպարտացիք ուժեղ,
քաջ, ժուժկալ, զգաստ, աշխատութեան եւ վըշ-
տամբերութեան սովոր, հայրենասէր, բայց խիստ
եւ յամառ էին : Գաստիարակութիւնը հասարակաց
էր անոնց մէջ, եւ աւելի սիրան ու մարմինը կըր-
թելու կը ջանային քան թէ միտքը . ուստի եւ գի-
տութիւնք եւ արուեստք յառաջադէմ չէին անոնց
մէջ : Ոսկի եւ արծաթ դրամ չկար Սպարտա՝ մին-
չեւ Աթենացւոց դէմ եղած յաղթութիւնը : Սպար-
տացւոց յատուկ ոճն էր համառօտարանութիւնը
որ Լակոնարանութիւն կը կոչուի : Սպարտացի կա-
նայք ալ որ արանց պէս հրապարակաւ արու դաս-
տիարակութիւն մը կ'առնէին՝ երեւելի էին Յու-
նաստանի մէջ գեղեցկութեամբ եւ քաջարտու-
թեամբ :

(1) Այս Հռոմայեցի կիճն էր Լուկրետիա, Տար-
կուինոս Առլատինոսի կիճը զոր անպատիւ բրաւ
Տարկուինոս Գոռոզի, Հռոմի թագաւորին որդին
Սեքստոս : Զգաստն Լուկրետիա այնպիսի մեծ թըշ-
նամանք համարեցաւ իրեն այս որ, Սեքստոսէն
կրած բռնութիւնն էրկանը եւ հօրը Բրուտոսի սլաա-
մելէն ետքը, ինքզինք զարկաւ սպաննեց (309 Ք. Ա.)
պահանջելով անոնցմէ որ վրէժը խնդրեն թշնա-
մանողէն : Լուկրետիայի այս եղերական մահն այն-
պէս զայրացուց հռոմայեցի ժողովուրդը, որ միա-

պետութիւնը կործանելով՝ հասարակապետութիւնը
հաստատեցին :

(5) Աիրկէ, համբաւաւ որ կախարդ կին, ըստ ա-
ռասպելեաց դուստր էր արեգական եւ Աերաայի յա-
ւերժահարսին, եւ բնակէր Նա կղզին Իտալիոյ մօտ :
Ողիսեւս իր թափառական ճամբորդո թեան ատենը՝
Աիրկէի կղզին ինկաւ . կախարդը դիւթական ըմ-
պելւով մը Ողիսեայ ընկերները խոճկորի փոխեց,
Ողիսեւս միայն ազատ մնալով անոր դիւթութե-
նէն՝ տարի մը անոր քով բնակելէն ետքը հնարքով
մը պրծաւ :

(6) Մեափշի կը կոչուի Իտալիոյ մէջ Փլորենափ-
այի երեւելի ընտանիք մը որոյ ակիզքը Մեծին կա-
րողոսի ատենէն կը կարծուի : Աւճառականութեամբ
մեծ հարստութեւն դիզած ըլլալով, Մեափշիները
1400 էն ետքը Փլորենափոյ հասարակապետութեան
քաղաքական դործերուն մէջ ազդեցութիւն սկսան
ունենալ, Յովհաննէս Մեափշեան, այս ընտանիքին
դիւսաւորն էր յիշեալ թուականին : Այս անձը 1421
ին մեռնելով երկու որդի թողուց, կողմաս եւ Լո-
րենցիոս, որոնցմէ սերեցան երկու Մեափշեան ցե-
ղերը, որոնք Գուքս փառասով ամրեցին, առաջինը
(կողմասի ցեղը)՝ Փլորենափոյ, միւսը (Լորենցիոսի
ցեղը)՝ Թոսքանայի : Փլորենափոյ Մեափշեաններէն
էն Լորենցիոս մեծ, պաշտպան դեղարուեափոյ,
որուն ատենն էր Միքայէլ Անճելոյ մեծանուն պատ-
կերհանը, անդրիագործ եւ ճարտարապետ . Լէոն
Ժ. եւ կղեմէս է. Պապերը, եւ կատարինէ Մեափշ-
եան Գաղիոյ թագուհին : Թոսքանայի Մեափշեան-
ներուն ճիւղէն էր Մարիամ Մեափշեան, Գաղիոյ

Թագուհին : Մետիչեանք ինչպէս որ անուանի էին մեծագործութեամբ եւ իբրեւ պաշտպանք գեղարուեստից , նոյնպէս նշանաւոր էին իրենց խառութեանը , փառասիրութեանն ու ամբարտաւանութեանը համար : Մետիչեան ցեղերը սպառնցան . առաջինը՝ 1537 ին , երկրորդը՝ 1737 ին :

(7) Յանձանձիչ ողի , Ժե՛նի ռե՛-րե՛լէր , գերբնական եւ աներեւոյթ հողի մը դոր կը կարծուէր թէ իւրաքանչիւր ոք ունի , ինչպէս , Սոկրատայ ողին , եւ ըստ քրիստոնէից , պահապան հրեշտակ կամ պաշտպան սուրբ :

Ըորտ Պայրնէն պահանջուածն էր՝ պարտուց համար բանտարկելոց աղերսագիրը պաշտպանել Բէրերու խորհրդարանին մէջ :

(8) Էմէ Մարթէնի յիշած Եղիսարէթն է , Պաւլերացի կոչուած անուանի Եղիսարէթ Թագուհին , Կարողոս Զ. ի Քաղիոյ թագաւորին կինը , ամուսնացեալ 1385 ին : Կարողոսի խելադարութենէն ետքը (1392) Եղիսարէթ խնամակալ դուռեցաւ տէրութեան՝ օգնական կամ խորհրդական ունենալով թագաւորին եղբայրը Օրլէանի դուքսը եւ Յովհաննէս Աներկիւղ (Ժան սան Բեօր) Պուրկոնեի դուքսը : Քիչ մը ետքը այս երկու իշխանաց մէջ տեղ աղետալի նախանձ մը ծագեցաւ որուն հետեւանքն եղաւ Պուրկինեոններու եւ Արմանեազներու կռիւր : Եղիսարէթ կը սիրէր Օրլէանի դուքսը , որմէ զաւակ մ'ալ ունեցաւ , Պուրկոնեի դուքսը նախանձելով սպաննեց 1407 Օրլէանի դուքսը , յետոյ ինք ալ սպաննուեցաւ (1419) : Ան ատեն պատերազմ կար Քաղիոյ եւ Անգղիոյ մէջ տեղ : Պուր-

կոնսեի դուքսին յաջորդը Փիլիպպոս, թշնամի էր
թագաւորական ցեղին, ասոր հետ միաբանելով Ն-
ղիսարէթ, յանձն առաւ իր որդին կարողոս Է. զըր-
կել թագաւորութենէ՝ ստորագրելով (1420) Գրու-
այի կոչուած դաշինքը որուն զօրութեամբ Գաղիոյ
թագը պիտի անցնէր Անգղիոյ Հենրիկոս Ե. թագա-
ւորին: Նղիսարէթ այս վատ դործին համար ատելի
ըլլալով բոլոր Գաղիոյ, մեռաւ 1433 ին:

(9) Յովհաննա տ'Արք (Ժ.Պ. Գ'Ա.Բ+) որ եւ Օրլէ-
անի օրիորդ կը կոչուի, ժ.Է. դարուն սկիզբը, 18
տարեկան հովիւ աղջիկ էր գեղացւոյ մը դուստր:
Այս այն ատենն էր որ, Գաղիոյ կարողոս Զ. մե-
ռած, եւ Նղիսարէթ թագուհին, կարողոս Զ. ի
կինը եւ կարողոս Է. ի մայրը Գաղիոյ թագը մատ-
նած էր Անգղիոյ Հենրիկոս Ե. թագաւորին: Անգ-
ղիացիք Գաղիոյ մեծ մասը նուաճած էին, եւ կա-
րողոս Է. փախստական էր: Յովհաննա հովիւը Գա-
ղիոյ այս թշուառ վիճակէն շարժեալ, զարմանա-
լի արութեամբ կու գայ կը գանէ փախստական
թագաւորը, եւ հաւանեցնելով անոր թէ երկնա-
ւոր տեսլեամբ զրկուած է Գաղիա փրկելու, իբրեւ
զօրապետ սպառաղինեալ կ'անցնի զօրաց գլուխը.
նախ պաշարեալ Օրլէանը կ'ազատէ, եւ ուրիշ
շատ յաղթութիւններէ ետքը, թագաւորն օծել
կու տայ 1429, Յուլ. 17, եւ այսպէս հայրենիքը
կ'ազատէ Անգղիացիներէն, բայց հետեւեալ տա-
րին 1430, Մայիս 24 ին թշնամւոյն ձեռքը կ'իջ-
նայ, որոնք կատաղաբար կը մատնեն զնա իբրեւ
կախարդ հաւատաքննութեան ատեանին, որուն
նախագահ էր Պովէի Նպիսկոպոսը: Յովհաննա, ա-

Նիրաւ ատեանին վճռովը կենդանւոյն այրեցաւ
1431, Մայիս 30 ին :

(10) Էմէ Մարթէնի խօսքը հոս միջին դարուց
ասպետներուն վրայ է : Հռոմայեցւոց մէջ ասպետ
կը կոչուէին կարդ մը մարգիկ որ պատրիկներուն
(ազնուականաց) եւ ռամկին մէջտեղն էին : Կըս-
ուի թէ այս կարգը Ռոմուլոսի ժամանակ կար ,
բայց բուն Հռոմի շինութենէն իբր 300 տարի ետ-
քը կը սկսի : Ասպետ ըլլալու համար , կայսերաց
ժամանակը , գոնէ 400 հազար սեփական , այսինքն
իբր 400 հազար դուրուշ ունենալ հարկ էր : Աս-
պետներն արտօնութիւն ունէին պահելու ձի մը ո-
րուն ծախքը տէրութենէն կը տրուէր , ասկէ կոչ-
ուեցան ասպետ որ ձիաւոր ըսել է : Ասոնք այլ-
եւայլ պաշտօններ կը կատարէին , մանաւանդ հա-
տարակաց եկամտից ձիւղին մէջ : Միջին դարուց
մէջ ասպետ տիտղոսն ըստ իրաւանց կը վերաբե-
րէր ազնուականաց եւ մարակաց միայն : Ասպետ
ըլլալու համար հարկ էր այլեւայլ աստիճաններէ
անցնիլ . դորօրինակ՝ պէտք էր ըլլալ մանկաւիկ
(բաժ) , զինակիր (ե+ե-էէէ) , այսինքն՝ սպասուոր
ուրիշ ասպետի մը քով : Ասպետ ըլլալու ատեն ա-
րարողութիւններ կը կատարուէին , եւ ասպետ մը
կ'ուներնար այլեւայլ արտօնութիւններ , եւ կերպ
կերպ նշաններ կը կրէր : Ասպետաց միայն կը տրու-
ուէր Տէր (Վասէր , Տոնսէնէէօր) , ասոնց կանանցն ալ
Տիկին (Տարամ) տիտղոսը : Բոլոր այս արտօնու-
թեանց փոխարէն ասպետը կ'երդնուր անխրաւու-
թեանց դէմ կռուիլ , այրւոյն եւ որբին պաշտպան
ըլլալ , եւ իրենց տիկիններուն եւ թագաւորին

հնադանդիլ : Ասպետութեան ամենէն փառաւոր
ժամանակը խաչակրաց ժամանակն էր : Աւատա-
կանութեան հետ ասպետութիւնն ալ վերցաւ : Աս-
պետի աստիճանն ազնուականաց աստիճաններուն
մէջ ամենէն ստորինն էր . ասկէ ետքը կու գար
պարոնի կամ կոմսի աստիճանը : Ասպետները պա-
տերազմող մարդիկ ըլլալով , իրարու ոտիս էին ,
մանաւանդ կանանց պատճառաւ զորոնք առեւան-
դելով կը պահէին իրենց ամուր դղեակներուն մէջ :
Ասպետներուն գործերը եւ սիրահարութիւններն
առիթ տուին կարգ մը մարդոց անոնց վրայ երգեր
եւ քերթուածներ յօրինելու : Աս երգիչները կը
կոչուէին Թրուպատուր եւ Թրուվէր . առջինները
Պաղիոյ հարաւային կողմերն էին , եւ ասոնց եր-
գերը մեծաւ մասամբ քնարական էին , մանաւանդ
սիրոյ վրայ . վերջինները Պաղիոյ հիւսիսային կողմն
էին : ասոնց երգերն ալ դիւցազնական էին՝ աս-
պետաց քաջութիւններուն վրայ , միշտ սիրահա-
րութեան պատմութիւններով խառն : Ասոնց մէկ
նմանութիւնն են այժմու Տոման ըսուած վէպերը :
Ասպետաց հարստահարութեանը նշաւակ էին մա-
նաւանդ կանայք . բայց նոյն կանանց եւ բանաս-
տեղծութեան շնորհիւ , քանի որ բարքերը կը մեղ-
մանային , ասպետութիւնն ալ այնչափ կ'ըլլար
պաշտպան հարստահարելոց . վերջապէս բռնու-
թեանց վերնալուծն եւ ազատութեան հաստատուե-
լուն նպատամատոյց եղաւ :

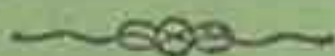
(12) Էմէ Մարթէն դպրոցականութիւնը կ'ակ-
հարկէ հոս : Տես Ա. գլխոյն 13 ծանօթութիւնը :

(13) Լուի Ժ.Ա. որդի եւ յաջորդ Կարոլոս Է. Է

Գաղիոյ թագաւորին, 1423 ծնաւ, եւ մեռաւ 1497
ին: 1461 ին դահը ելաւ, եւ մեծ խորամանկու-
թեամբ թագաւորեց: Շատ դաւաճանութիւններ եւ
ապստամբութիւններ դաւով եւ նենգութեամբ դըս-
պեց, եւ ապստամբութեանց գլուխները սպաննեց
չարաչար, որոց մէկն էր Արմանեագի կոմսը: Լուի
ԺԱ. շատ երեւելի աւասաներ միացուց թագաւորու-
թեան հետ: Խորամանկ, անգութ, ռխակալ անա-
պաշտ եւ կեղծաւոր էր. իբր առած կրսէր թէ Ան-
որ կեղծաւորել չի գիտեր՝ չի կրնար թագաւորել,
քայց եւ այնպէս Լուի ԺԱ. Գաղիոյ երեւելի թա-
գաւորներուն մէկն է. աւատականութիւնը տկա-
րացնելով թագաւորական իշխանութիւնը բարձրա-
ցուց. քաղաքացւոց աղատութեանը նախատեց,
թղթատարութիւն (բօւլետ) հաստատեց, տպագրիչ-
ներ բերել տուաւ, մետաքսի, ոսկեթել եւ ար-
ծաթաթել կերպասուց գործարաններ դրաւ: Մի-
այն սա սխալմունքն ըրաւ որ Բրահմադի + ասն + օժժն
կոչուած օրէնքը վերցուց սր գաղիական եկեղեցւոցն
աղատութեանցը պատուարն էր: Բրահմադի + ասն +
օժժն կոչուած են քանի մը երեւելի օրէնքներ կամ
թագաւորական հրամաններ, որոնց գլխաւորն է
Սուրբ Լուիի Հոռմի պապերուն պահանջմանցը դէմ
հաստատած օրէնքը: Սուրբ Լուի հրատարակելով
(1269) թէ Գաղիա իր իշխանութիւնն ուղղակի
Աստուծմէ առած է եւ ոչ Պապերէն, իբրեւ իրա-
ւունք հաստատեց թէ եպիսկոպոսները եւ ուրիշ
եկեղեցականք Գաղիոյ կողմէն պիտի ընտրուին,
Ժխտեց Պապին Գաղիոյ մէջ եկեղեցականաց պաշ-
տօններ տալու, եւ ստակ հաւաքելու իրաւունքը:

ՀԱՏՈՐՔ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻՔ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ

- Ա. Գառափարակութիւն Մարց Էֆ Մաթթէի. Հո. Ա.
- Բ. Հրաշայիք բնութեան » Ա.
- Գ. Գիրք ժողովրդեան Գործ Լաճնի Ամբողջ
- Դ. Սկզբունք Քիմիայի Ամբողջ
- Ե. Ճանապարհորդութիւն Կանկրուայի 'ի
Կիլիկիա » Ա.
- Զ. Հեռագրական Ամբողջ
- Է. Ոսկերչութիւն » Ա.
- Ը. Երկրագործութիւն Ամբողջ

Իւրաքանչիւր շրջան ութը հատորէ բաղկացեալ, գինն է մէկ ու կէս մէճիտ, և հետզհետէ պիտի շարունակուի շրջան առ շրջան:

1669-1678

01 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025848

8485200

8485200

5 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025843

6 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025847

8485200

8485200

4 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025842

8 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025846

8485200

1485700

5 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025841

7 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025845

8485200

0485700

2 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025840

9 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025844

8485200

6485700

1 Ն

<< Ազգային գրադարան

NL0025839

